

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ
ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ

Э.Д. ЮСУПОВ

**ПАХТАЧИЛИК МАЖМУИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ ВА
ТАРМОҚЛАРАРО ИҚТИСОДИЙ МУТАНОСИБЛИКНИ
ШАКЛЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ**

(Монография)

Ушбу монография Тошкент давлат аграр университети Илмий
кенгашининг 2019 йил 27 майдаги 14 - сон қарори билан нашр этишга
тавсия этилган.

ТОШКЕНТ– 2019

Э.Д. Юсупов. Пахтачилик мажмуини ислоҳ қилиш ва тармоқлараро иқтисодий мутаносибликни шакллантириш муаммолари (монография) – Т.: «Инновацион ривожланиш матбаа», 2019, 235 бет.

Мазкур монографияда бозор муносабатларининг шаклланиши даврида қишлоқ хўжалиги, жумладан, пахтачилик мамлакатда нисбий барқарорлигини таъминлаш манбаи сифатида салмоқли ва муҳим ўрин эгаллаган ва дунё мамлакатлари амалиётида исботланган, иқтисодий ривожланишнинг дастлабки босқичларида макроиқтисодий барқарорлик иқтисодиётда аграр соҳа салмоғининг юқорилиги ҳолатлари изоҳланган ва исботланган. Пахтачилик мажмуаси тармоқлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг бозор тизими талабларига мосланмаганлиги оқибатида ягона пировард мақсад учун ишловчи бозор субъектларида (ҳозирги тилда кластер субъектларида) иқтисодий самарадорлик ва банд ходимларнинг моддий манфаатдорлиги кўрсаткичлари ўртасида асоссиз фарқланиш келиб чиққанлиги сабаблари изоҳланган. Пахтачилик тармоғининг мажмуа ишлаб чиқариш ва меҳнат ҳаражатларидаги салмоғи ўта юқори бўлгани ҳолда пахта ишлаб чиқаришдан қишлоқ хўжалик корхоналарининг хўжалик йилини зарар билан яқунлашлари мажмуада иқтисодий муносабатлар, яъни баҳо механизми, молия-кредит ва солиқ тизимини тубдан ислоҳ қилишни тақазо этиши лозимлиги назарий, услубий ва амалий жиҳатлан асослаб берилган.

Пахтачилик мажмуасига кирувчи корхоналари миқёсида ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолашнинг, амалиётдаги ёндашувлардан кескин фарқ қилувчи, микроиқтисодий ва макроиқтисодий ёндашувларнинг методологик асослари ишлаб чиқилган.

Ушбу монографиядан мутахассислар, бошқарув ходимлари, катта илмий ходим тадқиқотчилар фойдаланишлари мумкин ва муаллифнинг илмий тадқиқот натижалари ҳисобланади

Тақризчилар:

Н. Хушматов – иқтисод фанлари доктори, профессор;

Т.Жўраев – иқтисод фанлари номзоди.

ISBN 978-9943-5575-7-4

© «Инновацион ривожланиш матбаа» нашриёти, 2019.

Қ И С Қ А Ч А М А З М У Н И

Мазкур монографияда бозор муносабатларининг шаклланиши даврида қишлоқ хўжалиги, жумладан, пахтачилик мамлакатда нисбий барқарорлигини таъминлаш манбаи сифатида салмоқли ва муҳим ўрин эгаллаган ва дунё мамлакатлари амалиётида исботланган, иқтисодий ривожланишнинг дастлабки босқичларида макроиқтисодий барқарорлик иқтисодиётда аграр соҳа салмоғининг юқорилиги ҳолатлари изоҳланган ва исботланган. Пахтачилик мажмуаси тармоқлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг бозор тизими талабларига мосланмаганлиги оқибатида ягона пировард мақсад учун ишловчи бозор субъектларида (ҳозирги тилда кластер субъектларида) иқтисодий самарадорлик ва банд ходимларнинг моддий манфаатдорлиги кўрсаткичлари ўртасида асоссиз фарқланиш келиб чиққанлиги сабаблари изоҳланган. Пахтачилик тармоғининг мажмуа ишлаб чиқариш ва меҳнат ҳаражатларидаги салмоғи ўта юқори бўлгани ҳолда пахта ишлаб чиқаришдан қишлоқ хўжалик корхоналарининг хўжалик йилини зарар билан якунлашлари мажмуада иқтисодий муносабатлар, яъни баҳо механизми, молия-кредит ва солиқ тизимини тубдан ислоҳ қилишни тақазо этиши лозимлиги назарий, услубий ва амалий жиҳатлан асослаб берилган.

Пахтачилик мажмуасига кирувчи корхоналари миқйёсида ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолашнинг, амалиётдаги ёндашувлардан кескин фарқ қилувчи, микроиқтисодий ва макроиқтисодий ёндашувларнинг методологик асослари ишлаб чиқилган.

А Н Н О Т А Ц И Я

В данной монографии в период становления рыночных отношений сельское хозяйство, в том числе хлопководство, как источник обеспечения относительной стабильности в стране, занимало весомое и важное место и доказано в практике стран мира, макроэкономическая стабильность на ранних этапах экономического развития объяснялась высокими показателями веса аграрной сферы в экономике. В связи с несоответствием экономических отношений между отраслями хлопкового комплекса требованиям рыночной системы объясняющая причины необоснованной дифференциации показателей экономической эффективности и материальной заинтересованности занятого персонала в субъектах рынка, работающих в единой конечной цели (на современном языке - в субъектах кластера). Теоретически, методически и практически обосновано, что завершение хозяйственного года сельскохозяйственных предприятий с убытком или низкими показателями прибыльности, на долю которых

приходящая высокий удельный вес в издержках производства и живого труда всего комплекса, требует коренного реформирования экономических отношений, то есть ценового механизма, финансово-кредитной и налоговой системы.

Разработаны методологические основы оценки эффективности производства на уровне предприятий, входящих в хлопковый комплекс, микроэкономических и макроэкономических подходов, резко отличающихся от практических подходов.

ANNOTATI

In this monograph, during the formation of market relations, agriculture, including cotton, as a source of relative stability in the country, occupied a significant and important place and proved in the practice of the world, macroeconomic stability in the early stages of economic development due to the high weight of the agricultural sector in the economy. In connection with the discrepancy between the economic relations between the branches of the cotton complex and the requirements of the market system, the reasons for the unjustified differentiation of the indicators of economic efficiency and material interest of the employed personnel in the market entities working in a single ultimate goal (in the modern language - in the subjects of the cluster) are explained. Theoretically, methodically and practically justified that the completion of the economic year of agricultural enterprises with a loss or low profitability, which account for a high share in the cost of production and live labor of the whole complex, requires a radical reform of economic relations, that is, the price mechanism, financial, credit and tax system.

The methodological basis for assessing the efficiency of production at the level of enterprises included in the cotton complex, microeconomic and macroeconomic approaches that differ sharply from practical approaches.

МУНДАРИЖА

	бет
Кириш	6
I. Боб. Бозор иқтисодиётини шаклланиши шароитида хўжалик юритиш механизмини тадқиқ қилиш ва уни такомиллаштиришнинг назарий-услубий асослари	13
1.1. Бозор муносабатларини шаклланишининг хусусиятлари ва тежамли хўжалик юритиш механизмининг назарий асослари	13
1.2. Бозор иқтисоди ва ислоҳотларни давлат томонидан тартибга солиш механизмининг назарий асослари	24
1.3. Пахтачилик мажмуида иқтисодий ислоҳотлар ўтказиш ва бозор тамойилларини шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари	45
II. Боб. Иқтисодиётда пахтачилик мажмуининг тутган ўрни ва ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолаш	66
2.1. Республика ҳудудида пахтачилик мажмуи тармоқларини жойлаштириш ва ривожлантиришнинг асослари ва ижтимоий-иқтисодий оқибатлари	66
2.2. Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолаш мезони ва кўрсаткичлар тизими	83
2.3. Пахтачилик мажмуи корхоналари фаолиятига баҳо беришда макроиқтисодий ва микроиқтисодий ёндашиш	94
III. Боб. Пахтачиликда ишлаб чиқаришнинг ашёвий ва шахсий омилларини мос келиши қонуни ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари ва бирламчи бўғинларда бозор тамойилларини шакллантириш	112
3.1. Пахтачилик тармоғи ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш ва моддий-техник базасини кенг қамровли ривожланишини таъминлаш	112
3.2. Тайёрлов тизимини ислоҳ қилиш асосида пахтачилик хўжаликларида ички хўжалик бозор тамойилларини шакллантириш механизми	137
3.3. Мулкый муносабатларни ислоҳ қилиш асосида мулкдорлар синфини шакллантириш, мулкый ва моддий манфаатдорликни ишлаб чиқаришнинг пировард натижалари билан боғлаш механизми	154
IV. Боб. Пахтачилик мажмуи тармоқларида иқтисодий номутаносиб ривожланишнинг асослари ва такрор ишлаб чиқариш жараёни мутаносиблигини таъминлашнинг ташкилий-иқтисодий воситалари	179
4.1. Пахтачилик мажмуи тармоқлари иқтисодий самарадорлиги ва уларда иқтисодий омиллардан фойдаланиш даражасини нисбий тенглаштиришнинг ташкилий- иқтисодий асослари	179
4.2. Пахтачилик мажмуида такрор ишлаб чиқариш шароитларини нисбий тенглаштиришнинг молиявий воситалари ва тармоқлараро маҳсулот айирбошлаш эквивалентлигини таъминлаш	192
Хулоса ва таклифлар	216
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	228

Ушбу монография том маънодаги олимлар ВАСХНИЛ мухбир аъзолари Халил Мадиярович Жалилов ва профессор Фаворис Кадиорович Каюмовларнинг порлоқ хотирасига бағишланади.

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Мамлакат биринчи Президенти томонидан ишлаб асослаб берилган Ўзбекистонни бозор иқтисодиётига ўтишнинг беш тамойили негизида олиб борилаётган ислохотларнинг пировард мақсади ҳисобланган иқтисодиётни барқарорлаштириш асосида мамлакат иқтисодий мустақиллигини амалда таъминлаш биринчи навбатда қишлоқ хўжалигида бу борада олиб борилаётган тадбирлар билан боғлангандир. Республика биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Деҳқончилик секторини ривожлантириш муаммолари Ўзбекистоннинг бозорга ўтиш стратегиясида ҳал қилувчи муаммолардандир. Шу сабабли қишлоқ хўжалиги доимо амалга ошириладиган иқтисодий ислохотлар марказида туради” (2 .21 .24).

Бозор муносабатларининг шаклланиши даврида қишлоқ хўжалиги, жумладан, пахтачилик мамлакатда нисбий барқарорлигини таъминлаш манбаи сифатида салмоқли ва муҳим ўрин эгаллади. Дунё мамлакатлари амалиётида исботланганидек, иқтисодий ривожланишнинг дастлабки босқичларида макроиқтисодий барқарорлик иқтисодиётда аграр соҳа салмоғининг юқорилиги билан изоҳланади.

Пахтачилик мажмуаси тармоқлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг бозор тизими талабларига мосланмаганлиги оқибатида ягона пировард мақсад учун ишловчи корхоналарда иқтисодий самарадорлик ва банд ходимларнинг моддий манфаатдорлиги кўрсаткичлари ўртасида асоссиз фарқланиш келиб чиқмоқда. Масалан, 1996 йил маҳсулотлари бўйича қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун пахта етиштириш 0,9 % зарар келтиргани ҳолда тармоқ маҳсулотларини қайта ишловчи «Пахтасаноатсотиш» уюшмаси 17,3 %, «Тўқимачилик саноати» 4,6 %, «Енгил саноат» 27,8 %, «Маҳаллий саноат» 23,5 % ва «Ёғ-мойтамакисаноат» 13,5 % рентабеллик кўрсаткичларига эга бўлганлар.

Пахтачилик тармоқининг мажмуа ишлаб чиқариш ва меҳнат ҳаражатларидаги салмоғи 43-45 % ни ташкил қилгани ҳолда пахта ишлаб чиқаришдан қишлоқ хўжалик корхоналарининг хўжалик йилини зарар билан якунлашлари мажмуада иқтисодий муносабатлар, яъни баҳо механизми, молия-кредит ва солиқ тизимини тубдан ислоҳ қилишни

тақазо этади. Ушбу муаммоларни ҳал қилиш мажмуа таркибига кирувчи тармоқлар ўртасидаги товар айирбошлаш жараёнларини бозор талабларига мослаш орқали барқарор бозор мувозанатига ва тармоқлараро мутаносиб ривожланишга эришиш жамият миқёсида зарурий иқтисодий ўсиш суръатларини амалда таъминлаш имконини беради. Шунинг учун макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш жараёнида дунё мамлакатлари амалиётида кенг фойдаланиб келинган, бозор иқтисодиёти тамойилларини амалий тадбиқ этиш асосида ишлаб чиқаришни ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришни рағбатлантиришга, таркибий ўзгартиришларни амалга оширишга ҳамда вужудга келган тармоқлараро номутаносибликларни барҳам беришга йўналтирилган иқтисодий сиёсат дастурул амал бўлиб хизмат қилиши лозим.

Иқтисодий ислохотлар жараёнида устивор йўналишлардан ҳисобланган таркибий ўзгаришлар натижасида макроиқтисодий барқарорликка эришиш, капитал жамғарилишининг кумулятив хусусиятини келиб чиқишининг олдини олиш, мажмуа тармоқлари ўртасидаги иқтисодий ривожланишнинг мутаносиблигини таъминлаш каби муаммоларни ечимини топиш АСМ тармоқларини ислоҳ қилиш механизминини такомиллаштиришнинг ҳамда аграр ислохотлар ўтказишнинг илмий тамойилларини ишлаб чиқиш билан бевосита боғлангандир.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Тармоқлараро муносабатлар тизимини шакллантириш ва такомиллаштириш муаммолари А.Смит, Д.Рикардо, К.Маркс, А.Маршалл, Дж.Р.Хикс, Х. Симон, В.Леонтьев, Н.Немчинов ва бошқа хорижий иқтисодчи олимларнинг илмий ишларида кўриб чиқилган. Ҳалқ хўжалигининг асосий таркибий қисми ҳисобланган пахтачилик мажмуасининг ривожланиш муаммолари қатор иқтисодчилар томонидан тадбиқ қилинган бўлиб. улар орасидан П.Х.Носиров, Д.А.Ахмедов, Ф.К.Қаюмов, И.Иноятов, А.Киреева, И.М.Раскин. Л.И.Раскин каби олимларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Пахтачилик тармоғи миқёсида иқтисодий муносабатлар тизимини ислоҳ қилиш масалалари бўйича Р.Х.Хусанов, С.Н.Усмонов, Р.Р.Раджапов, А.Кодиров, А.А.Шокиров, К.А.Хасанжанов, К.А.Чориев, А.М.Жураев, Б.Беркинов, А.С.Цамутали ва бошқа бир қатор олимлар тадқиқотлар олиб борганлар.

Бугунги кунга қадар иқтисодчи олимларнинг тармоқлараро иқтисодий мутаносибликни шакллантириш бўйича махсус тадқиқотлари шаклан ва мазмунан маъмурий буйруқбозлик иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда бажарилгандир. Бозор иқтисодиётининг шаклланиши ва амал қилиши шароитида тармоқлараро иқтисодий мутаносибликни амалда таъминлаш учун пахтачилик мажмуасига кирувчи тармоқлар ўртасидаги муносабатлар тизими ўзаро боғлиқликда чуқур ва кенг қамровли

ўрганилиши талаб қилинадиган муаммо сифатида юзага чиқади. Кейинги йилларда олиб борилаётган тадқиқотлар қамров жихатидан кўпчилик ҳолатларда алоҳида олинган бир тармоқ билан чегараланмоқда. Оқибатда иқтисодий муносабатлар тизимида мавжуд камчиликларни яққол кўрсатиб бериш, мажмуида тўпланган иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш даражасига ҳолисано баҳо бериш, мажмуани кенг қамровли ривожланишида вужудга келаётган муаммоларни ҳал қилишга қаратилган тадбирлар ва тавсиялар ишлаб чиқиш, мажмуа тармоқларини мутаносиб ривожланишини амалда таъминлаш имкониятлари пасаймоқда. Юқорида кўрсатиб ўтилган муаммоларни ҳал қилиш, мажмуани таркибига кирувчи тармоқлар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар тизимини бозор иқтисодиёти талабларига мослаш, таркибий ўзгартиришларни иқтисодий-молиявий имкониятлар даражасидан келиб чиқиб, зарурий кетма-кетликда амалга ошириш заруриятини келтириб чиқаради. Санаб ўтилган тадбирлар иқтисодий ислохотлар талабидан келиб чиқувчи устивор йўналишлар эканлигини ҳамда том маънодаги рақобат муҳити мавжуд шароитда ҳар қандай маҳсулот истеъмолчи унун мўлжалланганлигини ҳисобга олган мажмуа пироворт маҳсулоти баҳоси ва аҳолининг сотиб олиш қобилияти категориялари ўртасида мақбул нисбатни таъминлаш алоҳида олинган тармоқ миқёсида ҳал қилиниши мумкин бўлган масала эмаслиги каби ҳолатларни эътибордан четда қолдирмасликни ва кенг қамровли тадқиқот олиб боришни талаб қилади.

Илмий тадқиқотнинг мақсади пахтачилик мажмуини ислоҳ қилиш механизминини такомиллаштириш асосида тармоқлараро иқтисодий мувозанатни вужудга келтириш ва мажмуа иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш бўйича услубий ишланмалар тайёрлаш ҳисобланади. Юқорида белгиланган мақсадни амалий бажарилишига эришиш қуйидаги вазифаларни ҳал қилишни талаб қилади:

-пахтачилик мажмуаси тармоқларининг иқтисодий номутаносиб ривожланишининг сабабларини очиб бериш:

-тармоқлараро иқтисодий номутаносибликнинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини тадқиқ қилиш;

-тармоқлараро иқтисодий мутаносибликни шакллантириш бўйича амалий-услубий ишланмалар тайёрлаш:

-мажмуа тармоқлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ислоҳ қилиш асосида бозор талабларига мослаш бўйича тадқиқотлар олиб бориш;

-бозор иқтисодиёти моҳиятидан келиб чиқиб “ишлаб топ ва фойдалан” тамойилини амалиётга жорий этишни таъминловчи тежамли ҳўжалик юритиш механизминини тадқиқ қилиш;

-иқтисодий ислохотларни давлат томонидан тартибга солиш механизмини такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш;

-пахтачилик мажмуаси таркибига кирувчи тармоқ ва корхона фаолиятига баҳо беришда макроиқтисодий ва микроиқтисодий ёндашиш бўлишлигини асослаш;

-пахтачилик мажмуининг тармоқлараро тузилишини мамлакатлараро таҳлилидан келиб чиқиб, уни такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш;

-пахтачилик мажмуида такрор ишлаб чиқариш шароитларини нисбий тенглаштиришнинг иқтисодий воситаларини амалда қўллаш ва тармоқлараро маҳсулот айирбошлаш эквивалентлигини таъминлаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш;

-аграр салоҳиятдан юқори самара билан фойдаланишга эришиш учун, пахтачилик тармоғи моддий-техник базасини кенг қамровли ривожланишини таъминлаш зарурий шарт эканлигини омилларнинг ўзаро ўриндошлик ва тўлдирувчанлик қонуниятидан келиб чиқиб асослаш;

-ишлаб чиқаришнинг бирламчи буғинларида ички хўжалик бозор тамойилларини шакллантириш механизмини ишлаб чиқиш;

-мулкый муносабатларни ислоҳ қилиш асосида шаклланган мулкдор аҳоли қатлами моддий манфаатдорлигини ишлаб чиқаришнинг пировард натижалари билан боғлаш механизмини ишлаб чиқиш,

-мажмуа таркибига кирувчи корхоналар фаолиятини тармоқлараро хўжалик ҳисоби тамойиллари асосида мувофиқлаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқот макони бўлиб турли мулкчиликка асосланган кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш жараёнида монопол, эркин рақобатли ва монопсон бозорлар шароитида фаолият кўрсатувчи, лекин ягона пахтачилик мажмуаси таркибига бирлашган қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари, «Ўзпахтасаноатсотиш» уюшмаси, «Тўқимачилик саноати». «Енгил саноат», «Маҳаллий саноат» ва «Ўзғёмойтамакисаноат» тизимига кирган бозор субъектлари ва улар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар тизими ҳисобланади.

Тадқиқот мавзуи предмети бўлиб, иқтисодий ўсиш концепциясини, макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш воситалари. иқтисодий мувозанатни таъминлашнинг иқтисодий-ташкилий дастаклари ҳисобланади. Тадқиқотнинг назарий ва услубий асоси бўлиб омиллар бандлигининг классик назарияси, қийматнинг меҳнат назарияси. “таклифлар иқтисодиёти” назарияси. “иқтисодий ўсиш” назарияси. “талаб ва таклиф эгилувчанлиги” назарияси, “талаб ва таклиф” қонуни, “ашёвий ва шахсий омилларнинг мос келиши” қонуни, мамлакат биринчи Президенти асослаб берган Ўзбекистонни бозор иқтисодиётига ўтишининг беш тамойили ва

иқтисодчи олимларнинг тадқиқот мавзуси бўйича олиб борган махсус тадқиқотлари натижалари хизмат қилди. Тадқиқот жараёнида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган қонунлар, Республика Президентининг фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишларидан фойдаланилди.

Тадқиқот жараёнида иқтисодий математик, тизимли ва таққослама таҳлил, ҳисоб-таҳлил, монографик ва бошқа хусусий усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагиларда ўз аксини топган:

- пахтачилик мажмуаси тармоқларининг иқтисодий номутаносиб ривожланиш сабаблари очиб берилган;

- тармоқлараро иқтисодий номутаносибликни ижтимоий-иқтисодий оқибатлари тадқиқ қилинган;

- тармоқлараро иқтисодий мутаносибликни шакллантириш бўйича амалий-услубий ишланмалар тайёрланган; мажмуа тармоқлари ўртасидаги иқтисодий муносабатлар тизimini ислоҳ қилиш асосида бозор талабларига мослаш бўйича таклифлар ишлаб чиқилган;

- тармоқ ва хўжалик фаолиятига баҳо беришда макроиқтисодий ва микроиқтисодий ёндашиш бўлишлиги асосланган;

- пахтачилик мажмуаси бўлинмалари ўртасида яратилган соф даромад тақсимооти хусусиятлари очиб берилган ва уни такомиллаштириш бўйича услубий тавсиялар ишлаб чиқилган;

- пахтачилик мажмуаси таркибига кирувчи тармоқ ва корхоналар фаолиятини макроиқтисодий баҳолаш услубиёти такомиллаштирилган;

- пахта хом-ашёси тайёрлов тизимини такомиллаштириш бўйича услубий тавсиялар ишлаб чиқилган;

- бирламчи ишлаб чиқариш бўғинларида ички хўжалик бозор тамойилларини такомиллаштириш бўйича тавсиялар тайёрланган;

- пахтачилик хўжаликларининг ички бўлинмалари ўртасида ишлаб чиқариш топшириқларини тақсимлаш механизмининг такомиллаштириш бўйича услубий тавсия ишлаб чиқилган;

- қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) аъзолари ўртасида мулккий пай тақсимооти механизмининг такомиллаштирилган:

- ширкат хўжаликларида пай жамғармасининг ўсган қисмининг тақсимлаш бўйича услубий ишланмалар тайёрланган;

- хўжалик мулкчини тақсимлаш асосида шаклланган мулкдорлар моддий манфаатдорлигининг ишлаб чиқаришнинг пировард натижалари билан боғлаш механизми ишлаб чиқилган;

- ширкат хўжалиги аъзолари ўртасида ер участкаларининг тақсимлаш бўйича услубий ишланмалар тайёрланган;

- қишлоқ хўжалиги ширкатларида ер пайлари тақсимооти бўйича

услугий тавсиялар ишлаб чиқилган;

— турли мулкчиликка асосланган хўжалик юритиш субъектларининг мақбул ўлчамларини аниқлаш бўйича услубий ишланмалар тайёрланган.

Амалий аҳамияти. Илмий тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этилиши тармоқлараро иқтисодий муносабатлар тизимини бозор талабларига мослаш орқали ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигини ва банд ходимлар моддий манфаатдорлигини ошириш ва бошқарувнинг барча даражаларида “ишлаб топ ва фойдалан” тамойилини қўллаш имкониятини яратади. Монографияда берилган услубий ва амалий тавсияларнинг амалиётга жорий этилиши қуйидаги муаммовий масалаларнинг ечимини топиш имконини беради:

— тармоқлараро хўжалик ҳисоби талаблари асосида пахтачилик мажмуаси тармоқлари фаолиятини мувофиқлаштириш орқали шаклланган муносабатлар тизимини қайта қуриш билан тармоқлараро барқарор ва нисбий тенглаштирилган иқтисодий шароитлар яратиш;

— тармоқлараро иқтисодий мутаносиблик муаммоларини ҳал қилиш орқали пахта толаси ишлаб чиқариш миқдорини кўпайтириш ва мамлакат валюта захираларини тўлдиришнинг қўшимча манбаларига эга бўлиш;

— корхона ва тармоқ фаолиятига макроиқтисодий баҳо бериш услубиётидан фойдаланиш орқали “минтақавий ихтисослаштириш” масалаларини ҳал қилиш;

— пахтачилик мажмуаси корхоналари манфаатини ягона натижа билан боғлаш орқали пировард маҳсулотларнинг жаҳон бозорида рақобатбардошлигига эришиш;

— тайёр маҳсулотларга баҳо белгилаш тизимини бозор талабларига мослаш орқали ички бозорда ҳалқ истеъмоли товарлари баҳоси ва аҳолининг сотиб олиш қобилияти ўртасида зарурий нисбатни ушлаб туриш;

— мажмуанинг турли тармоқларидаги банд ишчи ходимлар иш ҳақларининг ўсиш суръатларини нисбий барқарорлаштириш;

— қайта ташкил этилаётган хўжалик аъзолари ўртасида шаклланган мулкни тақсимлашда “ижтимоий адолат” тамойилининг бузилишини олдини олиш;

— пай жамғармасининг ўсган қисмини уни бевосита яратган аъзолар ўртасида адолатли тақсимланишига эришиш;

— дивиденд фонди тақсимотини табақалаштириш орқали даромадларни сунъий тенглаштириш амалиётига барҳам бериш;

— тайёрлов тизимини такомиллаштириш орқали ҳар бир ички бўлинма аъзолари моддий манфаатдорлигини ўзларининг аниқ меҳнатлари

натижалари билан боғлаш.

— ички режалаштириш тизимини такомиллаштириш орқали етказиб берилаётган режа кўрсаткичларини мавжуд табиий-иқтисодий омиллар сифати билан боғланишига эришиш ва уларни сунъий тенглаштириш амалиётидан воз кечишни таъминлаш;

— фермер хўжаликларининг мақбул ўлчамларини аниқлаш бўйича ҳозирда мавжуд мунозараларга чек қўйиш.

Тадқиқот натижаларни қўллаш ва жорий қилиш. Тадқиқот натижалари бўйича 1988 йилда Кишиневда бўлиб ўтган илмий-амалий конференция (ИАК)да “Вопросы народнохозяйственной рентабельности и ценообразования”, 1988 йилда Одессада бўлиб ўтган ИАКда “Совершенствование хозяйственного механизма в условиях орошаемого земледелия”, 1990 йилда Москвада бўлиб ўтган ёш олимлар ва мутахассислар конференциясида “Совершенствование ценообразования и оценки эффективности в хлопковом подкомплексе”, 1998 йил 14-15 январда ТДИУда бўлиб ўтган “Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш муаммолари”га бағишланган семинар кенгашда “Нобарқарор иқтисодиёт шароитида қишлоқ ижтимоий инфатузилмасини ислоҳ қилиш муаммолари”, 1998 йил 14-15 майда ЎзБИИТИда бўлиб ўтган “Бозор ислохотларини чуқурлаштиришнинг асосий йўналишлари ва қишлоқда инфратузилмаларни ривожлантириш” масалаларига бағишланган илмий-амалий семинарда “Қишлоқни ижтимоий ривожлантириш муаммолари” ва 1998 йил 15-16 сентябрда ЎзБИИТИ да бўлиб ўтган «Қишлоқда мулкдорлар синфини шакллантириш» муаммоларга бағишланган илмий амалий семинарда «Мулкдорлар синфини вужудга келтириш—иқтисодий сиёсатнинг бош масаласи» мавзуларида илмий маърузалар қилинди. Илмий тадқиқот натижалари бўйича ишланмалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1998 йил 19 мартда қабул қилган 120 сонли "1998-2000 йиллардаги қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш тўғрисида»ги, 1998 йил 15 июльда қабул қилган 299-сонли «Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга оид қонун ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжаликлари) тузиш тўғрисида»ги қарорларига иловалар тайёрлашда фойдаланилган. Алоҳида илмий ишланмалар Фарғона вилояти Бешарик агрофирмасида, Навоий вилояти Хатирчи тумани Зарафшон ЁТХЖда, Қашқадарё вилоятининг бир қатор пайчилик жамиятларида амалиётга жорий этилган.

1-БОБ. Бозор иқтисодиётини шаклланиши шароитида хўжалик юрителиш механизмини тадқиқ қилиш ва уни такомиллаштиришнинг назарий-услубий асослари

1.1 Бозор муносабатларини шаклланишининг хусусиятлари ва тежамли хўжалик юрителиш механизмининг назарий асослари.

Жамият ривожланиши босқичларида амалда бўлган хўжалик юрителиш тизимлари ичида иқтисодий фаолиятнинг пировард мақсадини ижобий ҳал қилишда ва айрим даврда пайдо бўладиган муаммоларни жуда гез ва энг мақбул ечимини топишда бозор иқтисодига муқобил восита йўқ эканлигини ҳамда унинг ҳаётий ва иқтисодий жиҳатдан самарали тизим эканлигини амалиёт кўрсатди.

Савол туғилади, нима сабабдан ҳамма нарса аниқ, равшан белгилаб ва тақсимлаб берилган, яъни «ақлли марказ» ягона ривожланиш режасини белгилаб беради, кимдир ишлаб чиқади, кимдир тақсимлайди, натижада иқтисодиёт самарали ривожланади ва ҳалқ фаровонлиги ошади деб ҳисоблаб келинган маъмурий буйруқбозлик тизими чуқур иқтисодий тангликка олиб келди?

Ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши, иш ҳақининг миллий даромадга нисбатан тез суръатлар билан ўсиши, инфляция ва пул эмиссияси, ҳалқ истеъмоли товарлари камёблиги, ривожланган дунё мамлакатлари ичида пировард маҳсулот бирлигига тўғри келадиган энг юқори хом-ашё ва материал харажатлари, ишлаб чиқариш натижаларининг жуда катта қисмини (фақатгина қишлоқ хўжалигида йўқотишлар 25-30% ни ташкил қилган) истеъмолчиларга етиб бормаслиги ва бошқалар самарасиз ташкил қилинган бирламчи муносабатлар, ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқариш воситаларидан ҳамда ғояларнинг моддий асосдан ва объектив иқтисодий қонунлардан ўзиб қўйилганлигининг натижаси ҳисобланади. Юқорида санаб ўтилган муаммоларни ҳал қилиш ва иқтисодий таназзулдан чиқиб кетишнинг ягона воситаси мамлакат иқтисодиётида бозор йўлини танлаш ҳисобланади. Бозорни шаклланиши ва ташкил топиши мураккаб, узоқ муддатли ва алоҳида ҳолатларда олдиндан башорат қилиш мумкин бўлмаган жараёндир.

Бозор иқтисодиётида шахс ўзини кўрсатиш, ўз салоҳияти ва ишбилармонлик имкониятларидан тўла фойдаланиш учун шароитлар мавжудлиги ҳамда барча мулкчилик кўринишларининг қонун билан химоя қилиниши унинг яшовчанлигини кўрсатиб берувчи белгилар ҳисобланади.

Фақат бозоргина ҳар кимдан қобилиятига яраша, ҳар кимга меҳнат натижасига кўра (меҳнат ҳаражатига кўра эмас) тамойилини амал қилинишини таъминлаш имкониятини яратади.

Бозор объектив иқтисодий қонунлар асосида амал қилувчи ва бирига боғлиқ бўлмаган субъектлар муносабатларига ва товар ишлаб чиқаришга асосланган йирик тизимнинг фаол элементи (қисми) ҳисобланади.

Бозоргина товар пул муносабатлари ривожланишининг катализатори (тозаловчиси) сифатида майдонга чиқиб, турли мулк кўринишлари ичидан унинг талабларига жавоб берадиганларини танлаб олиш ва инвестицияларни зарур йўналишларини аниқлаш, тармоқлараро алоқаларни шакллантириш бўйича муаммоларни ижобий ҳал қилишнинг ягона воситаси бўлиб хизмат қилади. Бозор ёки товар-пул муносабатларининг такомиллашиш жараёни истеъмолчининг истеъмолини қондирилиши даражаси ва ривожланишида ўз аксини топади. Бозор муносабатларини шаклланишида сабабий-натижавий алоқаларни ажратилган ҳолда қарамаслик керак, акс ҳолда бу бутун ижтимоий-иқтисодий ҳолатнинг ёмонлашишига ёки чигаллашишига олиб келади. Бозор муносабатларини шаклланиши силлиқ жараён бўлмасдан, ўтиш даврида ҳар хил салбий ҳолатларни олдини олиш учун дунё мамлакатлари тажрибасидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ҳарб иқтисодиётида тасдиқланганидек, бозорни шаклланиш жараёнини маълум даражада тезлаштириш учун қуйидаги тадбирларни биринчи навбатда амалга ошириш лозим:

1. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг кенг ривожланишини таъминлаш;
2. Маҳсулотларни жаҳон бозорида рақобатбардошлигини таъминлаш асосида мамлакат экспорт базасини кенгайтириш;
3. Миллий пул бирлигини, биринчи навбатда мамлакат ичида конвертирланган бўлишлигини таъминлаш.

Биринчи иккита тадбирнинг бажарувчилари сифатида майдонга иқтисодий фаолият юритувчи корхона ва тадбиркорлар чиқадилар. Ишлаб чиқарувчилар ушбу муаммони ҳал қилишлари учун корхоналар ҳуқуқларини кенгайтириш ва шахсий манфаатдорликнинг устиворлигини таъминлаш талаб қилинади. Корхоналар учун бевосита ташқи бозорга чиқиш имкониятини яратиш, уларни кучли рақобатдош ишлаб чиқарувчилар билан муносабатда бўлишлигига олиб келади.

Бозор иктисодиёти тизими шароитида ишлаб чиқариш самарадорлиги.

Албатта тармоқ ичидаги рақобат шароитларига дуч келган ишлаб чиқарувчилар ўзларининг товар айланмаси ҳажмини ошиши ва умумий фойдаси миқдорини кўпайтириш учун маҳсулот бирлиги ҳисобида харажатларни камайтириб (баҳони пасайтириш моддий асоси), ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатини яхшилаб бориб умумий ишлаб чиқарилаётган ва истеъмолчиларга етказиб берилаётган товарлар

миқдорини кўпайтириш устида бош қотирадилар. Демак рақобат нафақат бозорда иқтисодий фаолият юритувчилар ичидан ишбилармон ёки давр талабига жавоб берадиганларининг танлов мезони, балки истеъмолчилар истеъмол талабини етарли миқдордаги юқори сифатли товарлар билан қондиришни таъминлашнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Чунки бозор иқтисоди шароитида ишлаб чиқариш самарадорлиги ёки мақсади икки жихатдан келиб чиқиб аниқланади, уни қуйидаги чизмадан кўришимиз мумкин.

Кўринмоқдаки, ишлаб чиқаришнинг пировард мақсади жамият аъзоларининг истеъмол талабини қондириш бўлиб, ушбу мақсаднинг бажарилишини таъминлаш ишлаб чиқаришнинг бевосита мақсадидан келиб чиқади. Яъни бозор иқтисодига асосланган жамиятда хусусий мулк муносабатлари бош йўналтирувчи куч ҳисобланиб бирламчи ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи тадбиркорлар ўз манфаатларини қондириш учун ҳаракат қилиб ишлаб чиқаришнинг пировард мақсадини ҳал қилади. Чунки шахсни манфаат иқтисодий ривожланишнинг ҳаракатланувчи кучи ҳисобланган ва эркин рақобатга асосланган жамиятда ишбилармон тадбиркорлар ўзларининг иқтисодий кўрсаткичларини ошириб боришнинг манбаи сифатида қуйидагиларни кўзда тутадилар:

1. Бозорда ўз мавқеини ошириб бориш ва товарнинг рақобатбардошлигини кўтариш;
2. Товарлар баҳосини тушириб боришнинг моддий асоси ҳисобланган маҳсулот бирлиги ҳисобида тўғри келадиган иқтисодий ҳаражатлар миқдорини камайитишни таъминлаш;
3. Умумий иқтисодий фойда миқдорини кўпайтириб боришни таъминлаш ва товар айланмаси миқдорини ошириш учун маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини кўпайтириш.

Юқоридаги муаммоларни ижобий ҳал қилган иқтисодий фаол бозор субъектлари ўзларининг бевосита иқтисодий мақсадларига эришишлари билан бир қаторда ишлаб чиқаришнинг пировард мақсади ҳисобланган жамият аъзолари истеъмоли таркиби ва сифатини яхшилаш ҳамда миқдорини ошириб боришга ўз ҳиссаларини кўшадилар.

Бозор тизими омилларни шундай тармоқларга йўналтирадики, биринчидан ушбу тармоқ маҳсулотига юқори талаб бўлиши, иккинчидан, ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқариш етарли даражада фойда келтириши лозим. Ўз навбатида бозор иқтисоди зарарли тармоқларни (айрим ҳолатлар бундан мустасно) чекланган иқтисодий омиллардан маҳрум қилади.

Бозор иқтисоди шароитида иқтисодий самарадорлик маълум бир миқдордаги маҳсулотни нисбатан камроқ иқтисодий омилларни ҳарж

қилиб ишлаб чиқаришни билдиради. Бунда муқобил вариантлар ичидан енг самаралисини танлаб олиш мезони сифатида маҳсулот бирлиги ҳисобида тўғри келадиган харажатлар кўрсаткичи хизмат қилади. Амалиётда бир хил ҳажмдаги маҳсулотни бир неча хил технология ёрдамида ва турли иқтисодий омиллар нисбатида ишлаб чиқариш мумкинлиги натижасида улар ичидан мақбулини танлаб олиш бозор иқтисодининг асосий муаммоси ҳисобланади. Бундай ҳолат нисбатан паст даражада ривожланган мамлакатларга индустриал ривожланган мамлакатлардан инвестицияларни оқиб ўтишининг шарти ҳисобланади. Бозор иқтисоди тизими ташкилий механизми кам харажат қилиб кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган бўлиб, бунга алоҳида ижрони талаб қилувчи қарор ёки фармон қабул қилиш билан эришилмайди, балки уни амалда таъминловчи восита - бу рақобат муҳитини яратиш ва уни қонун йўли билан ҳимоя қилишдир.

Рақобатли бозор тизимининг амал қилиши ва маълум зарур шароитларда ўзгартиришлар киритишда ўзига хос ижобий белгиси шундан иборатки. У бир вақтнинг ўзида шахсий ва ижтимоий манфаатдорликнинг ўзвийлигини таъминлайди. Товар ишлаб чиқарувчи фирмалар ва иқтисодий омилларни етказиб берувчилар кескин иқтисодий рақобатга асосланган бозор талаблари доирасида ўз фойдалари миқдорини кўпайтиришни мақсад қилиб қўйиб, Адам Смит XVIII асрда асослаб берган "кўринмас қўл" қонуниятидан келиб чиқиб, жамият миқёсида белгиланган мақсадни амалда бажаришни таъминлайди. Чунки ишлаб чиқарувчи ва таъминотчилар ўзларининг фойдаси миқдорини кўпайтиришга жамиятнинг у ёки бу турдаги товарларга бўлган талабини етарли даражада қондирган ва маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатлар миқдорини камайтирган тақдирдагина эришади. Пировардида. бир вақтнинг ўзида икки муаммо ҳал қилинмоқда ва бу хўжалик юритиш механизми сифатида бозор иқтисодининг афзаллигини кўрсатмоқдаки, бу иқтисодиёт субъектлари истеъмолчи талаб қилган маҳсулотни такомиллашган технологияни қўллаш йўли билан ишлаб чиқишни йўлга қўйиши натижасидир. Бозор тизими барча мавжуд муаммолар бўйича алоҳида ва марказлашган ечимлар топилиши асосида қарорлар қабул қилиниши натижасида амал қилади ҳамда истеъмол талабидан келиб чиққан ҳолда бозор конъюктурасига ўзгартиришлар киритади. Алоҳида ишлаб чиқарувчилар хўжалик фаолиятига марказлашган ҳолда қабул қилинаётган қарорлар бевосита йўналтирилган эмас, балки билвосита иқтисодий воситалар орқали таъсир кўрсатади. Дунё мамлакатларида аграр

бозор, бозор иқтисодининг муҳим ва муваффақиятли амал қилаётган қисми ҳисобланади. Товарлар, капитал, меҳнат ва ер бозорлари кўпчилик ҳолатларда камида бир неча ўн йилликлар давомида шакллангандир. Шу билан бирга бозор муносабатларини ривожланиши жараёнига ва бозорни тартибга солиш усулларини такомиллаштириб боришга иқтисодий таназзуллар ўз таъсирини ўтказиб келган, лекин тарихда иқтисодий таназзул ҳолати шароитида бозорни шаклланиши кузатилмаган ҳолатдир. Аксинча, иқтисодий таназзуллар даврида бозор механизмининг бузилиши ҳоллари келиб чиқиши натижасида ягона иқтисодий сиёсатни ўтказиш учун кучли ва давр талабига жавоб берадиган ҳукуматга зарурият туғилади (маъмурият буйруқбозликка асосланган давлатга эмас). Таназзул ҳолатидан чиқиб кетиш бўйича зарурий чора-тадбирлар ишлаб чиқилмас экан, ҳақиқий бозорни амал қилиши тўғрисидаги ҳар қандай иқтисодий фикрлар ҳақиқатдан йироқдир. Ҳар бир мамлакат ички хусусиятларидан келиб чиқиб қандай барқарорлаштириш дастури қабул қилишидан катъий назар солиқ тизими, бюджетни таркиб топиши, суғурта, банклар, бухгалтерия ва статистик ҳисоби, валюта ҳисоб-китоблари, бож тўловлари ва бошқа соҳаларда янгидан бозор тизимини шаклланиши ва пул муомиласини барқарорлаштириш бўйича тадбирларни ўзаро уйғунлиги таъминланиши лозим. Шу нарсага эътиборни қаратиш лозимки, иқтисодиётни барқарорлаштириш дастўрининг таркибий қисмлари ҳисобланган бозор инфраструктурасини яратиш потенциал мавжуд бозор субъектларини мулк эгаларига айлантириш иқтисодиётда бораётган бузилиш жараёнини тўхтатиш имкониятини яратади, лекин уни таназзул ҳолатидан олиб **чиқиб** кета **олмайди**. Иқтисодий барқарорлаштириш - бу ҳали таназзул ҳолатидан чиқиш дегани эмас. Таназзул ҳолатидан чиқиш, бозорни **ривожланиши** ва самарали амал қилишини таъминлаш учун, иқтисодий таназзулнинг **илдизлари** ёки уни келтириб чиқарган дастлабки сабабларини **туғатишни** талаб қилади. Дунё мамлакатлари амалиётида исботланганидек иқтисодий таназзулнинг асосий илдизи - бу иқтисодиётда таркиб **топган** халқ хўжалиги тармоқлари ўртасидаги номутаносиблик **ҳисобланади**. Шунинг учун иқтисодий таназзулдан чиқиш барча мамлакатларда халқ хўжалиги тармоқларини таркибий жиҳатдан қайта қуришга асослангандир. Бизнинг мамлакатимизда ана шундай жараённи ўтказишнинг асоси сифатида ички бозорда талаб ва таклиф ўртасидаги зарур мутаносибликни ўрнатиш таъминли олиниши лозим.

Бундан ташқари иқтисодиётимизда таркибий қайта ўзгаришларнинг ўзига хос хусусияти, барча мамлакатларга хос бўлган индустриалашган ва юқори индустриалашган технологияларни жорий этиш ва такрор ишлаб чиқаришнинг интенсив кўринишига ўтишдан ташқари бозор муносабатларига мос тушувчи товар ишлаб чиқаришга асосланган тармоқлар мажмуасини яратишни талаб этади. Ҳақиқий бозор жамият аъзолари ўртасидаги меҳнат тақсимоти ва ишлаб чиқариш ихтисослашишининг энг юқори такомиллашган даражасига етган шароитда шаклланади. Тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи субъектларнинг кўпайиши, ишлаб чиқаришнинг фан сиғими даражасини кўтарилиши оқибатида маҳсулот ва хизмат турлари бўйича меҳнат фаолиятини ихтисослашиши кучаяди. Бозор ижтимоий меҳнат тақсимотини чуқурлашишида иштирок этувчи томонлар талабларини қондиришга асосланган иқтисодиёт тизими ҳисобланиб, ана шу жараёнда қатнашувчи субъектлар ўртасида даромадларни нисбий адолатли тақсимланишини ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Акс ҳолда, бозор учун хизмат қилувчи иқтисодиёт субъектлари ва уларнинг ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланадиган иқтисодий омилларни тармоқлар ўртасида номутаносиб тақсимланиши оқибатда бозор конъюктурасининг бузилиши, истеъмол бозорида ортиқча ишлаб чиқариш ёки камёблик ҳолатлари келиб чиқади. Бундай ҳолат бозор иқтисодига асосланган жамиятнинг асосий мақсадларидан ҳисобланган “иқтисодий самарадорликни таъминлаш” талабига зид ҳисобланади. Маълумки юқорида таъкидлаб ўтилган тамоийил фақатгина иқтисодий омиллар тармоқлараро мақбул нисбатларда тақсимланган тақдирдагина таъминланади. Мақбул нисбат маълум бир идора томонидан белгилаб берилмасдан, унинг амалда қандай бораётганлигини кўрсатиб берувчи ўлчов - истеъмол бозори ҳисобланади. Яъни товарлар бозорида айрим турдаги товарлар камёблиги бошқа ҳолатларда эса ортиқча ишлаб чиқариш ҳоллари мавжуд бўлса иқтисодий омиллар тармоқлар ўртасидаги бозор талабидан келиб чиқиб зарурий нисбатда тақсимланмаганлигини кўрсатади. Бундай ҳолатда ушбу товарларни ишлаб чиқариш билан шуғулланаётган ҳар иккала тармоқда ҳам салоҳий имкониятдан етарли даражада фойдаланилмаслик оқибатида бозор иқтисодининг яна бир шarti ҳисобланган “жамият миқёсида тўлиқ бандликни таъминлаш” тамойили бажарилмасдан ўслади. Тўлиқ бандлик ҳолатига эришилмаган мамлакатда бозор иқтисодининг “иқтисодий ўсишни таъминлаш” тамойилини амалда бажарилиши мумкин бўлмайди. Юқорида айтиб ўтилган фикрларни жамлаб хулоса қилиш мумкинки, бозорнинг иқтисодиёт субъектлари олдига қўядиган “кам

ҳаражат қилиб кўп ва сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш” талабини амалда таъминлаш ўзаро бир-бири билан боғланган ва бир-бирини тўлдирадиган тизим иқтисодий мақсадларини ўзаро уйғунлашган ҳолда бажарилишини талаб қилади.

Таъкидлаш лозимки, иқтисодиётни барқарорлаштириш, таназзулдан чиқиш ва бозорни амал қилиш даврида қишлоқ хўжалиги тармоқ сифатида алоҳида ўринга эга. Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан тайёрланган ҳалқ истеъмоли моллари чакана нархларини ошиши ишчи кучига сарфланадиган харажатларни ва бюджетдан ижтимоий тўловларни кўпайтиради. Иш ҳақи ва бюджетга тўланадиган солиқ ажратмаларини ортиши улгуржи баҳоларни кўтарилишига олиб келади. Улгуржи баҳоларни кўтарилиши қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва улардан тайёрланган товарлар баҳоларини ошириш заруриятини келтириб чиқаради. Шундай қилиб, гиперинфляцияга олиб келувчи инфляция занжири келиб чиқади. Шунинг учун иқтисодиётни барқарорлаштириш даврида инфляцияни жиловлаш ва бошқа тармоқларга тарқалишини олдини олиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олиш баҳоларини барқарорлигини таъминлаш билан бевосита боғлангандир. Бозор иқтисодига асосланган барча ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалигини устивор ривожланишини таъминлаш таназзулга ва инфляцияга қарши давлат сиёсатининг муҳим таркибий буғини сифатида қаралади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоларини барқарорлаштиришни қуйидаги йўллар билан таъминлаш мумкин: биринчидан, қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқлари маҳсулотлари баҳоларини ўсиш суръатлари нисбатлари билан аниқлақадиган баҳо устиворлиги устидан назорат ўрнатиш асосида қишлоқ хўжалигига етказиб берилаётган ишлаб чиқариш воситаларини баҳоси ушлаб турилади ва тармоқ маҳсулотларининг баҳоси тартибга солинади; иккинчидан, қишлоқ хўжалигини қўллаб қувватлаш бўйича давлат дастурлари ёрдамида, тармоқда интенсив такрор ишлаб чиқариш учун шароит яратилади. Ушбу дастурлар давлат (федерал) ва маҳаллий бюджетдан тармоқда олиб бориладиган илмий тадқиқот ишлари, қишлоқда таълим ва бошқа тадбирлар учун талаб қилинадиган сарф харажатлар молиялаштиришни кўзда тутди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар учун қишлоқ жойларда ишлаб чиқариш ва ижтимоий хизмат кўрсатиш объектларининг қурилиши давлат йўли билан қўллаб қувватланади; Учинчидан, қишлоқ хўжалиги тармоғини устиворлиги солиқ, молия ва сиёсати орқали маълум даражада тўлдирилади.

Иқтисодиётни барқарорлаштириш, таназзулдан чиқиш ва бозор

тизимига ўтиш тадбирлари макроиқтисодий аҳамиятга эгадир. Қишлоқ хўжалиги бозорини яратиш ҳам тармоқ даражасидаги эмас, балки макроиқтисодий муаммодир. Шу билан биргаликда иқтисодиётни барқарорлаштириш ва иқтисодиётни тармоқ тузилишини қайта қуриш бўйича юқорида санаб ўтилган вазифаларни ҳал қилишнинг қийинчилиги шундан иборатки жамият аъзоларининг алоҳида қатламлари ва тармоқ гуруҳларининг мавжуд муаммолар натижасида келиб чиқаётган қийинчиликларни қишлоқ хўжалиги тармоғига ағдаришдан манфаатдорликлари ҳисобланади. Ҳудди шундай тушуниб тушунмасдан қилинаётган ҳаракатлар "биринчи навбатда" қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларига ўтиш зарурлиги тўғрисидаги айрим концепцияларни яратилишига асос бўлиб хизмат қилмоқда. Ушбу концепцияларнинг моҳияти шундан иборатки, бюджет камёблигини тўлдиришни янгиланган бюрократик аппаратни сақлашга сарфланаётган ҳаржларни камайтириш ҳисобига эмас, балки ҳозирда ҳам давлат томонидан етарли қўллаб қувватланилмаётган қишлоқ хўжалиги ҳисобига ёки тармоқ **корхоналарининг** молиявий ҳолатини ушлаб туришнинг иқтисодий воситаси ҳисобланган давлат бюджети субсидияларини камайтириш ёки улардан умуман воз кечиш ҳисобига амалга ошириш лозим. Аграр-саноат мажмуида биринчилар қаторида мулкни давлат **тасарруфидан** чиқариш ва хусусийлаштириш, қишлоқ хўжалик **мақсулотлари** баҳоларини эркинлаштириш тадбирлари юқоридаги **таъкидлаб ўтилган** дастурни амалга оширишнинг иқтисодий асоси **ҳисобланади. Мулкни давлат тасарруфидан** чиқариш ва хусусийлаштириш **амалда тармоқни давлат** томонидан молиялаштиришни **қискартириш ва умуман** тугатишни билдириб, оқибат натижада қишлоқ **хўжалиги корхоналарининг тижорат** ҳисоби тамойилларига ўтиб ишлаш **ва баҳо белгилашнинг** бозор тизимига ўтишни билдиради.

Дунё мамлакатлари амалиёти шу нарсани кўрсатадики, бозорнинг алоҳида воситаларидан тақсимлаш ва қайта тақсимлаш механизмлари билан уйғунлашган ҳолда фойдаланмаслик бозорни эмас, балки ёввойи натурал товар айирбошлашни келтириб чиқаради. Якка хокимликка асосланган иқтисодиётда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган мақсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналарда ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқариши хавфи келиб чиқади. Узоқ йиллар давомида шаклланган технологик занжир (ҳақиқий эркин рақобатли бозорда бундай бўлмайди) бўйича мақсулотлар етказиб бериш топшириқларини бажарилмаслиги биринчи навбатда пировард мақсулот ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи тармоқларда ишлаб чиқариш жараёнини бузилишига

олиб келади. Кўп укладли иқтисодий тармоқларни ташкил қилиш даврида қишлоқ хўжалигида деҳқон ва фермер хўжаликлари ҳамда бошқа илғор хўжалик юритиш бўғинларининг қишлоқ хўжалиги техникаси ва механизмларига бўлган талаби ошиб бораётган шароитда уларни ишлаб чиқариш миқдорини камайиши юқоридаги сабаб билан боғлангандир. Якка ҳокимлик шароитида иш юритувчи қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситалари етказиб берувчи тармоқлар иқтисодий жиҳатдан ҳеч нарса йўқотмайдилар. Бундан кўпроқ уларнинг пировард маҳсулотларини олувчи тармоқлар (шу жумладан қишлоқ хўжалиги) иқтисодий зарар кўради. Чунки, бу тармоқлар ишлаб чиқариш ҳажмларини камайиш йўқотадиган даромадларини, тайёр маҳсулотлар баҳоларини зарур даражада кўтариш ҳисобига қоплаш имкониятига эгадирлар. Тайёр ҳалқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарувчи (озик-овқат маҳсулотларининг 97%, бошқа ҳалқ истеъмол товарларининг 60% идан ортиғи) қишлоқ хўжалиги бундай имкониятга эга эмас. Бундай муаммо тармоқ йўналиши асосан хом-ашё кўринишига эга бўлган шароитда янада чуқурлашади. Шунинг учун иқтисодий таназзул давом этаётган шароитда баҳоларни эркинлаштириш ва мулкчилик муносабатларини ўзгартириш қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмларини пасайишини олдини олувчи ёки суръатларини пасайтирувчи омилдан, уни тезлаштирувчи омилга айланади.

Қишлоқ хўжалиги тармоғи учун иқтисодий таназзулдан чиқиш юқорида санаб ўтилган иқтисодий тармоқларни барқарорлаштириш дастурини бажарилиши ва истеъмол талабини қондиришга қаратилган моддий ишлаб чиқариш соҳаларини таркибий қайта ўзгаришларни амалга оширилиши ҳамда иқтисодий омиллар ҳаражатларини тежашга асосланган технологияларга ўтилиши билан боғлангандир. Макроиктисодий даражада инфляция ва миллий валюта курсини барқарорлаштириш шароитида қишлоқ хўжалиги тармоғининг баҳо ва молиявий устиворлигини таъминлаш ишлаб чиқариш ҳажмларини пасайишини тўхтатиш имкониятини яратади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таклифи миқдорини кўпайтириш нисбатан макроиктисодий барқарорлик вужудга келган шароитда қуйидаги вазифаларни уйғунликда бажарилишини талаб қилади:

1. Қишлоқ хўжалигидаги субъектларнинг товар айирбошлаш жараёни натижаларидан етарли моддий манфаатдорликларини таъминлаш. Манфаатдорлик тамойилининг бажарилиши даражасини тармоқлараро рақобат мезони кўрсаткичидан келиб чиққан ҳолда

баҳолаш лозим.

2. Аграр саноат мажмуида таркибий қайта ўзгартиришларни амалга ошириш. Таркибий ўзгаришлар бозор иқтисодиёти талабларига мос келувчи ишлаб чиқариш технологияларига ўтишини талаб қилади. Таркибий ўзгаришлар ушбу талабдан келиб чиққан ҳолда амалга оширилмаса ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар рақобатбардошлиги кўрсаткичлари жиҳатидан жаҳон бозори тадабларига жавоб бермаслиги натижасида уларнинг бозорда туриб қолиши иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш жараёнига салбий таъсир кўрсатади.

Ўзоққа мўлжалланган ва бозор иқтисоди тизими тадаблари даражасида тармоқ иқтисодий салоҳиятидан етарли фойдаланишини таъминлайдиган аграр бозор субъектларининг мулкӣ ва бозор муносабатларини шаклланиши масалаларини ўз ичига олувчи жамият мақсадларини бажарилишини таъминлашнинг асоси бўлган ҳукумат даражасида аграр сиёсат ишлаб чиқиш. Аграр сиёсат ўзининг қамрови жиҳатдан жорий ва истиқболга мўлжалланган кўринишларда бўлиб, уларни ишлаб чиқишда кенг ва ҳар томонлама қамровли ёндашиш бўлишлигини таъминлаш лозим. Яъни ривожланган мамлакатларда юритилаётган аграр сиёсат истиқболга мўлжалланган умумиқтисодий сиёсатнинг асосини ташкил этиши зарур. Жорий сиёсатни ишлаб чиқишда ривожланаётган ва бозор иқтисодиётига кириб бораётган мамлакатлар амалиётидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Аграр сиёсат турини танлашда мезон сифатида аҳоли жон бошига тўғри келадиган ҳайдаладиган ерлар майдон бирлиги ҳисобига ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари миқдори ва қиймати (жаҳон бозори нархларида) кўрсаткичларидан биргаликда фойдаланиш энг мақбул ечимни топиш имкониятини яратади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги тармоғида энг асосий экин тури ҳисобланган пахтачилик тармоғи кўрсаткичларини АҚШдаги ана шу тармоқ кўрсаткичлари билан таққослайдиган бўлсак, юқоридаги фикримизнинг яққол исботини кўришимиз мумкин. Кейинги йиллардаги ўртача кўрсаткичлар бўйича бир гектар экин майдонидан олинадиган пахта толаси АҚШда 1993 йилда 7.0-7.8 центнерни ташкил қилган ҳолда, бизнинг мамлакатимизда ушбу кўрсаткич 8.0-8.3 центнерга тенг бўлган. Демак, жаҳон бозорида нархлардан келиб чиққан ҳолда ушбу натурал кўрсаткичларни қиймат кўрсаткичларига айлантирадиган бўлсак АҚШда пахта экини билан банд қилинган бир гектар ҳайдаладиган ердан олинидиган даромад (гектар қайтими) 1000-1250 долларни ташкил қилгани ҳолда

Ўзбекистонда худди шу ерларнинг гектар қайтими 1250-1500 долларга тенг бўлади. Гўёки ер майдонлари салоҳиётидан фойдаланишнинг юқоридаги келтирилган асосий кўрсаткичларидан келиб чиқиб хулоса чиқарадиган бўлсак, шу давргача юритилиб келинган аграр сиёат тўғри деган фикрга келиш мумкин. Лекин аҳоли жон бошига тўғри келадиган ҳайдаладиган ер кўрсаткичини ўзаро таққослайдиган бўлсак, кескин фарқланишни кўриш мумкин. Яъни АҚШда 1995 йилда бу кўрсаткич 0.67 гектарга, Ўзбекистон Республикасида эса 0.19 гектарга тенг бўлган. Аҳолини ўртача йиллик ўсиш суръатлари Ўзбекистонда АҚШга нисбатан 3.0 баробар юқорилигини ҳисобга оладиган бўлсак (АҚШда 0.6%, Ўзбекистонда 1.9%) юқоридаги кўрсаткич орқали юритилаётган аграр сиёсатга баҳо беришда мезон сифатида фойдаланиш мумкин эмаслигига иқдор бўлиш мумкин. Аҳоли зичлиги жиҳатидан юқори ўринлардан бирида турувчи Япония мамлакатининг бир аъзоси ҳисобига тўғри келадиган ҳайдаладиган ер майдонлари бор йўғи 0.03 гектарни ташкил қилади, гектар қайтими кўрсаткичи эса жаҳон мамлакатлари ичида энг юқори бўлиб 11250 долларга тенгдир. Аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қиймати кўрсаткичи АҚШда 860 доллар, Японияда 340 доллар, Ўзбекистонда 250 доллар атрофида бўлган. Демак, ҳозирги кунда жорий аграр сиёсатни ишлаб чиқаришда кўпроқ салоҳиятимиздан келиб чиқиб, ўз шароитларимизга нисбатан мос келувчи мамлакатларда юргизилаётган сиёсатлардан фойдалансак (кўр-кўрона кўчириш билан эмас) тармоқ олдига қўйилган вазифаларни бажарилишини таъминлашда ижобий натижаларга эришиш мумкин. Акс ҳолда, яъни иқтисодий салоҳият тимини эътиборга олмасдан ишлаб чиқилган аграр сиёсат на фақат бажарилмасдан қолади, балки салбий оқибатларга олиб келади.

1.2. Бозор иқтисоди ва ислохотларни давлат томонидан тартибга солиш механизмининг назарий асослари

Бозор муносабатлари тўсатдан ва бирданига пайдо бўлмай, мавжуд иқтисодий тизимнинг давр талабларига жавоб бермайдиган элементларидан воз кечиш, айримларини такомиллаштириш йўли билан шаклланади, бу жараён ўз умрини яшаб бўлган иқтисодий босқични инқилоб йўли билан йўқотиб, мазмунан ва шаклан тўла олдингисидан фарқ қилувчи янги жамият яратиш эмас. Янги тизимга тегишли бўлган иқтисодий, технологик, ижтимоий элементларни вужудга келтириш эволюцион йўл билан амалга ошади. Демак эски тизимни собитқадамлик билан ислох эта бориб, том маънодаги бозор иқтисодиётига ўтиш мумкин. Бозор иқтисодини шаклланиши ҳар давр хусусиятидан келиб чиққан ҳолда стихияли ва

тартибга солинган ҳолда амалга ошади. Собиқ Иттифок таркибига кирган ва социалистик босқични босиб ўтган мамлакатлар амалиётида кўпроқ маълум иқтисодий омиллар ёрдамида тартибга солиш асосида бозорни шакллантириш усуллари кўпроқ учрайди. Ушбу ҳолат ана шу мамлакатларда яратилган моддий техник база техник кўрсаткичлари жиҳатдан бозор иқтисоди шароитида фаолият кўрсатиб келган мамлакатлар кўрсаткичларидан бир мунча паст бўлсада, одатий иқтисод шароитида ривожланиб келган кўпчилик мамлакатлар кўрсаткичларидан анча юқори эканлиги ва ушбу мамлакатларда яратилган интеллектуал базанинг ҳеч бир ривожланган мамлакатлар даражасидан паст эмаслиги билан изоҳланади. Ушбу гуруҳ мамлакатларда стихияли йўл билан бозорга ўтиш ўзоқ йиллар мобайнида яратилган моддий техник ва интеллектуал салоҳиятдан фойдаланиш кўрсаткичларини янада пасайиб кетишига олиб келади. Бозор ислохотлари ҳукумат томонидан ишлаб чиқилган, бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирларни давлат назорати остида амалга оширилишидир. Ислохотларни амалга оширишда дастлаб бозор иқтисодиётига ўтишнинг концепцияси, яъни назарий модели яратилади. Ушбу концепцияда моҳиятан ва тузилиши жиҳатидан янги иқтисодиётга ўтишнинг умумий жиҳатлари ва миллий хусусиятлари назарда тутилади, ислохотларнинг асосий йўналишлари белгиланади.

Ишлаб чиқилган концепцияга таянган ҳолда бозор ислохотини таъминловчи ҳуқуқий қонунлар мажмуаси яратилиб, улар амалиётда тадбиқ этилиши талаб қилинади. Ислохотларни шартли равишда қуйидаги йирик гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мулкий муносабатлар ислохоти;
2. Аграр ислохот;
3. Молия-кредит тизими ислохоти;
4. Нарх-наво ислохоти;
5. Ташқи иқтисодий алоқалар ислохоти;
6. Социал ислохотлар.
7. Институционал ислохотлар.

Ислохотларнинг иқтисодиётнинг барча томонларига тегишли бўлиши, уларнинг иқтисодий муносабатларда чуқур ўзгариш ясаши зарурлиги - бозор ислохотларининг умумий шартидир. Юқорида санаб ўтилган ислохотларни умумлашган ҳолда иқтисодий ислохотлар деб баҳолаш мумкин. Иқтисодий ислохотлар ўтказишдан мақсад, ишлаб чиқаришнинг барча буғинларида “ҳаражатлар ва самара” нисбатидан келиб чиқиб макроиқтисодий даражада чекланган иқтисодий омиллардан юқори самарали фойдаланишни таъминлаш асосида бозор иқтисодиётига асосланган жамиятда белгиланган иқтисодий мақсадларни бажарилишини таъминлаш бўлишлиги лозим.

Иқтисодий ислохотларни ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этишнинг мақсади бошқариш даражасидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Макроиқтисодий даражадаги мақсадни умумлаштирилган ҳолда жамият аъзоларининг яшаш даражасини ошириши билан изоҳлаш мумкин. Макроиқтисодий даражада эса ушбу мақсад аниқлик киритишни талаб қилади. Чунки макроиқтисодий мақсадни бажарувчилари бўлиб микроиқтисодий қатламдаги бирламчи бўлинмалар ҳисобланади. Жамият аъзолари турмуш даражасининг кўтарилиб бориши иқтисодиёт субъектларини ўзларининг бевосита мақсадларига эришишни таъминловчи иқтисодий ва ҳуқуқий воситаларни бир-бирига уйғунлиги натижасидир. Корхоналар тўла иқтисодий мустақилликка эга бўлиб, зарур шароитда улар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ҳуқуқий меъёрий ҳужжатларини бўлмаслиги ва аксинча ҳолатда ишлаб чиқарувчилар ўзларининг бевосита мақсадларига эриша олмайдилар. Юқоридагилардан келиб чиқадиган ҳулоса шундан иборатки, макро ва микроиқтисодий ўзвийлик ва барқарорликни таъминлаш иқтисодий ислохотларнинг асосий талаби ҳисобланади ва ушбу ислохотларни тартибга солиш (маъмурий йўл билан эмас) ҳукумат даражасида зарур иқтисодий ва ҳуқуқий тадбирлар ишлаб чиқишни талаб қиладиган жараёндир. Иқтисодиётдаги яхлитлик унга таллуқли ислохотлари халқ хўжалигининг ҳамма жабҳаларида ўтишини талаб қилади. Шундай экан, ислохотлар бир томонлама, бажарилиши ўта қийин (ярим йўлда қоладиган) бўлиши мумкин эмас. Яна бир нарсага эътиборни қаратиш лозимки, бир соҳа ислохоти бошқасидан келиб чиқиши ва унга таяниши лозим. Масалан, тадбиркорликни ривожлантиришни таъминловчи ислохот мулк, молия-кредит ва нарх наво ислохотлари билан боғлиқ бўлиши керак. Чунки иқтисодиётнинг бир жиҳати янгиланиб, бошқаси эскича қолиши мумкин эмас.

Ислохотлар кундалик жорий иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш билан чегараланиб қолмай, стратегик, яъни узоқ истикболдаги мақсадларни кўзлаб амалга оширилади. Сиёсий жиҳатдан мустақилликка эришган Ўзбекистонда бозор ислохотлари иқтисодий мустақилликка эришиш стратегиясини юзага чиқариш воситаси сифатида қаралиши лозим. Яъни бозор ислохотлари мамлакат мустақиллигини иқтисодий жиҳатдан таъминлашни халқаро майдондаги дунё мамлакатлари ичида ўзининг ўрнига эга бўлган мамлакатга айланишида асос бўлиб хизмат қилади.

Маълумки мулкчилик муносабатлари, ўз ичига шахслар, жамоалар, тармоқлар, мамлакат ҳудудлари ўртасида иқтисодий омиллар ва ишлаб чиқариш натижаларидан фойдаланиш борасида бўладиган кенг қамровли муносабатлар тизимини ёки иқтисодий манфаатлар жамламасини олади. Ушбу мураккаб муносабатлар йиғиндиси, улар ўртасида маълум уйғунликни ва тартибга солишни талаб қилиб доимий равишда ҳаракатда

бўлади. Назарий жиҳатдан ушбу ўзгаришларни чуқур таҳлил қилмасдан ва тушуниб етмасдан туриб тўғри амалий ечимлар топиш ва ўз вақтида мулкка ҳақиқий хўжайинлик ҳиссини шакллантириш оғир муаммодир. Тенг ҳуқуқли ва рақобат имкониятларига эга бўлган мулкчилик кўринишларини вужудга келиши тараққиёт асосини ташкил қилади. Шу билан бирга шу нарсани эсдан чиқармаслик керакки, иқтисодий таназзулни келтириб чиқарадиган асосий сабаблардан бири бу ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатлари ўртасидаги номутаносиблик ҳисобланади. Яъни маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисод юритиш даврида давлат мулкини ягона илохийлашган мулк сифатида қаралиши, мулкчилик тўғрисида қотиб қолган бир томонлама назарияларни ва санаб ўтилган икки категория ўртасида номутаносибликни келтириб чиқарди. Мулкчилик муносабатларини бузилиши, хўжалик юритиш механизмининг такомиллашмаганлиги ва ишловчилар манфаатини ўз меҳнатлари натижаларидан ўзиб қўйилганлиги иқтисодиётга асосланган жамиятда белгиланган иқтисодий мақсадларни бажарилишини таъминлаш бўлишлиги лозим. Иқтисодий ислоҳотларни ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этишнинг мақсади бошқариш даражасидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Макроиқтисодий даражадаги мақсадни умумлаштирилган ҳолда жамият аъзоларининг яшаш даражасини ошириши билан изоҳлаш мумкин. Микроиқтисодий даражада эса ушбу мақсад аниқлик киритишни талаб қилади. Чунки макроиқтисодий мақсадни бажарувчилари бўлиб микроиқтисодий қатламдаги бирламчи бўлинмалар ҳисобланади. Жамият аъзолари турмуш даражасининг кўтарилиб бориши иқтисодиёт субъектларини ўзларининг бевосита мақсадларига эришишни таъминловчи иқтисодий ва ҳуқуқий воситаларни бир-бирига уйғунлиги натижасидир. Корхоналар тўла иқтисодий мустақилликка эга бўлиб, зарур шароитда улар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ҳуқуқий меъёрий ҳужжатларини бўлмаслиги ва аксинча ҳолатда ишлаб чиқарувчилар ўзларининг бевосита мақсадларига эриша олмайдилар. Юқоридагилардан келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, макро ва микроиқтисодий ўзвийлик ва барқарорликни таъминлаш иқтисодий ислоҳотларнинг асосий талаби ҳисобланади ва ушбу ислоҳотларни тартибга солиш (маъмурий йўл билан эмас) ҳукумат даражасида зарур иқтисодий ва ҳуқуқий тадбирлар ишлаб чиқишни талаб қиладиган жараёндир. Иқтисодиётдаги яхлитлик унга тааллуқли ислоҳотлари халқ хўжалигининг ҳамма жабҳаларида ўтишини талаб қилади. Шундай экан, ислоҳотлар бир томонлама, бажарилиши ўта қийин (ярим йўлда қоладиган) бўлиши мумкин эмас. Яна бир нарсага эътиборни қаратиш лозимки, бир соҳа ислоҳоти бошқасидан келиб чиқиши ва унга таяниши лозим. Масалан, тадбиркорликни ривожлантиришни таъминловчи ислоҳот мулк, молия-кредит ва нарх наво ислоҳотлари билан боғлиқ ўлиши

керак. Чунки, иқтисодиётнинг бир жиҳати янгиланиб, бошқаси эскича қолиши мумкин эмас.

Ислоҳотлар кундалик жорий иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш билан чегараланиб қолмай, стратегик, яъни ўзоқ истиқболдаги мақсадларни қўзлаб амалга оширилади. Сиёсий жиҳатдан мустақилликка эришган Ўзбекистонда бозор ислоҳотлари иқтисодий мустақилликка эришиш стратегиясини юзага чиқариш воситаси сифатида қаралиши лозим. Яъни бозор ислоҳотлари мамлакат мустақиллигини иқтисодий жиҳатдан таъминлашни, ҳалқаро майдондаги дунё мамлакатлари ичида ўзининг ўрнига эга бўлган мамлакатга айланишида асос бўлиб хизмат қилади.

Маълумки мулкчилик муносабатлари. ўз ичига шахслар, жамоалар, тармоқлар, мамлакат ҳудудлари ўртасида иқтисодий омиллар ва ишлаб чиқариш натижаларидан фойдаланиш борасида бўладиган кенг қамровли муносабатлар тизимини ёки иқтисодий манфаатлар жамламасини олади. Ушбу мураккаб муносабатлар йиғиндиси улар ўртасида маълум уйғунликни ва тартибга солишни талаб қилиб доимий равишда ҳаракатда бўлади. Назарий жиҳатдан ушбу ўзгаришларни чуқур таҳлил қилмасдан ва тушуниб етмасдан туриб тўғри амалий ечимлар топиш ва ўз вақтида мулкка ҳақиқий хўжайинлик ҳиссини шакллантириш оғир муаммодир. Тенг ҳуқуқли ва рақобат имкониятларига эга бўлган мулкчилик кўринишларини вужудга келиши тараққиёт асосини ташкил қилади. Шу билан бирга шу нарсани эсдан чиқармаслик керакки, иқтисодий таназзулни келтириб чиқарадиган асосий сабаблардан бири бу ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатлари ўртасидаги номутаносиблик ҳисобланади. Яъни маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисод юритиш даврида давлат мулкини ягона илоҳийлашган мулк сифатида қаралиши, мулкчилик тўғрисида қотиб қолган бир томонлама назарияларни ва санаб ўтилган икки категория ўртасида номутаносибликни келтириб чиқарди. Мулкчилик муносабатларини бузилиши, хўжалик юритиш механизмининг такомиллашмаганлиги ва ишловчилар манфаатини ўз меҳнатлари натижаларидан ўзиб қўйилганлиги иқтисодиётда ҳаражатли йўналишни танлашни асоси ҳисобланади.

Мулкчилик масаласига алоҳида тўхталиб, Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.Каримов Олий Мажлиснинг 1 чақириқ биринчи мажлисида сўзлаган нутқида қуйидагиларни таъкидлаган: "Иқтисодий ислоҳотларнинг бугунги босқичидаги энг муҳим ва энг долзарб вазифаси мулкӣ муносабатларни тубдан ўзгартирмокдир. Унинг туб моҳияти — мулкни ҳақиқий эгалари қўлига беришни тезлаштириш, тадбиркорлик учун кенг йўл очиб бериш ва мулкдордалиги мулк эгаси ҳиссиётини тарбиялашдан иборат" (3.11.4.)

Иқтисодий ислохотларнинг бош бўғини мулккий муносабатлар ислохоти ҳисобланади, чунки ҳақиқий бозор муносабатлари шароитида ҳар бир кишининг мулк ҳуқуқи табиий зарурий ҳуқуқий меъёрдир. Бозор иқтисодиётига асосланган тизим турли мулк шакллари учун бир хил ҳуқуқий ва иқтисодий замин яраталишини талаб қилиб, уларнинг эркин (тазйиқларсиз) ва рақобат асосида ривожланишини билдиради, мулккий якка ҳокимликни инкор этади ва унинг билан сиғишмайди. Ўзбекистон Республикасида “Мулкчилик тўғрисида”, “Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш тўғрисида”, “Ижара тўғрисида”, “Фермер хўжаликлари тўғрисида”, “Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат) хўжалиги тўғрисида” ва бошқа бир қатор қонун ва фармонлар қабул қилиниши ва уларни ижросини таъминланиши натижасида турли хил мулкчилик асосида хўжалик юритувчи субъектлар пайдо бўлмоқда ва нодавлат ишлаб чиқариш бўлинмаларида банд бўлган ишчи ва ходимлар сони мутлоқ ва нисбий ўсиш тенденциясига эга бўлмоқда (жадвал 1.2.1).

Жадвал 1.2.1.

**Ўзбекистон Республикаси иқтисодий секторларида банд бўлган
ишчи кучи сони (минг киши)**

	1990	1995	1996	1997	1997 й.да 1990 й.га нис. % да
Ҳалқ хўжалиги бўйича, жами	7940,8	8449,2	8558,2	8680,0	109,8
Давлат секторида	5211,1	2860,1	2548,6	2493,7	47,9
Нодавлат секторида	2729,7	5589,1	6009,1	6186,3	226,6

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, ўрганилаётган давр мобайнида ишчи кучи сони таркибидаги ўзгаришлар асосан давлат секторида банд аҳолининг камайиши ва нодавлат мулк шаклларидаги корхоналарда банд аҳоли улушининг кўпайиши кўринишида бўлган. Ана шу давр мобайнида давлат секторига қарашли бўлган корхона ва ташкилотларда банд бўлган ишчи кучи сони доимий равишда мутлоқ ва нисбий жиҳатдан камайиш тенденциясига эга бўлган. Яъни, етти йил ичида уларнинг мутлоқ сони 2717,4 минг кишига ёки 52,1% га камайган. Ўз навбатида нодавлат секторда банд ишчи кучи сони ҳам мутлоқ ҳам нисбий жиҳатдан ортган. Яъни ўзгаришлар мос равишда 3456,6 минг киши ва 2,3 баробарни ташкил қилган. 1990-1997 йиллар мобайнида иқтисодиётнинг

шахсий сектори ва тез суръатлар билан ривожланаётганлиги эътиборни жалб қилади. Яъни шу даврда ушбу секторда банд бўлган ишчи кучи сони 801,8 минг кишига кўпайиб ёки 2,0 баробарга ортган.

Иқтисодий ислохотларни ўтказиш йўли турли мулк шакллариининг тутган ўриндан келиб чиқиб танланиши лозим. Собиқ Иттифокқа кирувчи мамлакатларда ана шу шартдан келиб чиққан ҳолда иқтисодий ислохотлар ўтказишнинг иккита йўли синаб кўрилди.

Биринчи йўл, хўжалик фаолиятининг барча томонларига эркин тус беришнинг устиворлиги. Ислохотларнинг ушбу йўли уларни аввалдан кенг ривожланган хусусий мулкчилик мавжуд бўлган тақдирдагина маълум ижобий натижа кўтиш мумкин. Бундай йўл дунё амалиётида иқтисодиётни “фалаж қилиб даволаш” деб ном олган.

Иккинчи йўл — мулкнинг асосий қисми умумлаштирилган, иқтисодиёт давлат кўлида бўлган шароитда дастлабки босқичда мулкчиликнинг кенг қатлами ривожланиши учун тегишли негизни вужудга келтиришга асослангандир. Ана шундай негиз вужудга келмасдан иқтисодиётда давлат иштирокини чеклаш салбий иқтисодий оқибатларга олиб келишини айрим собиқ социализм лагери ва иттифокдан ажралиб чиққан мамлакатлари амалиёти кўрсатмоқда.

Ғарб иқтисодчилари олиб борган кузатишлари натижасида шундай хулосага келдиларки, иқтисодий ўсишни тезлаштириш йўллари барча, яъни ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар учун бир хилдир. Улар қуйидагилардан иборатдир.

1. Мавжуд табиий омиллар захиралардан юқори самара билан фойдаланиш бу, ўз навбатида нафақат ишсизлар сонини камайишини таъминлайди, балки иқтисодий омилларни самарали тақсимланишига олиб келади.

2. Ишлаб чиқариш омиллари захираларини ўзлаштириш (аниқроғи кўпайтириб бориш). Хом ашё захиралари ва ишлаб чиқариш воситалари хажмини кенгайтириб, меҳнат ва технологиядан самаралироқ фойдаланган ҳар қандай иқтисодий тизим ўзининг ишлаб чиқариш имкониятлари (салоҳият) эгри чизигини ўнгга суришга эришади.

Иқтисодий жиҳатдан паст ривожланган мамлакатларда иқтисодий ислохотлардан кутиладиган самарали етарли, зарурий даражада бўлмаслигига олиб келувчи асосий сабаблар керагидан ортиқча ишчи кучининг мавжудлиги, ишсизликнинг кенг тарқалганлиги ва ишчи кучидан тўлиқ фойдаланиш имконияти йўқлиги, паст меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари ва бошқалардир. Аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши, жон бошига тўғри келадиган (миқдордан ўзгармас) табиий омиллар миқдорини камайиб боришига олиб келади. Масалан, ғарб иқтисодчилари олиб борган илмий тадқиқотлар натижалари шундай қонуниятни

кўрсатадики, индустриал ривожланган мамлакатларда аҳолининг ўртача йиллик ўсиш суръатлари иқтисодий жиҳатдан қолоқ мамлакатларга нисбатан 3-4 ва айрим ҳолларда ундан ҳам паст бўлганлиги кузатиш мумкин. Аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши иқтисодий манбаларга эга бўлмаган мамлакатларда қандай ижтимоий иқтисодий оқибатларга олиб келишини қуйидаги жадвал маълумотларидан кўриш мумкин.

Жадвал 1.2.2

**Алоҳида мамлакатларда аҳоли жон бошига тўғри келадиган
хайдаладиган ерлар ва ялпи миллий маҳсулот**

Мамлакат номи	100 кишига тўғри келадиган хайдаладиган ерлар, га				1 киши ҳисобига ишлаб чиқарилган ЯММ, доллар ²	
	1960	1970	1980	1993	1992	1995
Ўзбекистон Республикаси	39	29	25	19	1000	970
Россия	105	102	95	87	2890	2240
Украина	83	72	67	64	2360	1630
Арманистон Республикаси	31	27	20	14	870	730
Венгрия	54	50	47	47	3190	4120
АҚШ	78	67	67	67	23830	26980
Буюк Британия	14	11	10	11	18110	18700
Германия	15	13	12	12	23030	27510
Франция	42	34	32	32	22630	24990
Япония	6	5	4	3	28690	39640
Италия	23	23	17	16	20790	19020
Белгия	9	8	7	7	21360	24710
Дания	60	55	51	50	26310	29890
Австралия	131	134	143	153	17730	18720
Испания	53	46	51	40	14230	13580

Жадвал маълумотларидан қуйидаги қонуниятни кузатиш мумкин:

1. Ривожланган ва иқтисодиёти бозор тизимлари асосида амал қилиб келган мамлакатларда иқтисодий омиллардан интенсив ва юқори самара билан фойдаланиш натижасида юқори даражадаги турмуш тарзи кўрсаткичлари таъминланган:

2. Собиқ социалистик босқични ўтган иттифоқ таркибидан мустақил ажралиб чиққан мамлакатларда иқтисодий омиллардан фойдаланиш кўпроқ экстенсив йўл билан амалга оширилиб, турмуш даражасини ифодаловчи аҳоли жон бошига ялпи миллий маҳсулот ишлаб чиқариш кўрсаткичи нисбатан паст бўлиб қолган.

3. Ривожланган мамлакатларда (айрим истисноларни эътиборга олмаган ҳолда) аҳоли жон бошига тўғри келадиган ҳайдаладиган ер майдонлари кўрсаткичлари барқарорлашгандир (айрим ҳолатларда ўсиш кўрсаткичлари ҳам мавжуд). Бозор иқтисодига кириб бораётган мамлакатларда бу кўрсаткичлар пасайиб бориш қонуниятига эгадир.

Учинчи қонуниятни келтириб чиқарувчи сабаб, ривожланган мамлакатларда аҳолининг ўсиш суръатларининг пастлиги ва аҳолининг умумий сонини кейинги йилларда нисбатан барқарорлашганлиги ўз навбатида бозор иқтисодиётига кириб бораётган мамлакатларда аҳолининг табиий ўсиш суръатларининг юқорилиги ва ўзлаштирилиши мумкин бўлган ҳайдаладиган ер майдонлари заҳираларининг тугаб бораётганлигидир.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш муносабатларини тубдан янгилаш асосида бозор иқтисодиётига ўтиш давлат ҳукмронлигини давлат томонидан тартибга солиш усули билан алмашилишини талаб қилади. Бозор иқтисоди шароитида қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва унинг миллий аграр соҳа ривожланишига таъсири иқтисодчилар ўртасида ҳар хил мунозараларга сабаб бўлади. Айрим иқтисодчилар бозор шароитида иқтисодиётга давлатни аралашувини инкор қилиб, шу жумладан қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларини шаклланиши ва амал қилиши стихияли равишда амалга ошади деган нуқтаи назарга эгадирлар. Бу гуруҳ иқтисодчилар ҳозирги кунда иқтисодий шароит бундан 100-150 йил олдин шароитдан кескин фарқ қилиши. улар таклиф қилаётган бозор шакли, ғарб иқтисодиётида “ёввойи бозор” деб номланиш ҳамда барча ривожланган мамлакатлар амалиётида тартибга солинган бозор асосларидан фойдаланаётганлигини эътиборга олмайдилар. Давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиши илгаригидек бирламчи ишлаб чиқариш субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўлалигича марказдан белгилаб беришни билдирмайди, балки у жамият ва бевосита ишлаб чиқарувчилар стратегик ва жорий мақсадларини ўзвийлигини ва мақбуллигини таъминлаш ҳамда иқтисодий дастаклар орқали фаолият йўналишини танлаш учун йўл йўрик кўрсатиш воситасидир. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш деганда тармоқни бошқариш мақбул тизимини ўрнатишни таъминловчи иқтисодий тадбирлар мажмуаси тушунилади. Ушбу мажмуа нафақат қишлоқ хўжалигига тегишли бўлган умумиқтисодий тартибга солиш тадбирларини ўз ичига олади, балки давлатнинг иқтисодиётга таъсирини белгиловчи барча мураккаб хусусий воситалар йиғиндисидан иборатдир. Дунё мамлакатлари амалиётида 60 йилдан ортиқ қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солиш усуллари қўлланилиб келинмоқда.

Биринчи марта ана шундай иқтисодий ғоя, биринчи жаҳон урушидан кейин бутун дунё қишлоқ хўжалигини қамраб олган ва чуқур илдиз отган

иқтисодий таназзул таъсирини кучсизлантириш талабидан келиб чиқиб пайдо бўлди. Дастлаб қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш усулидан фойдаланиш 1929 йилларда АКШда “Буюк тушқунлик” деб ном олган иқтисодий таназзул билан кураш олиб боришда амалда қўлланилди. Фермерлар юқори даражада талаб эгилувчанлиги хусусиятига эга маҳсулотларини эркин рақобатли бозорларда сотиши, ўзларига зарур товарларни юқори даражада якка ҳукмронликка асосланган, талаб ва баҳолар эгилувчан бўлмаган бозорларда сотиб олиши, улар молиявий фаолияти каттиқ баҳо ва харажатлар оралиғида қолишига олиб келди. Ушбу даврда тармоқ иқтисодиётини тартибга солишнинг асосан икки усулидан кенг фойдаланилди. Булар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳолари ва тармоқ товар ишлаб чиқарувчилари даромадларини ушлаб туриш усуллари эди. Кейинчалик тармоқни давлат томонидан қўллаб қувватлаш усуллари солиқ, кредит, инвестиция ва бошқа иқтисодиётни тартибга солиш усуллари билан тўлдирилди.

Иқтисодий адабиётларда, қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш тушунчасини иқтисодиётда олиб бориладиган таназзулга қарши дастур билан чалкаштириш ҳоллари ҳам мавжуддир. Анти таназзул дастури ва уни амалга ошириш иқтисодиётни таназзул ҳолатидан чиқариш даври учун талаб қилинадиган дастаклар йиғиндисини ўз ичига олади. Бундан фарқли, қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш доимий ҳаракат қилиш хусусиятига эгадир. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий вазифаси тармоқдаги субъектлар имтиёзларини ҳалқ хўжалигининг бошқа тармоқларидаги субъектларга нисбатан устиворлигини таъминлашга йўналтирилган бўлиши лозим. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш усулига киритилган ушбу аниқлик Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида иқтисодий ўзгаришлар ўтказишнинг кейинги босқичларида алоҳида аҳамиятга эгадир.

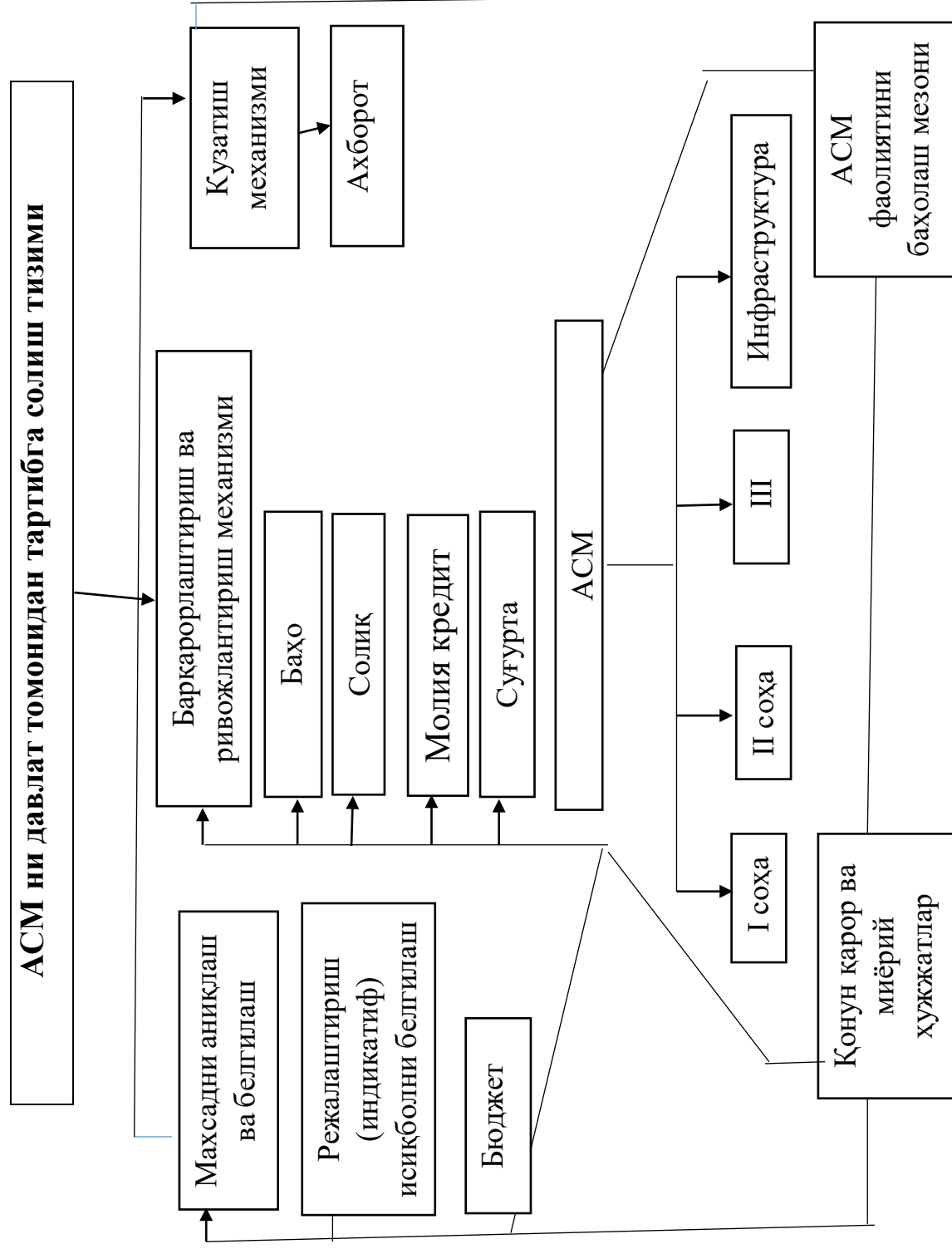
Мамлакат иқтисодиётининг аграр соҳасида келиб чиққан номақбул аҳамиятга эгадир ҳолатларнинг сабаблари қуйидагилардир: биринчидан қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотларини айирбошлашда эквивалентлик тамойилини бузилиши; иккинчидан, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун зарур бўлган техника, ўғит ва бошқа омилларни етказиб бериш тизимини тубдан ўзгариши; учинчидан, қишлоқ хўжалигига етказиб бериладиган маҳсулотларга тартибга солинмайдиган баҳо сиёсатини юргизиш натижасида кўпчилик асосий турдаги маҳсулотлар (пахта, сабзавот, полиз, гўшт, сут ва бошқалар) ишлаб чиқаришнинг фойдасиз тармоққа айланиши; тўртинчидан, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш бўйича қабул қилинаётган қонуний меъёрий актларнинг шошма-шошарлик ва қайта ишланмасдан қабул қилиниши; бешинчидан, қишлоқ хўжалигини давлат ва ҳудудий бошқариш тизимининг амалда ўзгармасдан қолганлиги;

олтинчидан, мулкчилик ва хўжалик юритиш кўринишларининг қарама-қарши қўйилиши ва мулкчилик кўринишларини унитарлашуви, алоҳида жойларда амал қилаётган жамоа ва давлат хўжаликлари туб маънода ислоҳ қилинмасдан, улар мулкани хусусийлаштириш шиори остида фақатгина номини ўзгартириш билан чекланганлик; еттинчидан, қишлоқ хўжалиги корхоналарига нисбатан юритилаётган молия-кредит сиёсатидаги камчиликлар. Бундай шароитларда тармоқни ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солишнинг тўтган ўрни кўтарилиб, у биринчи навбатда, ишлаб чиқариш миқдорларини камайишини олдини олишга; иккинчидан, аграр соҳани ривожлантириш учун ҳақиқий иқтисодий шароитлар яратишга йўналтирилган бўлиши лозим.

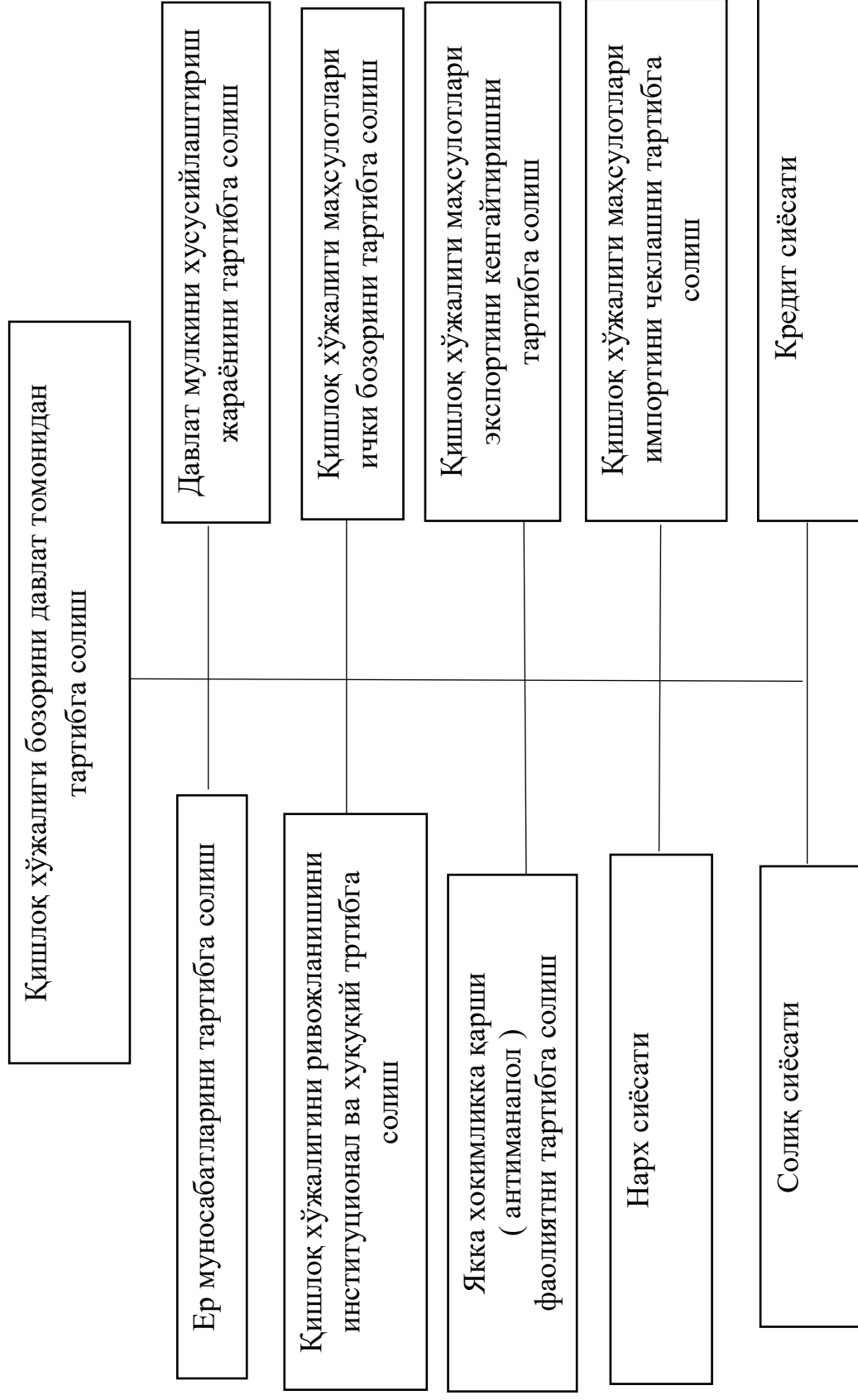
Аграр-саноат мажмуини давлат томонидан тартибга солиш ўз ичига мақсадни белгилаш, барқарорлаштириш ривожлантириш ва кузатиш механизмларини олади (чизма 1.2.1.).

Иқтисодиётнинг аграр соҳасини ривожлантиришни тартибга солиш бозор муносабатларини шаклланиши шароитида унинг муҳим омиллари ва элементлари (қисмлари) мавжудлиги билан белгиланади (чизма 1.2.2.).

Ўзининг иқтисодий ва ҳудудий моҳиятидан келиб чиқиб аграр соҳани тартибга солиш элементларини шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин: қонуний ва меъёрий. Аграр ишлаб чиқаришни давлат томонидан тартибга солишнинг биринчи гуруҳга кирувчи омил ва элементлари мамлакатнинг қонун қабул қилувчи органи - Олий Мажлис томонидан аниқланади ва кучга киритилади, иккинчи гуруҳга кирган элементларга жойлардаги ижроия ҳокимиятлари ва уларнинг вакиллари томонидан жорий шароитлардан келиб чиққан ҳолда аниқлик киритилади.

Чизма 1.2.1. АСМни давлат томонидан тартибга солиш механизми

Чизма 1.2.2. Қишлоқ хўжалиги бозорини давлат томонидан тартибга солиш элементларини таснифланиши

Юқоридаги гуруҳлаш шартли хусусиятга эгадир, чунки у ёки бу элементни тартибга солиш бир вақтни ўзида ҳам қонуний, ҳам меъёрий ҳужжатлар билан аниқланади. Биринчи гуруҳ элементларга қишлоқ хўжалигида қуйидагиларни киритиш мумкин: ер муносабатларини тартибга солиш; қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни институционал ва ҳудудий тартибга солиш: яқка ҳокимликка қарши фаолиятни тартибга солиш, солиқ сиёсати, давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнини тартибга солиш. Ўз навбатида меъёрий ҳужжатлар нарх ва кредит сиёсати; қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ички бозори; экспортни кенгайтириш ва импортни чеклаш масалаларини ўзига олади. Санаб ўтилган қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг элементлари иқтисодийнинг аграр соҳасида белгиланган ва амалга оширилаётган ислоҳотларнинг асосини ташкил қилади.

Аграр ишлаб чиқаришни ривожлантиришни тартибга солишнинг муҳим таркибий элементи бўлиб ерга бўлган муносабатларини тартибга солиш ҳисобланади, у ўз ичига қуйидагиларни олади: ерга нисбатан мулкчилик муносабатларини ўзгартириш; ер муносабатларини тартибга солишнинг иқтисодий механизмини ишлаб чиқиш ва ўзлаштириш; ҳуқуқий ва ички хўжалик ер тузишнинг илғор усуллари ишлаб чиқиш ва қўллаш; экологик зарарсиз деҳқончилик юритиш тизимини яратиш. Ерга нисбатан хусусий мулкчилик муносабатларини жорий этиш масаласи бугунги кунда илмий ва амалий мунозараларни келтириб чиқармокда. Ерга нисбатан хусусий мулкчиликни жорий этишни ёқлаб чиқувчилар фикрича, бундай муносабатларни амалда таъминланиши ердан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини кенгайтириши, яъни уларнинг ишлаб чиқариш ҳуқуқларини, ерни сотиш ва гаровга қўйиш ҳуқуқлари билан тўлдирилиши, ривожланган мамлакатлар амалиётида исботланганидек, ердан нисбатан юқори самарали фойдаланиш имкониятини яратади. Ерга нисбатан хусусий мулкчиликни жорий қилиш масаласини тўлиқ инкор қилмаган ҳолда, бизнинг фикримизча ҳозирги кундаги мамлакат ичидаги ташкилий-иқтисодий омилларни эътиборга олган ҳолда, яъни мамлакат аҳолисининг кўпчилик қисмини қишлоқ жойларда яшаши, турмуш кечириш воситаси бўлиб қишлоқ хўжалиги ҳисобланиши, мутлоқ ва нисбий ортиқча ишчи кучларининг мавжудлиги, қишлоқ жойларда нисбатан кескинлашган ижтимоий муаммоларни янада таранглашишини олдини олиш каби ҳолатлар шарт-шароитлар етилганга қадар **ерга умрбоқий мерос қолдириш** шарти билан эгалик қилиш ҳуқуқини жорий қилиш зарурлигини кўрсатади. Юқорида санаб ўтилган муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари тўғрисида тўхталиб мамлакатимиз биринчи Президенти И.А.Каримов “Республика Президенти ҳузуридаги иқтисодий ислоҳотлар, тадбиркорлик ва чет эл сармоялари бўйича идоралараро кенгаш”нинг

“Қишлоқ жойларда кичик ва хусусий корхоналарни ривожлантиришнинг аҳволи ва уни жадаллаштиришга доир чора тадбирлар тўғрисида” масала кўриб чиқилган 7 июль 1995 йилдаги мажлисида қуйидагиларни таъкидлаган: “Мамлакатимизда ўтказилаётган ислохотнинг иккинчи босқичида қишлоқда тадбиркорликни ривожлантириш, ортиқча ишчи кучини жалб этиш мақсадида кичик корхоналар барпо этиш ҳамон долзарб масала бўлиб турибди. Бошқача айтганда, 3 миллион 600 минг қишлоқ хўжалигида банд меҳнатга яроқли одамларнинг деярли 2.2 миллион нафарини бемалол саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларига ўтказиш мумкин” (3.10.1). Ерга нисбатан хусусий мулкчилик муносабатларига ўтиш масалаларини бугунги кунда тез ҳал қилиш мумкин эмаслигини юқоридагилардан ташқари яна қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин: Биринчидан, узок муддат ижтимоий мулкчилик асосида фаолият кўрсатишга ўрганган мамлакат аҳолиси, психологик ва иқтисодий жиҳатдан бирдан ерга хусусий мулкчилик ҳуқуқини киритилишига тайёр эмаслиги. Иккинчидан, мамлакат қишлоқ хўжалигида асосий тармоқ ҳисобланган пахтачиликда, дунё мамлакатлари амалиётида ҳисобланган, йирик ишлаб чиқаришнинг майдасига нисбатан самаралироқ эканлигини эътиборга олсак, ер майдонларини кичик участкаларга бўлиб бериш асосида хусусий мулкчиликни жорий этиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас. Учинчидан, мамлакатнинг кўпчилик иқтисодий туманлари ва вилоятларида аҳолининг зич яшашлиги. Тўртинчидан, ерни ишчи кучлари ўртасида бўлиш меъёрларидан жуда кам миқдорда четга чиқирилиши ҳам мураккаб ижтимоий оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлиги. Бешинчидан, қишлоқ хўжалигида асосий восита ҳисобланган, **ер биринчи навбатда озиқ-овқат бозори учун ишлаши зарурлигини** ёддан чиқармаслик керак. Бозор иқтисодини шаклланиши даврида инфляция мавжуд шароитда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг иқтисодий жиҳатдан самарасиз соҳага айланиб қолиши натижасида, миқдор жиҳатдан чегараланган қишлоқ хўжалиги ерлари фойдаланмасдан бўш қолиш ҳоллари келиб чиқиши ёки инфляция таъсирида вақт ўтиши билан қиймати ошиб бориши натижасида даромад келтирувчи товарлар каби фақат олди-сотди объектига айланиб қолиши мумкин.

Назарий жиҳатдан ерга хусусий мулкчилик ҳуқуқи мутлоқ ҳуқуқ ҳисобланади, яъни ер ости ва ер усти тўлалигича ер эгасининг қарамоғида бўлиши лозим. Аммо, дунё мамлакатлари амалиёти шу нарсани кўрсатадики, ҳеч бир мамлакатда ер эгалари бундай мутлоқ ҳуқуққа эга эмаслар. Масалан, ер участкаси остида фойдали қазилмалар заҳиралари мавжудлиги аниқланган шароитда ҳукумат бундай ерлар ўрнига бошқа ерлар таклиф қилиш ёки улар қийматини тўлаш йўли билан бошқа мақсадларда фойдаланиш учун олиш имкониятига эгадир. Ана шундай

ҳолат кўпчилик ривожланган мамлакатлар (Англия, Франция, Швеция, АКШ) ер қонунчилигида қонуний равишда ўз аксини топган. Бундан ташқари ерга нисбатан мутлоқ хусусий мулкчилик ҳуқуқи мавжуд ва ер олди-сотди объекти бўлган шароитда ҳам, ундан фойдаланиш жараёнида ҳуқуқ меъёрларини суистеъмол қилиниши қонуний йўл билан таъқиқланган маҳсулотларни (таркибида наркотик моддалар бор бўлган) ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиш ёки унда ҳарбий мақсадларда фойдаланиладиган иншоотлар қуриш мумкин эмас. Юқорида келтирилган фикрлар, ерга нисбатан умрбодий-ворислик ҳуқуқини жорий этиш, ҳозирги кунда ушбу муаммони ҳал қилишнинг нисбатан мақбул йўли эканлигини кўрсатади. Муаммони, бу тарзда ҳал қилиниши ерга нисбатан бир мунча чегараланган хусусий мулкчилик ҳудудини жорий этилишини билдириб, бундай ҳолатда ер эгалари уни тасарруф этиш ҳудудидан фойдалана олмайдилар. Қишлоқ хўжалиги бозорини давлат томонидан тартибга солиш-тасарруф этиш ҳуқуқидан фойдалана олмайдилар.

Қишлоқ хўжалиги бозорини давлат томонидан тартибга солишнинг навбатдаги яна бир муҳим элементи қишлоқ хўжалиги ривожланишини институционал ва ҳуқуқий тартибга солишдир. Бу масалада мамлакат парламенти алоҳида ўрин тутиб аграр қонунчилик орқали ислохотларни тартибга солишнинг кўринишлари, усуллари ва йўналишларини аниқраб беради. Кейинги 5-6 йил ичида мамлакат парламенти аграр қонунчилиكنинг асосини ташкил қилувчи, бир қанча қонунларни, шу жумладан «Ер кодекси»ни қабул қилди.

Аграр бозорни давлат томонидан тартибга солиш дастурини амалга оширишнинг институционал органи бўлиб Қишлоқ ва сув хўжалиги Вазирлиги ҳисобланади. Ушбу орган республика аграр саноат мажмуини бошқариш бўйича координация қилувчи бўғин ҳисобланади. Лекин шу нарсани таъкидлаш лозимки, бизнинг фикримизча, ҳозирги кунга қадар бошқарув тизимини ислоҳ қилиш бўйича бирор бир кўзга ташланадиган жиддий ўзгаришлар бўлгани йўқ. Барча тармоқ Вазирликлари ўз ваколатларини сақлаб қолиб, фақатгина ёрлиқларни ўзгартиш йўли билан тармоқ холдинглари, акционерлик жамиятлари ва концернларига айлантирилдилар. Бундай янги ном билан ташкил топган бошқарув бўғинларига кўпроқ иқтисодий масалалардан кўра ишлаб чиқариш технологияси бўйича бошқарувни амалга ошириш ҳуқуқи берилган ёки АСМни бошқарув тизими барча даражаларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларга нисбатан маъмурий буйруқбозлик асосида бошқариш сақланиб қолмоқда. Бизнинг фикримизча АСМда бошқарув тизимини ислоҳ қилиш давлат ва хўжаликлар вазифалари чегараларини аниқ белгилаб беришга йўналтирилган бўлиши лозим. Шунинг учун АСМ бошқарув тизимини такомиллаштиришнинг мақсади

хўжалик ишларига оператив аралашини таъминлаш бўлмасдан, товар ишлаб чиқарувчилар манфаатларидан келиб чиқиб уларнинг хўжалик молиявий мустақиллигини амалда таъминлашга қаратилиши лозим.

Қишлоқ хўжалигида бозорни тартибга солишнинг икки томони, яъни антимонопол фаолиятни ва аграр соҳадаги давлат мулкани давлат тасарруфидан чиқариш жараёнини тартибга солиш ўзаро боғланган бир-биридан келиб чиқувчи ва тўлдирувчи элементлар ҳисобланади. Дунё мамлакатлари амалиётида исботланганидек қишлоқ хўжалигидагина эркин рақобатга асосланган бозорни фаолият кўрсатиши шундай хулоса чиқаришга асос бўладики, тармоқда сон жиҳатдан чекланмаган нисбатан кичик ўлчамлардаги товар ишлаб чиқарувчиларнинг мавжудлиги якка ҳокимликка асосланган бўғинларни вужудга келиш имкониятини инкор этади. Ўз навбатида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи ва агросервис хизмати кўрсатувчи соҳалар якка ҳокимликка асосланган мавқеига эгадир. Шунинг учун АСМ да давлат мулкани хусусийлаштириш жараёнида асосий эътибор хизмат кўрсатиш ва қайта ишлаш соҳалари ҳукмронлигини сўндириш ва фаолиятини тижоратлашувига қаратилиши лозим. Хусусийлаштириш кўринишлари ва қамрови биринчи навбатда деҳқонларнинг АСМ таркибига кирувчи ноқишлоқ хўжалиги корхона ва ташкилотлари билан бўладиган иқтисодий муносабатлари хусусияти ва интенсивлигидан келиб чиқиб аниқланиши лозим. Яъни ушбу жараён сунъий равишда тезлаштирилиши, асоссиз равишда юқори ташкилотлар тазйиқи остида ўтказилиши мумкин эмас. Бевосита қишлоқ хўжалиги тармоғида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни тартибга солиш алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу жараён нафақат қишлоқ хўжалигидаги давлат корхоналари мулкани, балки жамоа хўжаликлари мулкани қамраб олади, чунки жамоа мулкани амал қилиш табиати фақатгина назарий жиҳатдан кооператив хусусиятга эгадир. Ўзининг иқтисодий моҳияти жиҳатидан давлат ва жамоа мулкани хусусийлаштириш жараёни пулли ёки пулсиз кўринишда алоҳида шахснинг ишлаб чиқариш воситаларидаги улушига эга бўлишини билдиради, ёки хусусийлаштириш жараёнида хусусий мулкчилик субъектлари шаклланиши лозим.

Иқтисодиётни ёки ислохотларни давлат томонидан тартибга солиш асосий элементи ёки иқтисодий воситаси бўлиб солиқ сиёсати ҳисобланади. Аграр бозорни тартибга солиш элементи бўлган солиқ сиёсати бюджетнинг даромадлар қисмини тўлдириш воситаси сифатида эмас, қишлоқ хўжалигига бошқа тармоқлардан капитал маблағларни оқиб ўтишини, ҳамда иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминловчи омил сифатида қаралиши лозим. Солиқ тизимининг асосий вазифаси ҳозирги пайтдагидек қайта тақсимлаш бўлмасдан (аграр бозорга нисбатан), балки тартибга солиш бўлиши лозим. Иқтисодчи олимларнинг ҳисоб китоблари

натижалари ҳамда қишлоқ хўжалиги корхоналари амалиёти шу нарсани кўрсатадики ялпи даромадда барча турдаги солиқ ва тўловлар салмоғи 25,0% гача бўлганда кенгайтирилган, 25,0 дан 50,0% гача бўлганда ишлаб чиқаришни оддий такрор ишлаб чиқариш тамойиллари асосида олиб бориши мумкин, 50,0%дан ортиб кетса ишлаб чиқаришни тўхтатиш керак бўлади.

Ўзбекистон шароитида солиқ тизими қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларга нисбатан юмшоқ ва имтиёзли хусусиятга эга бўлиши лозим. Масаланинг бундай кўйилишини долзарблигини ва мақбуллигини кўрсатувчи асос мамлакатда озиқ-овқат маҳсулотларига тақчиллик ҳолатларининг мавжудлигидир. Аграр иқтисодчилар томонидан асослаб берилаётган мулкчилик кўринишидан катъий назар қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига бир қадар солиқ тизимида енгилликлар берилиши қуйидаги йўналишларда олиб борилиши мақсадга мувофиқдир: 1) қишлоқ хўжалиги корхоналарининг қайта ишловчи кичик заводларини ривожлантиришни молиявий таъминлашга, ўта камёб маҳсулотлар ишлаб чиқариш бўйича тадбирларга, ижтимоий суғуртага, мутахассислар тайёрлашга, илмий ва бошқа ташкилотлар билан фан техника ютуқларини яратиш ва жорий этишга, ижтимоий соҳани ривожлантиришга йўналтирилган даромадларни солиқ солиш объектидан чиқариш; 2) деҳқон ва фермер хўжаликларининг ишлаб чиқаришни ривожлантиришга йўналтирилган ажратмаларни солиқ объектига киритмаслик; 3) барча қишлоқ хўжалиги корхоналарини марказлашган инвестиция фондига ажратмалардан озод қилиш; 4) қишлоқ хўжалиги корхоналарини ўтган йилларда нисбатан ўсган маҳсулоти қийматини солиқ объектидан чиқариш ёки унга солиқ ставкасини пасайтириб бориш.

Аграр бозорни иқтисодий тартибга солиш воситалари ичида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ички бозорини давлат иштирокида тартибга солиш билан боғлиқ элементлар мажмуаси алоҳида ўринга эга ҳисобланади. Ўзининг иқтисодий мазмуни ва моҳияти жиҳатидан ушбу элементлар мажмуаси бирламчи хусусиятга эга бўлиб, унинг таркибига кирган ҳамда тўла шаклланмаган элементлар қуйидагилар ҳисобланади: қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини давлат томонидан сотиб олиш тизими; баҳо сиёсати; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг экспорти ва импортини тартибга солиш; кредит сиёсати. Аграр соҳада узоқ йиллар давомида амал қилган қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларни барча маҳсулотларини сотиб олишда давлат якка ҳукмронлиги тизими ўзини оқламади ва натижада хўжалик юритиш субъектларида иқтисодий ривожланиш жараёни тўхтаб қолишига олиб келди. Бундан ташқари директив тазйиқ хусусиятига эга бўлган 100% давлат сотиб олиш тизими корхоналар ишлаб чиқариш таркибини мажбурий равишда тепадан

белгилаб бериш ҳоллари билан тўлдирилди. Ана шундай объектив ва субъектов ҳолатлардан келиб чиқиб мамлакат ҳукумати томонидан муқобилликка асосланган режалаштириш тизимига ўтиш 1991 йилдан бошлаб асос қилиб олинди ва ушбу жараён босқичма-босқич амалга оширила бошлади. Давлат буюртмаси ҳажмини аниқлаш ҳукуматлараро мажбуриятлар ва ички эҳтиёждан келиб чиқиб белгилаш сиёсати асос қилиб олиниб, улар қуйидаги эҳтиёж турларини ўз ичига олади: мамлакат миллий хавфсизлигини таъминлаш учун зарур маҳсулот; келишув бўйича экспортга маҳсулот етказиб бериш; суғурта ва заҳира фондлари; ёпик ташкилотлар (болалар боғчалари, мактаблар ва тиббий муассасалар) эҳтиёжлари ва экологик ҳалокат ҳолатидаги туман аҳолиси эҳтиёжлари. Бунда ҳукумат сотиб олиши мумкин маҳсулот турлари, миқдори, сифати, баҳоси, имтиёзлар ва бошқа шартлари тўғрисида маълумотларни олдиндан етказиб бериш керак. Республикада 1991 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига давлат буюртмаси миқдори умумий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўртача 70,0% и атрофида белгиланди. Ушбу тизим кейинги йилларда такомиллаштирилиб борилди, ҳозир фақат икки турдаги маҳсулотга давлат буюртмаси мавжуд бўлиб, у 1997 йил ҳосилидан умумий ишлаб чиқариш ҳажмининг ғалла бўйича 25,0%и, пахта бўйича 30,0%и даражасида белгиланди. Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари моддий манфаатдорлигини ошириш мақсадида олдиндан ҳисоб-китоб қилиш механизмидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиб, уни амалга оширишда қуйидагиларни эътиборга олиш лозим: биринчидан, бозор механизмини шаклланиши даврида инфляция жараёни бораётганлигини эътиборга олиб аграр соҳа корхоналари барқарор молиявий ҳолатини таъминлаш учун қишлоқ хўжалигига саноат тармоқлари етказиб бераётган асосий ва айланма воситаларга ўзгармас баҳоларнинг амал қилишини таъминлаш; иккинчидан, олдиндан ҳисоб-китоб қилиш мақсадида қишлоқ хўжалиги корхоналарига берилган қарзларни тайёрлов ташкилотлари зиммасига юклаш; учинчидан, олдиндан ҳисоб-китоб қилиш учун белгиланган бўнақлар миқдори ўта паст бўлиб, қайта кўриб чиқиш талаб қилинади. Олдиндан ҳисоб-китоб қилиш учун бўнақлар миқдори қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларнинг ҳосилини йиғиб олиб истеъмолчиларга етказиб берилгунга қадар нормал фаолият кўрсатишни таъминлай олмайди. Энг оддий ҳисоб-китоб натижалари ва жаҳон мамлакатлари амалиёти кўрсатадики, келгуси ҳосил учун олдиндан ҳисоб-китоб қилиш учун энг камида қуйидаги меъёрларни ўрнатиш мақсадга мувофиқ: пахта ва дон бўйича шартнома бўйича келишилган маҳсулот қийматининг олдиндан 50,0%и, ҳосилни йиғиб-териб олиш даврида 20,0%и, бошқа маҳсулотлар бўйича - 40% миқдорда белгилаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Саноат

корхоналарининг аграр соҳада етказиб бераётган товарлари баҳосини ушлаб туриш бўйича ҳар қандай тадбирлар натижа бермаётганлиги сабаб ҳукумат инфляция суръатларини эътиборга олган ҳолда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳосини етарли нисбатда ўсишини таъминловчи тартибга солувчи ёки туғриловчи коэффициентлардан фойдаланиш зарурдир. Шу нарсани эътиборга олиш лозимки, кўпчилик техник воситалар ва моддий омиллар ташқаридан сотиб олинганлиги сабабли дунё мамлакатлари амалиётида кенг фойдаланилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан устивор баҳолар белгилаш тажрибасини қишлоқ мақсадга мувофиқдир. Дунё мамлакатларида қишлоқ хўжалигини тартибга солиш амалиётида маҳсулотга баҳо белгилашнинг уч хил кўринишидан фойдаланилади: базис, интервенцион ва остановий (қарз, гаров). Базис баҳолар давлат томонидан қафолатланмайди, ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар учун мўлжал сифатида хизмат қилади ва асосан улгуржи савдода қўлланиладиган баҳо даражасида белгиланади. Интервенцион баҳолар давлат томонидан қафолатланади, ҳамда кўпчилик ҳолларда базис баҳолардан 5-10% паст белгиланади ва ўз моҳияти жиҳатидан энг паст сотиб олиш баҳолари ҳисобланади. Ушбу баҳоларни қўллашдан мақсад ички бозорни ташқи интервенциядан ҳимоя қилиш ҳисобланади. Юқоридаги баҳолар тизимидан фойдаланган ҳолда, ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишнинг қуйидаги механизмини қўллаш мумкин. Давлат буюртмаси даражасидаги маҳсулотларни энг паст остановий ва интервенцион баҳолар билан сотиб олишни қафолатлаш лозим. Агарда қишлоқ хўжалиги товарларини ишлаб чиқарувчилар ўз талабларига жавоб берадиган мижоз топа олмасалар, ҳукумат бу маҳсулотларни давлат буюртмаси шартлари билан сотиб олишни қафолатлаши лозим. Аграр сиёсатни давлат томонидан тартибга солишда экспорт ва импорт соҳасида юргизиладиган сиёсат алоҳида ўрин тутди. Бунда давлат протекционизми аҳамиятга эгадир. Эркин бозор иқтисодининг моҳияти бўйича товар ишлаб чиқарувчиларга шундай имконият яратиладики, улар маҳсулотни энг кўп даромадга эга бўлиши мумкин бўлган жойда сотиши лозим. Жаҳон амалиёти кўрсатадики, экспорт соҳасидаги тўла эркинлик аграр бизнесни ички бозорда ривожлантиришни таъминлайди. Бошқа мамлакатларда товарлар камёблиги мавжуд бўлган шароитда ички ва ташқи бозорни уйғунлигини таъминлашга қарши чиқувчи ва ҳадиксировчи иқтисодчилар фикри ҳеч қандай асосга эга эмас. Чунки, чекланмаган экспорт юқори баҳо белгилаш имкониятини яратади ва уларни ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтириб боришдан моддий манфаатдорлигини оширади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини четга чиқаришни моддий рағбатлантиришнинг иқтисодий омиллари ичида

экспортни бевосита субсидиялаш (шу жумладан, экспортни суғурталаш ва кафолатлаш, экспортдан олинадиган фойдадан тўланадиган солиқларни орқага суриш ва ставкасини тушириш дастурлари кўринишида), экспортга маҳсулот чиқарувчиларга қарзлар бериш, экспорт билан боғлиқ кредитлар, хизмат кўрсатиш ва маркетинг соҳасида кафолатлар бериш алоҳида муҳим ўринга эга.

Импорт масаласига келганда, ҳар қандай мамлакат ҳам четдан кириб келаётган маҳсулотларни солиқ ва бож тўловларига тортиш ҳамда квоталар белгилаш билан чеклашга ҳаракат қилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари импортини давлат томонидан тартибга солиш экспортни тартибга солишдек кенг ташвиқот қилинмасада, лекин у қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари даромадларига ундан кам таъсир ўтказмайди.

Бозор иқтисодиётини шаклланиш даврида мамлакат ичидаги товар ишлаб чиқарувчилар манфаатларини ҳимоя қилишни таъминлаш учун импортни чеклаш бўйича сиёсатни такомиллаштириб бориш мақсадга мувофиқдир. Ғарб иқтисодчилари бунинг аксини исботлашга ҳаракат қиладилар, яъни импортни чекламаслик лозим, фақат ушбу фаолият билан шуғулланувчи чет эл фирмаларини рўйхатдан ўтказиш ва келтириляётган маҳсулотлар устидан назорат ўрнатиш билан чекланиш лозим деб ҳисоблайдилар. Ушбу масалага шундай изоҳ бериш лозимки, ушбу ғоялар МДҲга кирувчи мамлакатлар учун тегишли бўлиб, ғарб давлатларининг ички манфаатларидан келиб чиққандир. Масалага аниқлик киритсак, уларнинг иқтисодий мақсади ўз мамлакатлари аграр соҳасида қўшимча иш жойларини ташкил қилиш ва мос ҳолда маҳсулотни экспорт қилиш ҳисобига тармоқ самарадорлигини кўтаришдир. Бизнинг фикримизча, ҳозирги кунда ҳукумат органлари, ривожланган мамлакатлар амалиётидан келиб чиқиб ички бозорда жаҳон бозордагига нисбатан баҳоси юқори юрадиган маҳсулот турларини киритишда юқори бож тўловларини жорий қилиш билан мамлакат ичидаги ушбу турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилиши лозимдир. Импорт қилинган маҳсулот ички бозорда сотиб олиш баҳоларига ташиб келтириш ҳаражатлари ва тўловлар қўшилиб сотилишини таъминлаш лозим. Четдан келтирилган маҳсулотни бюджет ҳаражатлари эвазига коплаш билан нисбатан паст баҳоларда сотиш, маҳаллий ишлаб чиқаришни тугатишга ва ишлаб чиқарувчиларни хонавайрон қилишга қаратилган сиёсатдир. Ана шундай сиёсатни амалда тарқалишини олдини олиш учун демпингга қарши (антидемпинг) тўловларни айрим мамлакатлардаги каби қонуний асосини яратиш зарурдир.

Умуман олганда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ички бозорини давлат томонидан тартибга солиш протекцион хусусиятга эга бўлиши лозим. Юқорида белгиланган масалани ҳал қилишда давлатнинг қарз бериш

сиёсати алоҳида ўрин тутadi. Дунё мамлакатлари ва давлатимиз амалиётидан келиб чиқиб қишлоқ хўжалигига қарз беришни тартибга солиш асосан қуйидаги кўринишларда амалга оширилиши лозим. 1) қишлоқ хўжалигига қарз бериш фаолияти билан шуғулланувчи тижорат банклари тизимини ташкил қилиш; 2) қарз берувчи ташкилотларга қимматбаҳо қоғозлар чиқариш ҳуқуқини бериш, уларни муомалага чиқаришда (эмиссия) алоҳида қулай шароит яратиш (эмиссия шартларида имтиёзлар берилиши қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун йўналтирилган қарзлар учун молиявий воситаларни жалб қилишни енгиллаштиради ва уни арзонлаштиради); 3) имтиёзли қарз ставкалари орқали қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларни кўпроқ қарз маблағларидан фойдаланишлари учун эркин имкониятлар яратиш, хусусий қарз берувчи ташкилотларга қарзларни ва фоизларни қайтариш бўйича кафолатлар бериш; 4) қишлоқ хўжалигига қарз бериш фаолиятини юритувчи корхоналарни қарз фоизларини бюджет орқали молиялаштиришни амалга ошириш. Юқорида санаб ўтилган тадбирлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришга қарз бериш дастурига бирлаштирилиб, унинг мақсади зарур маблағлар манбасини ва фойдаланиш йўналишларини аниқлашдан иборатдир.

Шундай қилиб, аграр соҳадаги ишлаб чиқариш муносабатларини ривожланиб боришини белгилаб берувчи омилларни давлат томонидан тартибга солиш статистик қайд қилиш билан чегараланиб қолмаслиги керак. Унинг мақсади қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш ҳажминини ошириш суръатларини кўтаришга ва тармоқ самарадорлигини ошириб боришга йўналтириш лозим. Албатта, дунё амалиёти шу нарсани кўрсатадики, давлат томонидан иқтисодий тартибга солиш тизими қишлоқ хўжалигида вужудга келадиган таназзул ҳолатларини олдини олиш имкониятига эга эмас, лекин шу билан бирга, у ана шундай шароитда алоҳида товар ишлаб чиқарувчилар кенгайтирилган асосда иш юритишни ташкил қилишга ёрдамлашади, умуман, ишлаб чиқариш ҳажмларини қисдариш суръатларини нафақат юмшатади, балки тўхтатиш учун моддий асос бўлиб хизмат қилади. Юқорида таъкидлаб ўтилган фикр ва мулоҳазалар бозор муносабатларининг шаклланишининг навбатдаги босқичида аграр иқтисодий ислохотларнинг таркибий қисми ҳисобланган аграр соҳани ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш дастури ишлаб ўта муҳим муаммо эканлигини кўрсатади.

1.3. Пахтачилик мажмуида иқтисодий ислохотлар ўтказиш ва бозор тамойилларини шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Иқтисодий тартибнинг устивор йўналишларидан ҳисобланган қишлоқ хўжалиги мамлакатда иқтисодий барқарорликни таъминлашнинг моддий

асоси ҳисобланади. Ўз навбатида Ўзбекистон республикаси қишлоқ хўжалигининг етакчи йўналиши бўлиб келган пахтачилик тармоқни олдига қўйилган вазифаларини ўз вақтида етарли кетма-кетликда ва ижобий ҳал қилиниши таъминлаш учун унга нисбатан алоҳида иқтисодий ислохотларни давр талаби ва соҳа хусусиятларидан келиб чиқиб такомиллаштириш (зарур бўлганда соддалаштириш)ни талаб қилади.

Мамлакат биринчи президенти И.А.Каримов қишлоқ хўжалиги, шу жумладан, пахтачиликни тўтган ўрни ва келгусида ривожлантириш зарурияти масалаларига тўхталиб таъкидлаганидек: “Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти, айниқса, пахта, ҳозирги вақтда асосий валюта ресурси, республика учун ҳаётий муҳим бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, доридармонлар, техника ва технология ускуналарини импорт бўйича сотиб олишни таъминлаётган асосий манбадир”.(2.22.59)

Бозор муносабатларини шаклланиши даврида, қишлоқ хўжалиги, жумладан, пахтачилик мамлакатда нисбий барқарорликни таъминлаш манбаи сифатида хизмат қилган экан, иқтисодиётни барқарорлаштириш ва ҳақиқий бозор муносабатларини амал қилиш даврида бундай йўл тутиб бўлмайди. Қишлоқ хўжалигида барқарорлаштириш манбаи сифатида қараш оқибатида 1997 йил 587 хўжалик пахта ишлаб чиқаришдан иқтисодий фаолиятларини зарар билан яқунлагандир. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий фаолият юритиш субъектларини узлуксиз зарар билан ишлашлари мумкин бўлмаган ҳолат ҳисобланади. Ана шунга ўхшаш салбий ҳолатларни олдини олиш пахтачиликнинг хусусиятларини эътиборга олган ҳолда ислох қилишни талаб қилади. Республика пахтачилик мажмуини ислох қилиш икки нуқтаи назарни эътиборга олган ҳолда амалга оширишни мақсадга мувофиқдир:

1.Тармоқни истиқболда ривожлантириш дастурини ишлаб чиқишда дунё мамлакатларда кейинги йилларда шаклланаётган қонунларга бевосита таяниш ва дунё бозоридаги пахта хом-ашёсига бўлган талаб ва таклиф нисбатини ҳисобга олиш.

2.Пахтачиликда банд бўлган ишлаб чиқарувчилар моддий манфаатдорлигини оширишда тармоқ маҳсулотларининг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиш.

Санаб ўтилган хусусиятлардан биринчисини ҳисобга олиш, кейинги йилларда жаҳон бўйича пахта билан банд майдонлар, ишлаб чиқариш ҳажми тенденциялари ва экспертлар башоратлари каби ҳолатларини эътиборга олиш билан боғлангандир. Чунки, дунё бозоридаги пахта толаси баҳсини аниқлаб берувчи асосий берувчи асосий категориялар бўлган, талаб ва таклиф билан ҳисоблашмаслик тармоқни таназзул ҳолатига олиб келиши мумкин. Ушбу хусусиятни эътиборга олиш икки йўналишда амалга оширилиши лозим:

1. Дунё бозоридаги пахта толасига талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда тармоққа зарур экин майдонларини ажратишда етарли эгилувчанлик бўлишлигига эришиш;

2. Дунё мамлакатлари амалиётидан келиб чиқиб пахта ишлаб чиқариш ҳамда ички истеъмол ва экспорт кўрсаткичлари бўйича мамлакат ривожланиш даражасига мос келувчи нисбатларни келтириб чиқаришга қаратилган тадбирлар мажмуасини амалга ошириш.

Пахта билан банд майдонлар кўрсаткичлари шундай қонуниятни келтириб чиқармоқдаки, индустриал ривожланган мамлакатларда дунё бозоридаги ўзгаришларга мослашувчанлик даражаси жуда юқоридир. Бу биринчи навбатда дунё бозорида талаб ва таклиф нисбатини ҳисобга олиш натижаси ҳисобланади. (Жадвал 1.3.1)

Жадвал 1.3.1.

Асосий пахта ишлаб чиқарувчи мамлакатларда жаҳон бозоридаги ўзгаришларга мослашувчанлик

Мамлакат номи	Ўлчов бирлиги	1985-1986	1990-1991	1995-1996	1997-1998
Дунё бўйича					
а) экин майдони	м.га	32486	3599	35228	33969
б) ҳосилдорлик	кг/га	535	576	567	581
в) ялпи ҳосил (таклиф)	м.тонна	17386	19015	19960	19739
г) истеъмол (талаб)	м.тонна	16568	18634	18636	19631
Хитой					
а) экин майдони	м.га	5140	5580	5422	5000
б) ҳосилдорлик	кг/га	807	807	879	820
в) ялпи ҳосил	м.тонна	4147	4508	4767	4100
АҚШ					
а) экин майдони	м.га	4140	4718	6478	5000
б) ҳосилдорлик	кг/га	706	711	602	780
в) ялпи ҳосил	м.тонна	2924	3376	3897	3900
Ҳиндистон					
а) экин майдони	м.га	7533	7402	8650	8100
б) ҳосилдорлик	кг/га	261	269	309	314
в) ялпи ҳосил	м.тонна	1964	1989	2669	2542
Покистон					
а) экин майдони	м.га	2364	2662	3048	3165
б) ҳосилдорлик	кг/га	514	615	590	570
в) ялпи ҳосил	м.тонна	1216	1637	1799	1804
Ўзбекистон					
а) экин майдони	м.га	1989,8	1830,1	1498	1500
б) ҳосилдорлик	кг/га	828	894	832	807
в) ялпи ҳосил	м.тонна	1647,4	1635,7	1245	1250

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, дунё пахта бозоридаги ўзгаришларга таъсирини ўтказа олиш имкониятига эга мамлакатларда маҳсулотга бўлган талабдан келиб чиққан ҳолда шароитга мослашувчанлик қобилияти юқоридир. Жумладан, пахта ишлаб чиқариш ҳажми бўйича бу кўрсаткични дунёда иккинчи ўринда бўлган АҚШда пахта билан банд майдонларнинг ўртача йиллик ўсиш миқдорлари 1985-1990 йилларда 121,6 минг гектарни ташкил қилган ҳолда, 1990-1995 йилларда бу кўрсаткични 346 минг гектарга етганлиги ёки 2,9 марта ортганлиги юқоридаги фикримизнинг яққол исботидир. Ўз иқтисодиётини тартибга солиш тамойиллари асосида бозор тизимига кириб бораётган ХХРда ҳам бозор конъюктурасидаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда муаммоларни ҳал қилишга тактик ёндашиш амалиётини кўришимиз мумкин. Яъни, 1985-1990 йилларда ушбу мамлакатда пахта экин тури билан банд майдонлар миқдори ўртача 87,6 минг гектарга ошгани ҳолда, аксинча 1990-1995 йилларда банд майдонлар ўртача 31,2 минг гектарга камайганлиги мамлакат иқтисодиётининг талаб ўзгаришига мослашувчанлигини кўрсатади.

Иқтисодий ривожланиш даражаси бўйича ривожланаётган давлатлар гуруҳига кирувчи Ҳиндистон ва Покистонда экин тури билан банд майдонларнинг муттасил ўсиб бораётганлигини мамлакат иқтисодининг асосан аграр соҳа маҳсулотлари ҳисобига ишлаб топилаётган валюта маблағлари эвазига ушлаб турилиши билан изоҳланади. Ўзбекистон Республикасида пахта билан банд майдонлар ҳажмининг қисқариши, иқтисодий ислохотлар шароитида тармоқ таркибий тузилишидаги кескин ўзгаришлар билан боғлангандир. Ўрганилаётган давр мобайнида дунё мамлакатлари бўйича экин майдонлари ўртасидаги фарқланиш 1,0:1,07 га тенг бўлган ҳолда, бу кўрсаткич Хитойда 1,0:1,17 ни, Покистонда 1,0:1,29 ни ва Ўзбекистонда 1,0:1,33 ни ташкил қилган.

Пахта хом-ашёси етиштириш бўйича юқори ишлаб чиқариш салоҳиятига эга бўлган дунё малакатлари ичида Ўзбекистон Хитой (23,8%), АҚШ (19,5%), Ҳиндистон (13,4%) ва Покистон (9,0 %) дан кейин бешинчи ўринда туради. Дунё мамлакатлари миқёсида ишлаб чиқарилган пахта толасининг 6,5-7% ёки 1,2-1,250 миллион тоннаси Ўзбекистон Республикаси ҳиссасига тўғри келган ҳолда, етиштирилган пахта толасини хом ашё кўринишида экспорт қилиш бўйича АҚШдан кейин иккинчи ўринни эгаллайди ва жаҳон пахта экспортининг қарийб 17,0% ини беради (жадвал 1.3.2).

Асосий пахта ишлабчиқарувчи давлатларда пахта экспорти

Мамлакат номи	Ишлаб чиқариш, минг тонна		Экспорт қилиш			
	1985-1986	1995-1996	1985-1986		1995-1996	
			Микдори, минг т.	Улуши, %	Микдори, минг т.	Улуши, %
АҚШ	2924	3897	427	14,6	1687	43,3
Аргентина	120	420	32	26,7	296	70,5
Бразилия	793	360	78	9,8	22	6,1
Миср	435	237	148	34,0	19	8,0
Ўзбекистон	1694,5	1245,6	1157,9	93	1025,3	82,3
Хитой	4147	4767	609	14,7	50	1,0
Ҳиндистон	1964	2669	63	3,2	139	5,2
Покистон	1216	1799	685	56,3	315	17,5
Исроил	97	43	89	91,8	32	74,4
Туркия	518	837	68	13,1	60	7,2
Австралия	258	420	255	98,8	305	72,6
Греция	163	443	16	9,8	27	61,2
Испания	69	34	30	43,5	14	41,2
Дунё бўйича	17386	19960	4426	25,5	6191	31,6

Пахта толаси ва ундан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни ҳамдўстлик мамлакатлараро етказиб бериш (1993 йил маълумоти)

Мамлакат номи	Пахта толаси, минг тонна	Пахта толасидан тўқилган ип газлама минг поғона метр	
		Ўзбекистонга олиб келинди	Ўзбекистондан чиқарилди
Россия	534,9	12088,2	5303,7
Украина	41,1	708,6	6945,8
Белорусь	17,5	241,3	340,6
Қозоғистон	4,9	1888,4	2786,7
Қирғизистон	9	16,1	2,6
Туркманистон	-	-	732,1
Тожикистон	-	1888,4	141,4
Молдова	1,4	552,6	993,4
Туркманистон	-	52,0	-
Арманистон	0,4	-	-
Литва	0,1	443,5	2,5
Эстония	-	493,5	-
Латвия	4,0	214,1	-
Жами	606,2	18031,3	17272,6

Шу пайтга қадар Ўзбекистон пахта толасининг асосий қисмини хом ашё сифатида четга чиқариб, ундан ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларни, республикалараро етказиб бериш шартномаларига асосан импорт қилиш амалиёти қўлланилиб келинган.

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, дунёдаги йирик пахта ишлаб чиқариш салоҳиятига эга бўлган Ўзбекистон, ундан тайёрланган маҳсулотларни четга чиқариш ва олиб кириш кўрсаткичлари фарқи бўйича салбий салъдога эгадир. Яъни собиқ иттифоқ таркибига кирган (ҳозирги ҳамдўстлик давлатлари) республикаларга 1993 йилда шарномалар бўйича пахтадан тўқилган 17272,6 минг погона метр ип газламаси етказиб берилиб, 18031,3 минг погона метр ип газлама олиб келинган, ёки импорт қилинган маҳсулот экспорт ҳажмидан 748,7 минг погона метр ортиқ бўлган. Шу пайтга қадар пахта толаси экспорти ва импортида асосий улуш Россия ҳисобига тўғри келган. 1994 йил маълумотлари бўйича умумий четга чиқарилган пахта толасининг 44,0%и, Собиқ иттифоқ таркибига кирган ва ҳозирда мустақил мамлакатларга чиқарилган пахта толасининг 88,2% дан ортиғи Россия улушига туғри келган. Кейинги йилларда пахта толасини экспортида собиқ иттифоқ таркибига кирган ҳозирда мустақил мамлакатлар, шу жумладан, Россия улушининг камайиши, мос равишда чет мамлакатлар улушининг ортиши кузатилмоқда.

Жадвал 1.3.4.

Пахта толаси экспорти динамикаси ва таркиби

	Чиқарилган, минг тонна					Таркиби, %	
	1990	1991	1992	1995	1996	1990	1996
Жами	1137,8	1315,3	1076,4	986	1077,9	100	100
Шу жумладан							
МДХ ва Болтиқ							
буйи	790	1020,7	444,6	190,5	84,6	69,4	7,8
давлатларига							
Ўзоқ хориж	347,8	294,6	631,8	795,5	993,3	30,6	92,2
маклатларига							

Жадвал маълумотларидан қуйидаги қонуниятларни кузатиш мумкин: биринчидан, кейинги тўрт йил ичида пахта истеъмолчилари таркибида кескин ўзгаришлар амалга ошган. Яъни, мустақил давлат сифатида Ўзбекистоннинг узоқ хориж мамлакатлари билан алоқаси мустаҳкамланиб, уларнинг улуши 61,6 пунктга ортган, мос равишда ана шу миқдорга МДХ ва Болтиқбўйи мамлакатлари улуши камайган. Миждозлар таркибида узоқ хориж мамлакатлари улушининг ортиши ижобий ҳол ҳисобланади, чунки улар билан ҳисоб-китоблар жаҳон бозори нархлари даражасида ёки ана шу нархларга яқин даражада олиб борилади. Ҳамдўстлик мамлакатлари билан эса кўпроқ маҳсулот, ўзаро товар айирбошлаш йўли билан амалга

оширилиб, собиқ иттифок даврида шаклланган иқтисодий муносабатларнинг ёввойи (жўн) кўринишлари сақлангандир. Чет мамлакатлар билан маҳсулот айирбошлаш борасида иқтисодий алоқаларнинг кенгайиши, биринчидан, эркин муомалада бўладиган валюта ишлаш имкониятини яраша, иккинчидан, пахта толасини ҳақиқий жаҳон бозори нархларида сотиш имкониятини яратади.

Жадвал 1.3.5.

**Пахта толаси экспорти таркибининг ташқи савдо сотиқ
операцияларига таъсири**

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1992	1993	1994	1995	1996
1. Экспорт қилинган пахта толаси, Жами	Минг. т	1066,9	1184,5	987,3	1025,3	1077,7
	Шундан:					
МДХ мамлакатларига	Минг. т	466,2	606,2	424,6	229,8	84,6
Ўзоқ хориж мамлакатларига	Минг. т	600,7	578,3	562,7	795,5	993,1
2. Пахта толаси кспортидан олинган валюта тушуми, жами	Млн. дол	860,6	1216,4	1315,1	1798,9	1748,1
МДХ мамлакатлари	Млн. дол	187,3	648,0	548,6	383,6	131,4
Ўзоқ хориж мамлакатларидан	Млн. дол	673,3	568,4	766,5	1415,3	1616,3
3. Экспорт қилинган пахта толасида тўтган салмоғи	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
МДХ мамлакатлари	%	43,7	51,2	43,0	22,4	7,9
Ўзоқ хориж мамлакатлари	%	56,3	48,8	57,0	77,6	92,1
4. Экспортдан олинган валюта тушумидаги салмоғи	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
МДХ мамлакатлари	%	21,8	53,3	41,7	21,3	7,5
Ўзоқ хориж мамлакатлари	%	78,2	46,7	58,3	78,7	92,5
5. 1 тонна пахта толасини ўртача баҳоси	долл	806,6	1026,9	1332,0	1754,5	1622,3
Ўзоқ хориж мамлакатларига	долл	1120,9	982,9	1362,2	1779,1	1628,1
МДХ мамлакатларига	долл	403,8	1069,0	1292,0	1669,3	1553,2
6. МДХ мамлакатлар ига сотилган 1 тонна пахта толасининг ўзоқ хориж мамлакат ларига сотилган маҳсулот баҳосига нисбати	коэф	0,36	1,09	0,95	0,94	0,95
Дунё бозори баҳосига нисбати	коэф	0,33	0,91	0,78	0,83	0,9

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, экспорт қилинган пахта толасида, узоқ хориж мамлакатларнинг салмоғини ўсиши билан сотилган маҳсулот баҳосининг жаҳон бозори баҳоларига яқинлашиши ўртасида бевосита мутаносиб боғлиқлик келиб чиқмоқда. Жумладан, 1992 йилда узоқ хориж мамлакатларига экспорт қилинган тола салмоғи 78,2% га тенг бўлгани ҳолда, бир тонна пахта толасини ҳақиқий сотиш баҳосининг дунё бозори баҳоларига нисбати 67,2% ни ташкил қилгани ҳолда юқоридаги кўрсаткичлар 1996 йилда мос равишда 92,1% ва 93,5% ларга тенг бўлган. Юқоридаги санаб ўтилган кўрсаткичлардан келиб чиқиб, пахта толаси билан савдо-сотиқ қилиш жараёнида қуйидаги икки йўналиш эътиборга олиниши мақсадга мувофиқ:

1.Экспорт қилинаётган пахта толасини имкон даражасида ўзоқ хориж мамлакатларига сотилишига эришиш;

2. МДХ мамлакатлари билан бўлаётган савдо-сотиқ муносабатларининг асосида жаҳон бозори баҳоларининг ётишига эришиш.

Иккинчи йўналиш бўйича кейинги беш йил мобайнида сезиларли ижобий силжишлар бўлган, яъни 1992 йилда МДХ мамлакатларига сотилган пахта толаси бирлигининг баҳоси билан жаҳон бозори баҳоси ўртасидаги нисбат 1,0:0,33 га тенг бўлган ҳолда бу нисбат 1996 йилга келиб 1,0:0,9 гача етган. Яъни, МДХ мамлакатлари билан бўлаётган иқтисодий муносабатлар бугунги кунда жаҳон бозори талабларига ва тамойиллари асосида амалга оширилиши савдо-сотиқ жараёнида мижоз танлашда ҳар иккала гуруҳга кирувчи мамлакатларга нисбатан ҳам бир хил ёндашиш мумкинлигини кўрсатади.

Юқоридаги маълумотлардан келиб чиқиб, пахта толасини сотиш йўналишини ўзгартириш билан ушбу соҳага тегишли бўлган муаммони тўлиқ ижобий ҳал қилиш мумкин деган хулосага келиш мумкин эмас. Иқтисодчилар олиб борган илмий изланишлар натижалари шу нарсани кўрсатадики, жаҳон бозорида хом-ашёнинг 1 тоннаси баҳосидан 1 тонна баҳосидан 1 тонна пахта толасидан йигирилган ип баҳоси 1,5 баравар, айримлари 2,0-2,5 баравар, ҳалқ истеъмоли тайёр маҳсулотлар баҳоси (1 тонна толадан тайёрланган) 6,0-7,0 баробар қимматроқдир. Бир ёки бир неча қайта ишлаш жараёнини ўтган маҳсулотлар билан савдо қилиш экспорт ассортиментини кенгайтириш имконини беради. Яна бир масала жаҳон бозорида хом-ашё (тола)га бўлган нархлар, худди ана шу хом-ашёдан ишлаб чиқарилган тайёр саноат маҳсулотлари нархларига нисбатан нобарқарордир. Ҳозирги ҳолатда пахтачилик мажмуига кирувчи тармоқлар таркибининг сақланиб қолиши эвкин алмашинадиган валюта тушумларини, динамикада барқарор хом-ашё ишлаб чиқариш мавжуд шароитида ҳам, беқарор бўлишига олиб келади.

Шу жойда алоҳида таъкидлаш лозимки, кейинги йилларда Ўзбекистонда экспорт таркибида маълум ўзгаришлар бўлганлигига қарамасдан, ундаги пахта толасининг салмоғи юқориликча қолиб келмоқда.

Жадвал 1.3.6.

Мамлакат экспортининг таркибий ўзгариш динамикаси (% да)

Маҳсулот турлари	1995	1996	1997	1996й.да 1995 й.га нисбатан
Жами	100,0	100,0	100,0	-
Шу жумладан:				
Пахта толаси	48,0	38,1	36,0	-12,1 пункт
Кимё маҳсулотлари ва пластмасса буюмлари	2,5	2,4	1,7	-0,8 пункт
Қора ва рангли металлар	4,6	3,5	4,6	-0,0
Машина ва асбоб-ускуналар	2,0	2,8	6,3	+4,3 пункт
Озиқ-овқат моллари	1,7	4,5	3,8	+2,1 пункт
Електр энергия манбалари	11,7	6,0	12,0	+0,3 пункт
Хизматлар	7,7	8,3	8,2	+0,5 пункт
бошқалар	21,7	34,4	27,4	+5,7 пункт

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, ўтган давр мобайнида пахта толасининг умумий экспорт ҳажмида тўтган салмоғи 12,1 пунктга қисқарган, мос равишда бошқа товарлар таркибига кирган тайёр халқ истеъмоли моллари салмоғи ошган.

Пахта хом-ашёсини қайта ишловчи саноат тармоқларини устивор ривожланишини таъминлаш валюта тушумини барқарорлаштиришга эришишни таъминлайди. Пахта толаси баҳосини ишлаб чиқариш (таклиф) ва истеъмол ҳажми (талаб) билан боғлиқ равишда ўзгариб туриши тўғрисида фикримиз исботини қуйидаги жадвал маълумотлари кўрсатади.

Жаҳон бозори бҳоларини 1992-1998 йиллар мобайнида кузатиб бориш натижаларининг кўрсатишича, Ливерпуль биржасида 8 марта пахта толаси баҳосининг пасайиш ва 7 марта ўсиш қонунияти кузатилган. Иқтисодни асосан хом-ашё ишлаб чиқаришда йўналтирилиши бундай нобарқарор баҳолар шароитида ишлаб чиқариш субъектларининг молиявий натижаларида кутилмаган ҳолатлар келиб чиқишига олиб келади.

**Ливерпуль биржасида пахта толаси (жаҳон) баҳолари динамикаси
(1 тоннаси Америка долларида)**

Йиллар	Январь	Июль	Декабрь
1992	1300,95	1219,36	1080,45
1993	1124,55	1179,67	1230,39
1994	1355,83	1796,75	1796,75
1995	1978,63	2160,51	1873,90
1996	1790,40	1675,40	1776,45
1997	1873,75	1730,61	1598,55
1998	1454,0	1410,94(февраль)	1410,94 (март)

Таъкидлаб ўтилганидек, Ўзбекистон пахта экспорти бўйича дунёда иккинчи ўриндадир. Савол туғилади бундай ҳолатни ижобий ҳолат деб баҳолаш мумкинми? Ушбу қўйилган саволга дунё мамлакатлари амалиётидан келиб чиқиб икки хил жавоб бериш мумкин (жадвал 1.3.8.)

Яъни иқтисодий жиҳатдан ривожланаётган мамлакатлар пахтачилик мажмуи кўрсаткичларини таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу мамлакатлар ишлаб чиқарилаётган пахта толасини асосий қисмини ўзларида қайта ишлашга ҳаракат қилмоқдалар. Масалан, дунёда пахта етиштириш бўйича энг етакчи мамлакат бўлган Хитой ўртача бир йилда 4,5 миллион тонна пахта толаси ишлаб чиқариб, ички истеъмол имкониятлари 4,3 миллион тонна атрофидадир. Бундай ташқари мамлакат ҳар йили 50-100 минг тонна атрофида пахта толасини импорт қилмоқда. Асосий пахта толаси ишлаб чиқариш ва истеъмол ҳажмлари бир-бирига яқиндир. Ишлаб чиқариш ва истеъмол кўрсаткичлари мос равишда Ҳиндистонда 2,67 ва 2,48 миллион тонна, Покистонда 1,80 ва 1,58 миллион тоннага тенг бўлган. Худди шундай ҳолатни Миср Араб Республикаси мисолида ҳам кузатиш мумкин. Ушбу мамлакатда дунё бозорида энг юқори баҳоланадиган пахта толасидан 1995-1996 пахтачилик йилида 250 минг тонна ишлаб чиқарилиб бор-йўғи 3,8% и хом-ашё кўринишида экспорт қилинган, қолган қисми тўлиқ қайта ишланмоқда.

Қўйилган муаммо ечимининг иккинчи томони иқтисодий жиҳатдан қолоқ ва индустриал ривожланган мамлакатларга тегишлидир. Ушбу гуруҳга кирадиган мамлакатларга умумий ишлаб чиқарилган пахта толасининг асосий қисми экспорт мақсадларига йўналтирилган. Кейинги йилларда дунё бўйича ишлаб чиқарилган пахта толасида экспортнинг салмоғи 30-32% атрофида бўлиб, бу кўрсаткич муаммони юқорида таъкидлаб ўтилганидек ҳал қилинаётган мамлакатларда анча юқори бўлган.

Асосий пахта ишлаб чиқарувчи давлатларда пахта истеъмоли

Мамлакатлар	Истеъмол қилиш				Импорт қилиш			
	1985-1986		1995-1996		1985-1986		1995-1996	
	миқдори, минг т.	Улу- ши %	Миқ- дори, минг т.	улуши %	миқдори, минг т.	Улу- ши %	миқдори, минг т.	Улу- ши %
АҚШ	1393	47,6	2308	59,2	7	0,5	82	3,6
Аргентина	177	97,5	102	24,3	20	17,1	6	5,9
Бразилия	692	87,3	845	234,7	54	7,8	375	44,4
Миср	316	72,6	228	96,2	31	9,8	20	8,8
Ўзбекистон	118,6	7,0	180	14,4	-	-	1	0,1
Хитой	4117	99,2	4300	90,2	51	1,2	13	0,3
Ҳиндистон	1564	79,6	2475	92,7	22	1,4	19	0,8
Покистон	533	43,8	1557	86,6	1	0,2	16	1,0
Исроил	20	20,6	24	55,8	10	50,0	15	62,5
Туркия	422	81,5	900	107,5	16	3,8	100	11,1
Австралия	21	8,2	42	10,0	-	-	-	-
Греция	165	64,0	134	30,2	61	37,0	12	9,0
Испания	138	200,0	141	415,7	80	58,0	121	85,8
Дунё бўйича	16568	95,3	18636	93,4	4779	28,8	6076	32,6

Масалан, паст даражада ривожланган Бенин, Парагвай, Танзания, Никарагуа, Буркина Фасо, Зимбабве, Мали, Судан, Сенегал, Камерун, Озарбайжон, Туркменистон, Тожикистон, Уганда, Чад ва бошқа бир қатор мамлакатларда умумий ишлаб чиқаришда экспортнинг салмоғи 70,0%дан 100% гача бўлган. Ушбу мамлакатларда бундай тутилишига сабаб, пахтани четга экспорт қилиш валюта маблағлари ишлашнинг муҳим манбаси сифатида қаралиши ва уни қайта ишловчи тармоқларни ривожлантириш учун етарли молиявий маблағларга эга эмаслигидир. АҚШ иқтисодиётида ҳам шаклан ўхшаш, мазмунан эса кескин фарқ қилувчи ҳолатни кузатиш мумкин. Масалан, 1985-1986 ва 1995-1996 йиллар мобайнида мамлакатда ишлаб чиқарилган умумий пахта толасида экспортнинг салмоғи 14,6% дан 43,3% гача ортди. Саноат ривожланаётган мамлакатлар ўртача кўрсаткичлари ҳам АҚШ кўрсаткичлари билан мосдир. Яъни юқоридаги таъкидлаб ўтилган давр мобайнида ушбу гуруҳ мамлакатларда пахта экспортнинг салмоғи 23,9% дан 47,2% гача кўтарилган. Бу икки гуруҳга кирувчи мамлакатларда муаммонинг бундай ҳал қилиниши, масалан, ҳал қилишга турлича ёндашиш мавжудлиги билан боғлангандир. Яъни иқтисодий жиҳатдан паст даражада ривожланган мамлакатларда пахтани экспорт қилишдан олинадиган даромадларни валюта маблағи тушумининг муҳим манбаи сифатида қаралади.

**Пахта толаси импорти динамикаси ва
географиясининг ўзгариши**

Худуд мамлакатлари	1985-1986 минг тонна	1990-1991 минг тонна	1995-1996 минг тонна	1995-1996 й.да 1985 й.га нисбатан
Дунё бўйича	4779	5320	6076	127,1
Мексика	20	45	152	7,6 марта
АҚШ	7	1	82	11,7 марта
Бразилия	54	101	375	6,9 марта
Чехия	120	81	78	65,0
Словакия				
Польша	159	93	92	57,9
Индонезия	153	24	470	3,1 марта
Италия	263	336	345	131,2
Япония	654	634	330	50,5
Корея (жанубий)	372	447	321	86,3
Таиланд	178	354	320	179,8
Бангладеш	50	80	100	200,0
Туркия	16	46	100	6,3 марта

Индустриал ривожланган мамлакатлар амалиётида пахта хом-ашёсида экспорт салмоғининг ўсиб бораётганлигига сабаб пахтачилик саноатининг кўп меҳнат харажатларини талаб қилиши ва улардаги малакали ишчи кучининг юқори қийматга эга эканлигидир (жадвал 1.3.9).

Кейинги йилларда импорт географиясида саноати ривожланган мамлакатларнинг салмоғи камайиши, аксинча, ривожланаётган мамлакатлар улушининг ошиб бориши кузатилмоқда.

Бозор иқтисоди тизими шароитида яшаб келган мамлакатларда пахта толаси импорти динамикаси ва географиясида экспортга нисбатан тескари қонуният вужудга келган яъни саноати ривожланган мамлакатлар салмоғининг пасайиши, ривожланаётган мамлакатлар улушининг эса ўсиши кузатилмоқда. Ушбу маҳсулотни импорт қилувчи асосий мамлакатлар бўлиб Ғарбий Европа давлатлари қолаётган бўлсада, ривожланаётган мамлакатлар пахта толасини йирик сотиб олувчиларга айланмоқдалар. Ўрганилаётган давр мобайнида ана шу гуруҳ мамлакатнинг истеъмол қилган толаси миқдори 2,1 миллион тоннадан 2,8 миллион тоннага ортиб, мос равишда уларнинг дунё бўйича умумий импорт қилинган пахта толласидаги салмоғи мос равишда 42,8% ва 45,5% ларга тенг бўлиб уларнинг улуши 2,7 пунктга ошган. Ана шу давр мобайнида саноати ривожланган мамлакатларнинг жами импорт қилинган пахта толасидаги салмоғи 48,7% дан 42,7% га ёки 6,0 пунктга қисқарган. Бундай номутаносибликни келиб чиқишининг асосий сабаби ривожланаётган

мамлакатларда кейинги йилларда тўқимачилик саноатининг жуда тез суръатлар билан ривожланаётганлигидир. Ўрганилаётган даврда ривожланаётган мамлакатларни импорт қилган пахта толаси миқдори 65,0% га, саноати ривожланган мамлакатларда эса бу кўрсаткични бор-йўғи 9,0% ортиши юқорида таъкидлаб ўтилган мутлоқ ва нисбий кўрсаткичларнинг ўзгаришига номутаносибликни келтириб чиқарди.

Юқорида келтирилган маълумотлар қуйидаги хулосаларни чиқариш ва пахтачилик мажмуасини ислоҳ қилишда эътиборни қаратиш лозим бўлган йўналишларни аниқлаб олиш учун асос бўла олади.

а) ривожланаётган мамлакатлар ўзларининг иқтисодий салоҳиятларини мустаҳкамлашнинг ягона йўли деб, хом-ашёни қайта ишлашни йўлга қўйиш ва жаҳон бозорига тайёр халқ истеъмоли моллари билан чиқиш деб ҳисобламоқдалар;

б) пахта хом-ашёсининг асосий қисмини ўзида қайта ишлашни ташкил қилаётган ёки унинг импортини кўпайтириб бораётган ривожланаётган мамлакатлар бир вақтнинг ўзида икки муаммони ҳал қилишга эришмоқдалар.

Биринчидан, мамлакат хазинасига пахта толасидан олинадиганига нисбатан кўпроқ қўшимча валюта маблағлари ишлаш учун манба вужудга келмоқда; иккинчидан, мамлакат ичида мавжуд бўлган мутлоқ ва нисбий ортиқча ишчи кучларини янги иш жойлари билан таъминлаш ва аҳолини қўшимча даромад ишлаб топиш учун янги манбалар очилмоқда.

в) ривожланган мамлакатлар ўзларидаги ишчи кучларининг қимматлигини ва мажмуа тармоқларининг кўп жонли меҳнат ҳаражатларини талаб қилишни эътиборга олиб тўқимачилик саноати ва ундан халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарувчи корхоналарни ривожланаётган ва паст даражада ривожланган мамлакатларда жойлаштиришга эътибор бериб тайёр халқ истеъмоли моллари импорт қилишни иқтисодий жиҳатдан афзал деб билмоқдалар.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ҳозирги кунда мамлакатда пахта хом-ашёсини тайёр халқ истеъмоли моллари ҳолати даражасига етказиш бўйича мавжуд бўлган қайта ишлаш тармоқлари салоҳияти етарлими ёки йўқми деган саволга аниқ жавоб бериш мумкин. Яъни, мамлакатни ривожланаётган давлатлар гуруҳига қушадиган ва ҳозирги умумий ишлаб чиқарилган хом-ашёда тайёр халқ истеъмол моллари даражасигача қайта ишланган пахта толаси улуши бор-йўғи 15% атрофида эканлигига эътибор қаратадиган бўлсак, тўқимачилик саноатини жуда тез суръатлар билан ривожлантириш зарурлиги кун тартибидagi исбот талаб қилмайдиган аксиома эканлигига иқрор бўламиз. Мамлакат иқтисодиёти асосини ташкил қилувчи пахтачилик мажмуида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш кўр-кўрона эмас, балки, жаҳон бозори конъюктураси ва

талабларидан келиб чиққан ҳолда, амалга ошириши лозим. Жаҳон бозорида бошқа ишлаб чиқариш субъектлари билан тенг ҳуқуқли ва барабар шароитларда фаолият юритиш имкониятига эга бўлган корхоналар ўз маҳсулотларини рақобатбардошлигини таъминлай олишлари лозим. Чунки, рақобатли бозор шароитида унинг конъюктурасини белгилаб берувчи мезон бўлиб истеъмолчилар танлови хизмат қилади. Ўз навбатида, истеъмол танловининг мезонини ғарб иқтисодиётининг намоёндаларидан бири бўлган К.Ланккастер қуйидагича изоҳлайди: ”Кишилар ўз танлови натижаси сифатида шундай товарларни қидирадиларки, улар ўз даромадларига юқори сифатли ва нисбатан кўп миқдордаги товарларни сотиб ола олсинлар” (2.25.49). демак, бозор шароитида истеъмол танловини белгиловчи асосий омил – бу маҳсулот сифатидир. Жаҳон бозорига унинг мустақил субъектлари сифатида кириб бораётган корхона ва ташкилотлар ўзларининг рақобатчилари товарларига нисбатан паст сифатли маҳсулотлар етказиб берсалар, олдиларига қўйган иқтисодий мақсадларига эриша олмайдилар. Рақобатдош корхоналар маҳсулотларига нисбатан ҳам юқори сифатли товарлар ишлаб чиқаришга эришиш такомиллашган замонавий технологияга эга бўлишни талаб қилади. Ана шунга ўхшаш пахтачилик мажмуида мавжуд бўлган муаммоларни ҳал қилиш йўлларига тўхталиб мамлакат биринчи Президенти И.А.Каримов ўзининг “ Ўзбекистон келажаги буюк давлат ” асарида қуйидагиларни таъкидлайди: “... биз, даставвал қимматли хом-ашёни қайта ишлаш асосида тайёр маҳсулот ишлаб чиқарадиган қушма корхоналарни ривожлантиришимиз, чет эллик шерикларимиз билан замонавий ихчам корхоналар ташкил этиб, уларни биринчи навбатда меҳнат ресурслари ва хом-ашё манбаларига, авваламбор, қишлоқ жойларига яқинроқ жойлаштиришимиз лозим. Бу корхоналарнинг барчаси илғор технология билан жиҳозланиши, рақобатга бардошлиги маҳсулот ишлаб чиқариши лозим. Республикамиз ўзидагина эмас, жаҳон бозори талабларига бардош берадиган маҳсулот ишлаб чиқариш асосий вазифамиз бўлиши зарур. Бу масаланинг аҳамиятини ҳисобга олиб, маҳсулотни экспорт қилишга асосланган иқтисодиётни шакллантиришга доир махсус дастурни ишлаб чиқишимиз ва амалга оширишимиз лозим.” (2.22.27).

Пахтачилик мажмуида кирувчи қайта ишлаш тармоқларини ривожлантириш катта инвестиция маблағларини талаб қилади. Мамлакат иқтисодий мустақиллиги амалда таъминланаётган бугунги кунда бундай тадбирлар учун талаб қилинадиган валюта маблағлари камёблиги шароитида, ушбу масалани ижобий ҳал қилишнинг энг мақбул йўли - бу чет эл инвесторлари биргаликда қўшма корхоналар ташкил қилиш ва ҳалқаро ташкилотлар (қарз) кредитларидан фойдаланишдир. Қишлоқ жойларда хом-ашёни қайта ишловчи кичик саноат корхоналарининг

курилиши қишлоқ хўжалиги тармоғининг нисбий мутлоқ ортиқча ишчи кучларидан ҳоли бўлиши ва тармоқда меҳнат унумдорлигини кўшимча ҳаражатларсиз ошириш имкониятини яратади. Масалан, АҚШ қишлоқ хўжалигидаги ортиқча ишчи кучларини аста-секинлик билан бошқа ҳалқ хўжалиги тармоқларига ўтиб ишлашни таъминлаш натижасида (АҚШ қишлоқ хўжалиги вазирлигига қаршли иқтисодий тадқиқотлар маркази маълумотларига кўра) тармоқда банд бўлган ҳар бир ходим 1947 йилда - 14 кишининг боққан бўлса, бу кўрсаткич 1967 йилга келиб - 42 кишига, 1987 йилда - 96 кишига, 1996 йилда – 120 кишига етган. Мамлакат бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш меҳнат сиғими умумий кўрсаткичи 1947-1992 йиллар мобайнида 21,8 млрд. киши соатидан 5,4 млрд. киши соатигача қисқарган. Ҳар бир киши соатида ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги ялпи миллий маҳсулоти қиймати (1982 йилги ўзгармас ёки солиштирма нархларда) кўрсаткичи юқори санаб ўтилган йилларда мос ҳолда 6,7; 15,8; 27,2; 29,4 долларга тенг бўлган. Меҳнат унумдорлиги ва фермер хўжаликлари даромадлари кўрсаткичлари ўртасидаги бевосита боғлиқлик мавжудлиги шартидан келиб чиқадиган бўлсак, иқтисодиётни саноатлашуви аграр соҳа иқтисодий самарадорлиги ва унда аҳволи моддий манфаатдорлиги кўрсаткичларини, пировардида ҳалқ турмуш тарзини кўтарилиб боришига олиб келувчи тадбир ҳисобланади.

Пахтачилик мажмуини ислоҳ қилишда пахта хом-ашёси етиштириш билан шуғулланувчи ходимлар манфаатдорлигини етарли даражада бўлишини таъминлаш алоҳида аҳамиятга эгадир. Пахтачилик мажмуида иқтисодий ислохотлар ўтказилиши ўзининг бошқа тармоқларидан фарқлантирувчи қуйидаги белгиларни эътиборга олган ҳолда амалга оширилиши лозим.

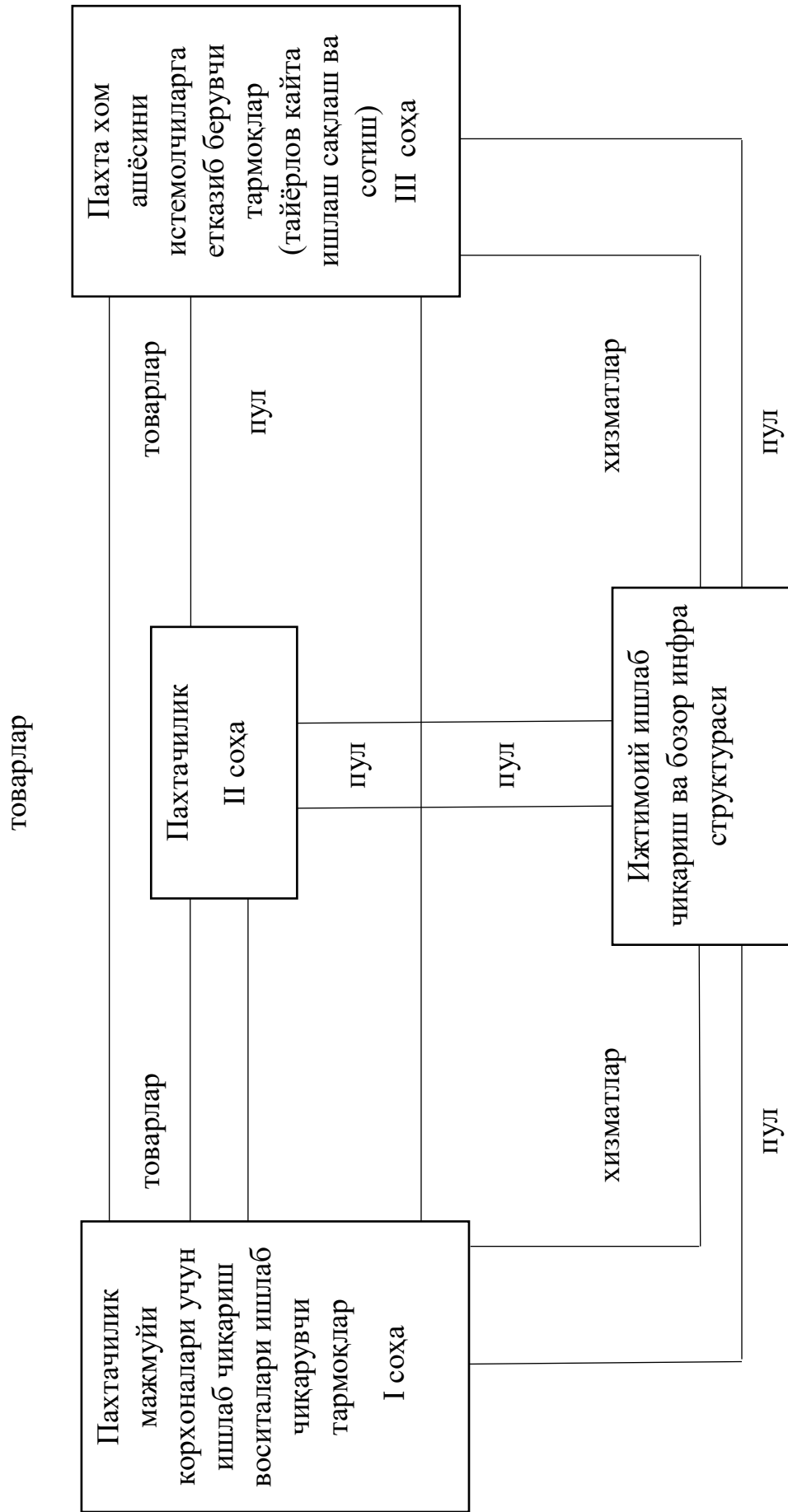
1. Пахтачилик мажмуи маҳсулотларини жамият аъзолари истеъмоли учун мос кўринишига келтириш бир неча босқич ишлов бериш жараёнларини бўлишини талаб қилади;

2. Пахта хом-ашёсини ишлаб чиқарувчилар оралиқ тайёр маҳсулот билан ўзларини маълум бир кўринишдаги истеъмол талабларини қондириш имкониятига эга эмаслар (дон, сабзавот, чорва маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар тайёр маҳсулотни бевосита ҳеч қандай ишловларсиз шахсий истеъмоллари учун фойдаланиши мумкин);

3. Мажмуа тармоқлари (айниқса, пахта хом-ашёси ишлаб чиқариш) юқори меҳнат сиғимли ва иқтисодий воситалар билан тартибга солишни талаб қилувчи соҳалар ҳисобланади.

Бундай шароитда пахта хом-ашёсини ишлаб чиқарувчиларнинг моддий манфаатдорлигини пировард маҳсулот билан боғлаш масаласи алоҳида муаммо сифатида юзага чиқади.

Пахтачилик мажмуи бозорида товар алмашининг асосий йўналишлари

Бошқарувнинг барча бўғинларида ишлаб чиқариш субъектлари манфаатларини уйғунлаштириш ҳозирги кунгача мавжуд иқтисодий адабиётларда қайта ишлаш тармоқларида олинган иқтисодий фойдани қайта тақсимлаш йўли билан амалга оширилиши мумкинлиги таъкидланиб келинди. Таъкидлаш лозимки, пахтачилик мажмуаси таркибига кирган тармоқлар ўртасида ишлаб топилган даромадларни меҳнат натижаларига кўра қайта тақсимлаш бўйича бугунги кунга қадар тайёрланган тавсиялар ишлабчиқариш амалиётида ўз ўрнини топмади. Мамлакат биринчи Президенти Мамлакат мажлисининг X сессиясида таъкидлаб ўтганидек, “ишлаб чиқариш – қайта ишлаш-сотиш” жараёнларида ягона барча иштирокчилар манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган занжирни вужудга келтирмас эканмиз иқтисодий ислохотлардан кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Ушбу қўйилган масалани ҳал қилиш, ҳудудий асосда мажмуа таркибига кирган тармоқлар фаолиятини мувофиқлаштиришга йўналтирилган тармоқлараро кооперацияларни тузиш ҳамда уларга ўзларининг оралиқ ва пировард маҳсулотларига тўлиқ эғалик қилиш ҳуқуқи бериш каби муаммоларни кечиктирмасдан ечимини топишни талаб қилади (чизма 1.3.1).

Жадвал 1.3.10.

**Етакчи пахта ишлаб чиқарувчи мамлакатларда ердан
фойдаланиш даражаси (1995-1996 й.).**

Мамлакатлар	Етиштирилган пахта толаси (минг т.)	Пахта майдони минг га.	Ҳар гектардан олинган тола, кг	Гектаридан олинган ҳосил бўйича ўрни	Пахта майдон бўйича ўрни
Хитой	4767	5422	879	III	III
АҚШ	3897	6478	602	VI	II
Ўзбекистон	1250	1500	834	VI	V
Ҳиндистон	2669	8650	309	IX	I
Австралия	420	289	1451	I	II
Миср	237	303	782	V	XII
Бразилия	360	1035	348	VIII	VI
Туркия	837	741	1129	II	VII
Покистон	1799	3048	590	VII	IV

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, Ўзбекистон пахтачиликда банд майдонлар самарадоллиги бўйича йирик пахта ишлаб чиқарувчи давлатлар ўртасида олтинчи ўринда бўлиб, умуман дунё бўйича 9 ўриндадир (Гватемала, Эквадор, Греция, Испания, Хитой, Исроил, Туркия, Австралиядан кейин). Бугунги кунда Исроилда 1 гектар пахта майдонидан олинаётган пахта толаси ҳосилдорлиги 1779 килограмм эканлиги тармоқ самарадорлигини оширишни таъминловчи барча имкониятлар етарли фойдаланилмаётганлигини кўрсатади.

Таъкидлаш лозимки, республикада кейинги йилларда олинаётган пахта хом-ашёси ва толаси кўрсаткичларининг ўзгариши ўртасида мутаносибликни кузатиш мумкин эмас. Бундай номутаносиб ҳолат кўп жиҳатдан ушбу миқдорий кўрсаткичларга таъсир кўрсатувчи омиллар ўртасидаги фарқланиш билан изоҳланади. Ушбу ҳолатларни мажмуани ислоҳ қилиш жараёнида ҳисобга олиш иқтисодий ислоҳотлардан кўзланган пировард мақсадларни кечиктирмай амалий бажарилишини таъминлашда алоҳида ўрин тутади (жадвал 1.3.11).

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, ўрганилаётган йиллар мобайнида, хом-ашёи ишлаб чиқариш ҳажмининг камайиши, 1991 йилга нисбатан барча йиллар да, ҳар икки омил (экин майдони, ҳосилдорлик) ҳисобига амалга ошган. Ана шу давр мобайнида пахта хом-ашёси ишлаб чиқариш ҳажмларини камайишида у ёки бу омил салмоғидаги фарқланиш, асосан, майдон бирлигидан олинган ҳосилдорлик кўрсаткичида келиб чиққан фарқланиш билан изоҳланади. Жумладан, пахта хом-ашёсини камайишида экин майдонларининг салмоғи 14,9% дан (1992 й.) 84,0% гача (1994) оралиқда бўлган. Таъкидлаш лозимки, пахта толаси миқдоридаги ўзгаришларга юқорида санаб ўтилган икки омилдан ташқари учинчи омил, бу тола чиқиш даражаси ҳам тўғри мутаносиб таъсир кўрсатади. Ўрганилаётган давр мобайнида 1991 йилга нисбатан, ҳосилдорлик ва экин майдонлардаги ўзгаришлар мунтазам равишда олинаётган умумий тола миқдорининг камайишига олиб келган бўлса, тола чиқиш кўрсаткичи унинг умумий миқдorigа бир текис қонуният кўринишида таъсир кўрсатмаяпти. Яъни, айрим йилларда (1994-1996) ушбу омил ҳисобига 1991 йилга нисбатан умумий олинган пахта толаси миқдорининг кўпайиши ҳолатлари кузатилмоқда.

**Пахта хом-ашёси ва толаси ишлаб чиқаришга алоҳида омиллар
таъсирининг таҳлили¹**

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1991	1992	1993	1994	1995	1996
1.Экин майдони	минг га	1720,0	1666,7	1695,5	1540,0	1492,8	1487,1
2.Ҳосилдорлик	ц/га	27,02	24,77	24,98	25,56	26,35	22,53
3.Пахта хом-ашёси	минг т.	4646,8	4128,8	4234,81	3936,1	3934,1	3350,1
4.Пахта толаси	минг т.	1571,3	1395,2	1259,0	1388,4	1245,6	1175,0
5.Тола чиқариш даражаси	чиқаришнинг кўпайиши (+), камайиши (-)						
Пахта хом-ашёси ишлаб чиқаришнинг кўпайиши	%	33,8	33,8	29,7	35,3	31,7	35,1
а) 1991 й.га нисбатинг т.	х.	-518,1	-412,0	-710,7	-712,7	-1296,7	
б) ўтган й.га нисбатинг т.	х.	-518,1	+106,1	-298,7	-2,0	-584,0	
Шу жумладан:							
а) 1991 й.га нисбатинг т.	х.	-312,0	-61,2	-460,1	-598,9	-524,7	
б) ўтган й.га нисбатинг т.	х.	-132,0	+71,0	-397,4	-124,4	-12,8	
Ҳосилдорлик ҳисобига							
а) 1991 й.га нисбатинг т.	х.	-386,1	-350,8	-250,6	-113,9		
б) ўтган й.га нисбатинг т.	х.	-386,1	+34,2	98,7	122,4	-571,2	
Пахта толаси ишлаб чиқаришнинг кўпайиши							
(+), камайиши (-)							
а) 1991 й.га нисбатинг т.	х.	-176,1	-312,3	-182,9	-325,7	-396,8	
б) ўтган й.га нисбатинг т.	х.	-176,1	-136,2	129	-142,8	-70,6	
Шу жумладан:							
Экин майдони ҳисобига							
а) 1991 й.га нисбатинг т.	х.	-44,6	-18,2	-162,3	-189,6	-184,0	
б) ўтган й.га нисбатинг т.	х.	-44,6	-21,4	-140,2	-39,4	-4,5	
Ҳосилдорлик ҳисобига							
а) 1991 й.га нисбатинг т.	х.	-130,5	-104,3	-88,4	-36,1	-270,8	
б) ўтган й.га нисбатинг т.	х.	-130,5	-10,2	+34,8	-38,8	-200,3	
Тола чиқиш ҳисоби							
а) 1991 й.га нисбатинг т.	х.	-1,0	-189,8	-67,8	-100,0	-58,5	
б) ўтган й.га нисбатинг т.	х.	-1,0	-167,7	234,8	-142,2	-134,2	

Юқорида келтирилган маълумотларидан келиб чиқиб қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1) пахтачилик тармоғини юритишдан асосий мақсад пахта толаси олиш эканлигини ҳисобга олган ҳолда, хўжаликларга етказиб бериладиган давлат буюртмаси (квота)ни хом-ашёга эмас, толага белгилаш зарурдир. Амалдаги хўжалик юритиш механизмига тегишли камчиликлар тола чиқиш даражаси кўрсаткичи бўйича қисқа муддат ичида 29,7% дан (1993 й.) 35,3% гача (1994 й.) ёки 1,0:1,19 интервал оралиқда фарқланиш бўлишига олиб келган.

2) давлат буюртмасини пахта толасига алмаштириш зарурияти ҳар бир пахта хом-ашёси ишлаб чиқарувчи бозор субъекти билан алоҳида ҳисоб-китоблар олиб бориш талаб қилинади;

3) пахта тозалаш заводлари тегирмон ролини бажариши (иш бирлигига ҳақ белгилаш билан) ва пахта хом-ашёсидан чиқадиган (давлат буюртмаси бўйича топшириладиган толадан ташқари) барча маҳсулотлар хўжаликлар тасарруфига ўтказилиши лозим.

Юқорида санаб ўтилган ҳолатларни эътиборга олиб мажмуани ислоҳ қилиш пахта ишлаб чиқарувчиларни миқдор учун эмас, сифат учун ишлашлари учун мажбур қилади. Бундай амалиёт натижада алоҳида ходим, корхона ва жамият манфаатларини уйғунлашишга олиб келади.

Пахтачилик мажмуаси мамлакатлараро тармоқий тузилишини таҳлил қилиш ва таққослаш натижасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин ва ислохотларни чуқурлаштиришда эътиборга олиш лозим:

Биринчидан, иқтисодий воситалар ёрдамида қишлоқ хўжалигида банд аҳолини мажмуага кирувчи пахта толасини қайта ишловчи саноат корхоналарига ўтиб ишлашларини таъминлаш лозим;

Иккинчидан, ривожланганкапиталистик мамлакатлар амалиётидан келиб чиқиб, бозор инфраструктурасини ривожлантириш орқали моддий тармоқларга хизмат кўрсатувчи соҳаларни тез суръатлар билан ривожлантиришни йўлга қўйиш лозим. (АҚШда бу соҳада 47% дан ортик Ўзбекистонда 3-5% ходимларбанддир);

Учинчидан, мамлакат иқтисодий мустақиллигини амалда таъминлаш ва асосий турдаги озиқ-овқат маҳсулотларини ўзимизда ишлаб чиқаришга эришиш учун тармоқ корхоналарнинг моддий манфаатдорлигини ошириб бориш;

Тўртинчидан, пахта ва бошқа турдаги майдонлари асоссиз равишда кўпайтириб юборилган экинлардан бўшатиб олинаётган ер майдонларни ер ислохотини чуқурлашритиш асосида мулкчиликнинг кўпроқ меҳнаткашлар манфаатларига мос келувчи кўринишларига беришни ташкил этиш, ер майдонларини мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланишга бериб қўйиш йўлини изчил олиб бориш;

Бешинчидан, қишлоқ хўжалигида экин майдонларининг оқилона таркибини яратишга, тармоқни интенсив ривожланишини таъминлаш асосида пахта экадиган майдонлар улушини камайтиришга қаратилган чуқур ижобий силжишларни амалга ошириш;

Олтинчидан, қишлоқ жойларда кичик ва хусусий корхоналарни қўллаб қувватлаш ва ривожлантиришни давлат сиёсати даражасидаги устивор йўналиш деб қараб, қайта ишловчи корхоналарни хом-ашё етиштириладиган жойларга имкон даражада яқинроқ жойлаштириш, қишлоқ жойларда зарур бўлганда ўз ишлаб чиқариш ихтисосини бозор конъюктураси асосида тез ўзгартира оладиган саноат корхоналари ва цехлар мажмуасини шакллантириш;

Еттинчидан, қишлоқ жойларда ишлаб чиқариш ва бозор инфраструктурасига кирувчи тармоқларни тез суръатлар билан ривожлантириш асосида қишлоқ аҳолисини яшаш тарзи кўрсаткичларини ошириб боришга эришиш.

Юқорида санаб ўтилган амалга оширилиши лозим бўлган вазифаларни ижобий ҳал этиш давлат миқёсида махсус дастурлар ишлаб чиқиш ва бажарилишини таъминлашнинг ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатлари тўпламини қабул қилишни талаб қилади. Чунки, зарурий ҳуқуқий асосни шакллантирмасдан, ҳамда тегишли қонунлар ва меъёрий ҳужжатларни қабул қилмасдан туриб, ислоҳотларни амалга оширишнинг ишончли кафолатини ҳамда ислоҳотлар ортга чекинмаслигининг кафолатини амалда яратиб бўлмайди.

2-БОБ. Иқтисодиётда пахтачилик мажмуининг тўтган ўрни ва ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолаш.

2.1. Республика ҳудудида пахтачилик мажмуи тармоқларини жойлаштириш ва ривожлантиришнинг асослари ва ижтимоий-иқтисодий оқибатлари.

Пахтачилик Марказий Осиёда энг тарихий қишлоқ хўжалиги экин турларидан ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида пахта икки минг йилдан зиёд вақт мобайнида парваришланиб ва ривожланиб келмоқда. Самарқанд яқинидаги олиб борилган археологик қазилар (1933-1934) ишлари натижасида топилган ғўза уруғлари эрамыздан 720 йил илгари воҳода пахтачилик мавжудлигидан далолат беради. Дастлаб, тармоқ маҳсулотлари, асосан, деҳқон хўжаликлари ўз эҳтиёжлари ва маҳаллий бозор ва маҳаллий бозор талабини қондириш учун зарур миқдорларда ишлаб чиқарилган. Халқаро савдо муносабатларининг ривожланмаганлиги ёки жуда паст даражада ривожланганлиги пахтага қўшимча талаб имкониятларини чегаралаб қўйган эди.

Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида пахтачилик тармоғини жойлаштириш ва ривожлантиришни таъминлаган сабаларини шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Объектив.
2. Субъектив.

Пахтачиликни республикаимиз ҳудудида ривожланишнинг объектив шарт-шароитлари, мамлакат табиий иқлим ва рельеф шароитларининг ушбу тармоқни ривожлантириш учун талаб қилинадиган шартларига мос келиши билан боғлангандир. Яъни, мамлакат ҳудудининг 4/5 қисми (унинг асосий улуши Турон текисликларига тўғри келади) асосан текисликларда жойлашгандир. Ўзбекистон иқлимининг ўзига хос белгилари қуруқ ҳаво, иссиқлик ва ёруғликнинг кўплиги, илиқ ўзоқ давом этувчи кўз, суғориш учун зарур сув мабаларининг мавжудлиги пахтачиликни ривожлантириш учун қулай ҳисобланади. Май ва октябрь ойлари оралиғида (қишлоқ хўжалиги экин турларининг, шу жумладан, пахта экинининг жадал ривожланиш даври) қуёшли кунларнинг давомийлиги кўрсаткичи бўйича Ўзбекистон Ўрта ер денгизи атрофидаги мамлакатларга нисбатан анча юқори кўрсаткичларга эгадир. Юқоридаги санаб ўтилган ҳолатлар мамлакат ҳудудида пахтачилик тармоғининг жойлашишини объектив сабаблари ҳисобланади.

Ўзбекистон ҳудудида пахтачилик тармоғининг ривожланиш суръатларини тезлашиши асосан субъектив шарт-шароитлар билан боғлангандир. Яъни, бу сабалар Туркистон ўлкасининг (шу жумладан Ўзбекистон ҳудудининг) Россия империяси томонидан босиб олиниши ва таркибига киритилиши билан боғлангандир. Шу нарсани қайд

этишлозимки, Туркистон ўлкасининг Россия томонидан босиб олинishi ва таркибига киритилиши иқтисодий мақсадлар, яъни, арзон пахта толаси етказиб берувчи иқтисодий ҳудудга эга бўлиш зарурияти билан изоҳланади. XIX асрнинг 60-йилларида Ўзбекистон ҳудудида асосан ички талабларни қондириш мақсадида 40 инг гектарга яқин майдонларга пахта экини парваришланиб, ундан олинадиган ҳосил 25-30 минг тоннани ташкил қилган.

Чор Россияси даврида Марказий Осиё, шу жумладан, Ўзбекистон ҳудуди пахтачиликни тез суръатлар билан ривожланишига олиб келган асосий сабаб, марказий ҳудудларда тўқимачилик саноатининг жуда тез суръатлар билан ривожланиши ва жаҳон пахта конъюктурасидаги ўзгаришлар (1861-1865 йиллардаги АҚШ даги фуқаролар уруши натижасида келиб чиққан пахта таназзули Америкадан олинадиган импортни кескин қисқариши хавфини келтириб чиқарди) ҳисобланади. АҚШдаги фуқаролар уруши натижасида пахта таклифини кескин пасайиши ва мос равишда маҳсулот бирлиги баҳосини кескин кутарилиши ҳолатлари келиб чиқди. Чунки, 1860 йил маълумотлари бўйича Ливерпуль биржасида олди-сотди қилинадиган пахта толаси умумий ҳажмининг асосий қисми ёки 80% дан ортиғини Америкадан келтирилган маҳсулот ташкил этар эди. Америка пахта толаси экспортнинг кескин камайиши унинг унинг бир фунти (бирфунт 0,454 кг.га тенг) баҳосини 1860-1864 йилларда 8 центдан 31,5 центгача ёки тўрт бараварга яқин қимматлашишга олиб келди. Ёки ана шу даврда 1 тонна пахта толасини баҳоси 176,21 доллардан 693,83 долларгача кўтарилди. Ўтган асрнинг иккинчи ярми, яъни 80 йилларда пахта толасига бўлган асосий талаб Америка, Миср ва Эрондан сотиб олинган хом-ашё ҳисобига қопланиб, ана шу мақсадлар учун ҳар йили 100-120 миллион олтин ҳисобидаги рубль сарфланар эди. Чор Россияси ҳукумати иқтисодий мақсадлардан келиб чиқиб, бундай ҳолатда ташқи фаолиятни давом эттириши мумкин эмас эди.

XIX аср охири XX аср бошларида Чор Россияси ҳукумати учун муҳим бўлган Каспий орти (1888 й.), Оренбург-Тошкент (1905 й.) ва Фарғона (1912 й.) темир йўлларининг қуриб ишга туширилиши Туркистонни Россиянинг саноат марказлари билан боғлаш ва пахтачилик тармоғи маҳсулотларини нисбатан арзон баҳоларда ва оммавий кўп миқдорларда ташиб кетиш имкониятини вужудга келтирди.

Ушбу тадбир пахтачиликни жуда тез суръатлар билан ривожланишига туртки бўлди. 1890 йилда пахта парвариш қилинган майдонлар 100 минг гектарга тенг бўлгани ҳамда бу кўрсаткичи 1913 йилга келиб 424,6 минг гектарга етиб, ундан йиғиб олинган пахта хом-ашёси миқдори 517,2 минг тоннани ташкил қилди. Юқоридаги маълуматлардан кўринмоқдаки, Ўзбекистоннинг Россия таркибида бўлган қисқа 30-40 йил ичида пахта

билан банд екин майдонлари 10 баравардан ортиқ, олинган пахта толаси миқдори 20 бараварга яқин кўпайган.

Пахтачиликнинг жадал суръатлар билан ривожланиши Россияда 1917 йилда ҳукумат тепасига қизил большевикларни келиши натижасида “режали мақсадга йўналтирилган” дастурини ишлаб чиқиши билан боғлангандир. Яъни Россиядаги фуқаролар уруши иқтисодиётни издан чиқишига олиб келди ва саноат корхоналари учун талаб қилинадиган пахта толасининг асосий қисмини четдан сотиб олиш эвазига қоплаш хавфини кучайтирди. Бундай хавфни келиб чиқиши пахта билан банд бўлган майдонларни кескин камайиши ва ҳосилдорликни пасайиши билан боғлангандир. Масалан, 1913 йилда пахта экини билан банд майдонлар 688 минг гектарни, ҳосилдорлик 10,7 ц/га ни, умумий йиғиб олинган ҳосил 744 минг тоннани ташкил қилгани ҳолда, бу кўрсаткичлар 1922 йилда мос равишда 110 минг гектар, 6,5 ц/га ва 72 минг тоннага тенг бўлган. 1922-1923 йилларда собиқ Совет давлат банки тилла ҳисобидан йирик қарз ҳисобига 21,5 млн. рубльни четдан 2072600 пуд пахта толаси сотиб олиш учун ажратди. Ушбу мақсадлар учун ажратилган маблағлар олтин ҳисобидан 1923-1925 йилларда 300 млн. рубльни, 1925-1930 йилларда 500 млн. рубльни ташкил қилди.

Мустаҳкам хом-ашё базасини яратиш ва чет эл мамлакатларидан қарамликни тугатиш учун ВКП(б) ва Совет ҳукумати “Пахта мустақиллигига эришиш” масаласини биринчи навбатда ҳал қилиниши лозим бўлган кун тартибидаги энг асосий муаммо сифатида қўйди. Бу тадбир кки босқични ўз ичига олаб, биринчи босқич 1917-1928 йилларда амалга оширилиб, унда белгиланган асосий мақсад пахтачиликни 1913 йил даражасида тиклаш вазифаси белгиланган эди. Иккинчи босқичда тармоқни жамоавий асосда қайта қуриш билан мамлакатнинг тўлиқ пахта мустақиллигига эришиш вазифаси қўйилди. Ана шу мақсадга эришишни таъминлаш учун янги ўзлаштирилган ва бошқа экинлардан бўшаб қолган майдонлар биринчи навбатда пахта билан банд қилинди. Муаммони ҳал қилишга экстенсив йўл билан эришишни мақсад қилиб қўйиш натижасида 1928-1932 йиллар мобайнида пахта экин майдонлари 2,2 баравардан кўпроқ ортиб 971 минг гектардан 2170 минг гектаргача кўпайди. Умумий пахта майдонларидаги Ўзбекистоннинг салмоғи 45,8% ни ташкил қилган. Бундан ташвари, РСФСРда 509,2 минг гектар, Украинада 181 минг гектар, Туркменистонда 178,7 минг гектар, Тожикистонда 110 минг гектар, Озайбаржонда 203,8 минг гектар ер майдони пахта об-ҳаво шароитлари пахтачилик учун ноқулай бўлган Арманистон (27,6 минг га.), Грўзия (19,4 минг га.), Шимолий Кавказда (21,4 минг га.) ва бошқа ҳудудларда ҳам иқтисодий жиҳатдан паст самарали бўлган пахта етиштирилди.

“Пахта мустақиллиги”ни таъминлаш бўйича ишлаб чиқилган ва амалиётда жорий этилган дастур натижасида 1932 йилга келиб собиқ Иттифоқ бўйича 1,2трлн. тонна пахта хом-ашёси тайёрланди ва ушбу дастур бўйича кўзланган мақсадга эришилди. Умумий ишлаб чиқарилган пахта хом-ашёсидаги Ўзбекистоннинг салмоғи 65% ни ташкил қилиб, 1913 йилга нисбатан ишлаб чиқариш ҳажми 70% га ортди.

Агарда 1928 йилда мамлакатнинг пахта толасига бўлган талаби 66,8% ни маҳаллий хом-ашё ҳисобига қоплаган бўлса, бу кўрсаткич 1932 йилга келиб 94,8% га етди (5,2% фарқ ингичка толали пахта толаси). 1913-1932 йиллар мобайнида мамлакатда етиштирилган пахта толаси умумий миқдори 51,9% га кўпайган ҳолда, экин майдони 2,34% бараварга ортган, ўз навбатида ана шу давр мобайнида ҳосилдорлик 54,4% га пасайиб, у 12,2 центнердан 7,9 центнерга тушиб қолди. Юқоридаги таҳлил маълумотларидан келиб чиқиб шундай хулоса чиқариш мумкинки, ҳокимиятга қизил большевиклар келиши натижасида қишлоқ хўжалигида юритилган аграр сиёсат ваҳший хусусиятга эга бўлиб, мавжуд омилларни имкони борича ўзлаштиришни мақсад қилиб қўйганди. Бир томонлама мақсадлардан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқарилган иқтисодий сиёсатнинг кейинчалик ҳам дастурул амал қилиб фойдаланилиши натижасида Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган ер салоҳияти имконият даражасида собиқ социалистик лагерга кирган мамлакатларда жойлаштирилган тўқимачилик саноати корхоналарини хом-ашёга бўлган талабини қондириш ҳамда мамлакат валюта захирасини тўлдириш учун зарур бўлган пахта толасини етказиб бериш мақсадлари учун ўзлаштирилиши натижасида умумий экин майдонларидаги пахтанинг салмоғи 12,3% дан 53,1% гача (энг кўп пахта экилган йилда) кўтарилди. Асосий ер майдонларининг экин майдонларига айлантирилиши биринчидан, табиат томонидан яратилган номутаносибликни бузилишига олиб келди, иккинчидан, маҳаллий аҳоли узоқ тарихдан шуғулланиб келган асосий турдаги озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб берадиган дончилик ва чорвачилик тармоқларини ривожлантириш имкониятларини камайтирди. Юқоридаги ҳолатлар республика аҳолисининг дунё мамлакатлари ва Собиқ Иттифоққа кирувчи республикалар, эндиликда мустақил мамлакатлар ичида аҳоли жон бошига асосий турдаги (биринчи навбатда чорвачиликдан олинган) маҳсулотларни истеъмол қилиш кўрсаткичлари бўйича энг паст ўринлардан бирига тушиб қолишига олиб келди. Масалан, собиқ СССР тарқалмаган ҳолатда бўлган 1990 йил маълумотлари бўйича аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ва истеъмол қилинган ун ва ун маҳсулотлари мос равишда 71 кг. Ва 170 кг., гўшт маҳсулотлари 24 ва 32 кг.га тенг бўлиб, ушбу кўрсаткичлар мос равишда собиқ иттифоқ бўйича ўртача

кўрсаткичлар даражасининг ун маҳсулотлари бўйича 10,4 ва 129,8% ига гўшт маҳсулотлари бўйича 34,8 ва 47,0 % ига тенг бўлган.

Юқоридаги ижтимоий кўрсаткичлардан ташқари, Ўзбекистон собиқ иттифокда иқтисодий-ижтимоий кўрсаткичлар, яъни аҳоли жон бошига яратилган миллий даромад кўрсаткичи бўйича иттифок кўрсаткичларидан 1,7-1,8 марта мамлакатнинг Европа қисмидаги республикалар кўрсаткичларидан 2,5-3,0 марта паст кўрсаткичларга эга бўлган. Иқтисодиётни фақат марказ белгиланган мақсадлардан келиб чиққан ҳолда юритилиши натижасида нафақт юқорида санаб ўтилган иқтисодий-ижтимоий муаммолар, балки улар билан биргаликда экологик муаммолар ҳам келиб чиқди. Ана шулар қаторига ҳар хил ҳудудий экологик муаммоларни, ерларнинг мелиоратив ҳолатини ёмонлашганлигини, ҳамда экологик муаммолар ичидан миқёс жиҳатдан энг каттаси ва умумжаҳон даражасида ҳал қилиниши мумкин бўлган “Орол муаммоси”ни киритиш мумкин. Кўпчилик мутахассислар ушбу муаммони суғориш объектларининг ҳозирги кун талабига жавоб бермаслиги натижасида асоссиз равишда жуда кўп миқдордаги сувнинг мақсадсиз исроф бўлиши билан боғлашга ўринмоқдалар. Ҳақиқатда эса, бизнинг фикримизча ушбу муаммони келтириб чиқарган сабаблардан бири Туркистон ҳудудида мавжуд сув салоҳиятини ҳисобга олмаган ҳолда ер майдонларининг ўзлаштирилиб пахтачилик оборотига киритилганлигидир. Пахтачиликнинг Марказий Осиёда жойлашган мамлакатларда тўлиқ суғориладиган деҳқончилик шароитларид олиб борилиши ва унинг бошқа экинларга нисбатан кўпроқ сув истеъмол қилиши ана шундай салбий ҳолатни келтириб чиқаришга олиб келган. Ҳалқаро экспертларнинг олиб борган ҳисоб-китоблари натижаларига кўра Марказий Осиё мамлакатларида умумий истеъмол қилинадиган сув ресурсларининг 94,7%дан ортиғи қишлоқ хўжалигида мелиорация мақсадларида ишлатилади. Марказий Осиё мамлакатларида мавжуд суғориладиган ер майдонлари 7188,7 минг гектарни ташкил қилиб, Ўзбекистон ҳудудида 3791,4 минг гектари жойлашган бўлиб, бу умумий майдоннинг 52,7%ини ташкил қилади. Техник экинлар билан майдонлардаги Ўзбекистоннинг салмоғи 65,2% га тенгдир. Юқоридаги маълумотлар Марказий Осиё мамлакатлари ҳудудида юзага келган экологик муаммоларни келиб чиқишида Ўзбекистоннинг улушини бевосита кўрсатади.

Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кирувчи мамлакатлар ичида улар билан тенг ҳуқуқли давлат сифатида ҳаракат қилиши энг биринчи навбатда мамлакат иқтисодий мустақиллигини амалда таъминлаш ҳамда шу давргача шаклланган ҳудуддаги миқёс жиҳатидан бир-биридан фарқ қилувчи муаммоларни ҳал қилиш йўллари кидириб топишни зарурий шарт қилиб қўйди. Мамлакат иқтисодий мустақиллигини масалаларини

ички имкониятлар ҳисобига ҳал қилиш алоҳида пухта ўйланган иқтисодий (шу жумладан аграр соҳада) сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалда қуллашни талаб қилади.

Пухта ўйланган аграр соҳадаги иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқишда қўйидаги талаблар асос қилиб олиниши зарурдир:

1. Аҳолининг энг зарур истеъмол талабини қондиришда ишлатиладиган асосий турдаги маҳсулотларни ички имкониятлар ҳисобига ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш асосида мамлакат иқтисодий мустақиллигини амалда таъминлаш учунасос яратиш;

2. Мамлакат ҳудудида ишлаб чиқаришни ташкил этиш иқтисодий жиҳатдан самарасиз ҳисобланган маҳсулотларни товар айирбошлаш эвазига ёки валюта захиралари ҳисобига четдан сотиб олишни таъминлаш;

3. Аграр соҳада мавжуд иқтисодий салоҳиятнинг энг муҳим бўлаги ҳисобланган ердан имкон даражасида қишлоқ хўжалиги мақсадларида фойдаланишга чек қўйиш;

4. Қишлоқ хўжалиги тармоқ таркибини такомиллаштириш асосида ҳозирги кунда мамлакат ҳудудида келиб чиққан умумжаҳон ва ички миқёсда ҳал қилиниши мумкин бўлган экологик муаммоларни келтириб чиқарувчи вачуқурлаштирувчи сабаларини олдини олишга эришиш;

5. Мамлакат миқёсида ва биринчи навбатда қишлоқ жойларда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ҳисобига аҳоли бандлиги даражасини кўтариш;

6. Қишлоқ хўжалигида бозор субъектларининг иқтисодий мустақиллигини амалда таъминлаб, тармоқнинг хусусиятларини ва ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг ижтимоий зарурлигини эътиборга олиб, уларнинг давлат томонидан қўллаб қувватланишига эришиш;

7. Табиий зарурий ишсизликни тан олиб, унинг нисбий миқдорини аниқлаш ва қишлоқ жойларда рақобатли меҳнат бозорини шакллантиришга эришиш билан тармоқда ҳозирги кунда банд бўлган нисбий ва мутлоқ ортиқча ишчи кучларини қишлоқ хўжалигидан чиқиб кетишига ва бошқа соҳаларга ўтиб ишлашига эришиш;

8. Ўтказилаётган иқтисодий сиёсат натижасида қишлоқ жойларда инфратузилма тармоқларини ривожлантириш борасида тўпланиб қолган муаммоларни ҳал қилишига эришиш мақсадида, ҳудудий ва тармоқ хусусиятларини эътиборга олган ҳолда соҳа ривожланишини таъминлашга қаратилган алоҳида сиёсат юргизиш.

Албатта мамлакат миқёсида ишлаб чиқилиши лозим бўлган аграр соҳадаги иқтисодий сиёсат асосини юқорида санаб ўтилган ва бошқа талаблар ташкил қилиши лозим. Лекин, шу ҳолатни ҳам эсдан чиқармаслик лозимки, ҳозирги дунёнинг иқтисодий жиҳатдан юқори даражада ривожланган мамлакатларида, иқтисодиётни ўзаро уйғунлаштириш

асосида ривожланишнинг янги босқичига ўтиш амалиётидан кенг фойдаланилмоқда. Иқтисодий бундай уйғунлаштириш мавжуд иқтисодий омиллардан юқори самарали фойдаланишга имкон яратади ва маҳсулот бирлигига энг кам иқтисодий омил ҳаражатлари сарфига эришиш орқали уларни иқтисод қилиш имкониятини яратади ва табиат мувозанатини бузилишини маълум даражада олдини олади. Бунга мисол, Европанинг ривожланган 13 мамлакатини ўзига бириктирган Европа Иқтисодий Ҳамжамиятини киритиш мумкин. Ушбу жамиятни ташкил қилиш тўғрисидаги шартномада жамиятнинг олдида қўйилган асосий мақсадлари қаторига қишлоқ хўжалиги соҳасида ягона аграр сиёсат юритиш санаб ўтилган. Ана шундай жамиятга ўхшаш бўлган ташкилотни Туркистон (Марказий Осиё) ҳудудида тузиш ишлаб чиқаришнинг тармоқ таркибини мақбуллаштириш натижасида ҳудудда мавжуд омиллардан юқори самарали фойдаланиш ва энг асосийси умумжаҳон миқёсида ҳал қилинишини талаб қиладиган экологик муаммоларни ижобий ҳал қилиш учун имконият вужудга келади.

Ҳозирги кунда республикада қишлоқ хўжалигида тармоқлар таркибини такомиллаштириш бўйича олиб борилаётган тадбирлар мамлакат иқтисодий мутақиллигини амалда таъминлаш концепциясидан келиб чиққан ҳолда, икки хил йўл тутишни талаб қиладди.

1. мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабини (биринчи навбатда ун ва ун маҳсулотларига) тўла ички имкониятлар ҳисобига амалга ошириш;

2. мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабини қисман ички имкониятлар ҳисобига қоплаб, қолган қисмни уларни четдан сотиб олиш ҳисобига таъминлаш.

Мамлакат иқтисодий мустақиллигини таъминлашда биринчи туғилган тақдирда, энг биринчи навбатда аҳоли талабини ўзимизда ишлаб чиқариладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан таъминлаш масаласи кун тартибига қўйлиши лозим ва бу ҳолат тармоқ ички таркибини кескин ўзгартириш заруриятини келтириб чиқаради. Бундай талаб мамлакат аҳолиси истеъмол қиладиган асосий турдаги маҳсулотлар истеъмоли кўрсаткичларининг тиббий меъёрлардан кескин фарқ қилиши билан изоҳланади.

**Ўзбекистон Республикасида асосий турдаги озиқ-овқат
маҳсулотларига бўлган талаб ва ишлаб чиқариш даражаси (1997 йил).**

Маҳсулот номи	Аҳоли сони, минг киши	1 кишига 1 йилга тиббий меъёр, кг ¹	Тиббий меъёр бўйича талаб, минг тонна	Ишлаб чиқарилган миқдори, минг тонна
1. Ун ва ун маҳсулотлари	23563	126,42	2978,8	3221,4
2. Картошка	-/-	6862	1606,9	513,5
3. Сабзавот ва поли	-/-	166,4	3920,9	2953,3
4. Мевалар	-/-	108,7	2561,3	604,8
5. Гўшт ва гўшт маҳсулотлари	-/-	5851	1378,8	467,7
6. Сут ва сут маҳсулотлари	-/-	535,6	2978,8	3406,1
7. Тухум (дона)	-/-	365,0	8364,9	1075,4
8. Шакар	-/-	20,3	478,4	-
9. Ўсимлик ёғи	-/-	9,09	214,2	236,3

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, иқтисодий мустақилликка эришиш дастурини амалда бажарилишига эришиш учун тармоқ ишлаб чиқариш таркибини кескин ўзгартиришдан ҳам кўра қишлоқ хўжалиги оборотидаги ерлардан фойдаланиш самарадорлигини кескин ошириш талаб қилинади. Чунки, юқорида келтирилган маълумотлар шу нарсани кўрсатмоқдаки, мамлакатда санаб ўтилган маҳсулотларнинг 2 тасидан ташқари, (ун ва ун маҳсулотлари, ўсимлик ёғи) барча турлари бўйича ишлаб чиқарилаётган миқдор тиббий меъёрлар бўйича талаб қилинаётган миқдордан анча кам бўлган. Яъни, 1997 йилда ишлаб чиқарилган картошка меъёр бўйича талаб қилинадиган миқдорнинг 31,8% ини, сабзавот ва полиз бўйича 75,% ини, мевалар бўйича 23,6% ини, гўшт ва гўшт маҳсулотлари бўйича 33,95 ини, сут ва сут маҳсулотлари бўйича 27,0% ини, тухум бўйича 12,9% ини ташкил қилган, шакарга бўлган талаб эса тўлиқ четдан сотиб олинadиган маҳсулот ҳисобига қопланмоқда. Юқорида келтириб маълумотлар шу нарсани кўрсатадики, мамлакатда иқтисодий мустақилликни амалда таъминлаш қишлоқ хўжалиги тармоғи ички таркибий тузилишини кескин ўзгартириш йўналишида ёки ишлаб чиқарилаётган ва четга сотилаётган пахта толаси ҳамда тайёр ва ярим тайёр маҳсулотлар ҳисобига ишлаб топилаётган инвалюта маблағларини озиқ-

овқат рационидида етишмаётган маҳсулотларни сотиб олишни йўлга қўйиб, камёбликни тугатиш йўналишида ўзгартиришни талаб қилади.

Иқтисодий мустақилликка эришиш, жумладан, озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжни ички имкониятлар ҳисобига қоплаш биринчи навбатда дон мустақиллиги масаласини ҳал қилиш билан боғлангандир. Ҳозирги кунда мамлакат бўйича аҳоли жон бошига тиббий меъёрлар бўйича талаб қилинадиган ун ва ун маҳсулотлари миқдори 126,42 килограммни ташкил қилиши лозим бўлган ҳолда ҳақиқатда барча кўринишдаги дон ва дон маҳсулотлари аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган миқдори 136,82 кг.га тенг бўлмоқда. Юқоридаги кўрсаткичлар нисбатидан келиб чиқиб, мамлакатда дон мустақиллиги масаласи ҳал бўлган эканда деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Чунки, дунё мамлакатлари амалиётидан келиб чиқадиган бўлсак том маънодаги дон мустақиллигига эришиш учун жон ҳисобига бир тоннадан дон ишлаб чиқилиши лозим. Ана шунча миқдордаги дон маҳсулотлари ишлаб чиқаришга эришиш чорвачиликни етарли миқдордаги омехта ем билан таъминлаш ва озиқ-овқат муаммосини тўлиқ ҳал қилиш имкониятини яратади. Дон мустақиллиги масаласини ижобий ҳал қилиш биринчи навбатда деҳқончилик маданиятини кўтариш асосида экинлар ҳосилдорлигини кескин оширишни талаб қилади. Акс ҳолда, ҳозирги кунда ўртача бир гектар ердан олинаётган ўртача ҳосилдорлик жуда пастлигини (1997 йилда ўртача 21,7 ц/га) эътиборга оладиган бўлсак, барча кишлок хўжалиги оборотига киритилган ерлар тўла ғалла экинлар билан банд қилинган тақдирда ҳам қўйилган иқтисодий мақсадга эришиб бўлмайди. Иқтисодий омиллар ичида ўзига хос хусусиятга эга бўлган ернинг миқдор жиҳатидан чекланганлиги, инвестициялар сарфлаш ҳисобига кишлок хўжалиги оборотига қўшимча ерларни киритиш ёки ер трансформацияси ҳисобига ҳайдаладиган ерлар миқдорини кўпайтириш мумкинлиги, лекин сув ресурсларининг чекланганлиги ҳамда мамлакатда аҳоли сонининг ўсиш суръатларини дунё мамлакатларини ичида юқори даражада қолаётганлиги иқтисодий мустақиллик муаммосини ҳал қилишнинг ягона йўли мавжуд ерлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишлигини кўрсатади. Ҳозирги кунда мамлакат бўйича жами ҳайдаладиган ерлар 4300 минг га.ни, шундан экин майдонлари 4140,0 минг га.ни ташкил қилиб, унинг турлари бўйича тақсимланиши қуйидагича бўлган.

Ўзбекистон Республикасида экин майдонлари таркиби.

	1980 йил		1990 йил		1997 йил	
	майдони, минг га	салмоғи, %	майдони, мингга	салмоғи, %	майдони, мингга	салмоғи, %
Жами экин майдони	3994,6	100,0	4194,2	100,0	4140,0	100,0
Шу жумладан:						
1. Пахта	1877,7	47,0	1830,1	43,6	1513,1	36,5
2. Ғалла	1173,8	29,4	1008,1	24,0	1653,3	39,9
3. Картошка	23,3	0,6	41,8	1,0	57,6	1,4
4. Сабзавот	104,3	2,6	140,2	3,3	128,7	3,1
5. Полиз	52,1	1,3	79,8	1,9	38,6	0,9
6. Ем-хашак	722,4	18,1	1039,7	24,8	507,7	12,3
7. илдиз мевалар	14,2	0,4	11,5	0,3	9,1	0,2
8. Бошқа экинлар	41,0	1,0	54,5	1,4	241,0	5,9

Ўрганилаётган давр мобайнида республикада экин майдонлари таркибида ўзгаришлар мамлакатда дон мустақиллигини таъминлаш борасида олиб борилаётган дастурий тадбирлар билан банд бўлиб, умумий экин майдонлари таркибида ғалла билан банд майдонлар салмоғининг ортиши, пахта билан банд майдонларининг эса салмоғи камайиши кузатилмоқда. Жумладан ўрганилаётган давр мобайнида пахта билан банд майдонлар 364,0 минг гектарга қисқариб, унинг салмоғи 10,5% га камайган, ўз навбатида ғалла билан банд майдонлар 479,5 минг гектарга, салмоғи эса 10,5% га ортган. Бу экин турлари билан банд майдонлар ўсиш ва камайиш кўрсаткичлари ўртасидаги номуносиблик, ем-хашак экинлари билан банд бўлган майдонларнинг камайиши билан боғлангандир. Яъни, ана шу муддат давомида ем-хашак билан банд майдонлар 214,7 минг гектарга қисқариб, салмоғи 5,8%га камайган. Ўрганилаётган давр мобайнида эътиборни ўзига жалб қиладиган ҳолат шуки, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот миқдори ва экин майдонлари таркибидаги ўзгаришлар ўртасида номақбул нисбатлар келиб чиққан.

**Ўзбекистон Республикасида асосий турдаги қишлоқ хўжалиги
маҳсулотларини ишлаб чиқариш (минг тонна).**

Маҳсулотлар	1980	1990	1996	1997
1. Пахта	5381,0	5058,0	3348,6	3640,8
2. Ғалла	2518,3	1898,7	3562,2	3775,0
3. Картошка	239,0	336,4	490,0	513,5
4. Сабзавот	2459,1	2842,5	2481,0	2483,4
5. полиз	1046,3	1000,0	451,0	469,7
6. Гушт	330,5	484,4	804,6	800,7
7. Сут	2265,5	3034,2	3403,3	3406,1
8. Тухум	1460,6	2452,9	1057,1	1075,4

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, ўрганилаётган давр мобайнида мамлакат қишлоқ хўжалигида тармоқ таркибини ўзгартириш бўйича тадбирлар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларида ҳам маълум ўзгаришларни келтириб чиқариган. Жумладан, мамлакатда устивор тармоқ сифатида танлаб олинган ғаллачиликка алоҳида эътибор қаратилиши натижасида дон маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми 49,9% га ортган. таъкидлаб ўтилганидек, тармоққа ажратилган экин майдонлари 40,2% кўпайганлигига эътибор қаратадиган бўлсак, ушбу икки кўрсаткич ўсиш суръатлари ўртасидаги нисбат 1,0:1,22 га тенг бўлган.

Пахтачилик тармоғида тескари ҳолатни кузатиш мумкин. Бу ердаги ҳолат, камайиш суръатлари ўртасидаги номутаносиблик билан изоҳланади. Ўрганилаётган давр мобайнида пахтачилик оборотидаги экин майдонлари миқдори 20,0%га қисқариб ишлаб чиқариш ҳажми 33,0% га камайган, ушбу кўрсаткичлар ўртасидаги номутаносиб нисбатнинг 1,0:0,60 га тенг бўлиши ҳосилдорликнинг тез суръатлар билан пасайиши натижасидир.

Юқоридагиларга ўхшаш салбий ҳолатларнинг келиб чиқиши:

Биринчидан, деҳқончилик маданиятининг пасайганлиги;

Иккинчидан, тармоқ моддий техника базасининг пасайганлиги;

Учинчидан, қишлоқ хўжалиги ерларига етарли миқдордаги маҳаллий ва менерал ўғитларнинг солинмаётганлиги оқибатида, тупроқнинг иқтисодий унумдорлигининг пасайиб бораётганлиги;

Тўртинчидан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва қишлоқ хўжалигига саноат корхоналари етказиб бораётган товарлар баҳоларининг ўсиши нисбатлари ўртасида номақбул нисбатларни келиб чиқиши ёки ривожланган жаҳон мамлакатлари амалиётида қўлланилиб келинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига баҳо устиворлигининг таъминланмаётганлиги оқибатида корхоналар тўлов қобилиятининг пасайганлиги ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришга эътибор берилмаётганлиги;

Бешинчидан, қишлоқ хўжалиги корхоналари тўлов қобилятининг пасайиши ишчи ва хизматчилар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилинмаслиги натижасида уларнинг ишлаб чиқариш натижаларидан моддий манфаатдорлигининг пасайганлиги;

Олтинчидан, хўжаликларга давлат буюртмаси кўрсаткичларини туширишда уларнинг ер шароитлари ва моддий-технит таъминланганлик кўрсаткичлари билан ҳисоблашмаслик;

Еттинчидан, маҳсулотни тайёрловчи ва етказувчи ташкилотлар ўртасида тузилган контракт-шартномалар шартларининг бажарилмаслиги ва ўзаро ҳисоб-китоблардаги камчиликлар;

Саккизинчидан, кўпчилик ҳолатларда раҳбар ва мутахассисларнинг иқтисодий билим савияларининг етарли даражада бўлмаслиги оқибатида ўзларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини билмаслаги;

Тўққизинчидан, хўжаликлар ва ички хўжалик шартномаси асосида ишловчи бўлинма ва тадбиркорлар ўртасида шартнома шартларининг кўпчилик ҳолатларда хўжаликлар айби билан бажарилмаслиги ва бошқа сабаблар билан боғлангандир.

Ўрганилаётган давр мобайнида чорвачилик тармоғи маҳсулотлари, яъни, гўшт ва сут ишлаб чиқариш кўрсаткичларини ўсганлигига келадиган бўлсак, ушбу трмоқда хусусий секторнинг салмоғининг ортганлиги ва улар маълум даражада ўзларининг эжтиёжларини ижтимоий сектор ҳисобига қонуний зарурий қайта ҳисоб-китобларсиз амалга ошириши билан боғлангандир. Фикримизни исботлашга ҳаракат қиламиз, меъёрлар бўйича бир шартли қорамолга вилоятлар миқёсида 0,3-0,45 га ер ажратилиши кўзда тутилгани ҳолда, бу кўрсаткич 1980-1996 йиллар мобайнида 0,06 га дан 0,11 га гача кўтарилган холос! Ушбу миқдор меъёр бўйича ажратилиши лозим бўлган ер майдонларининг 24,5 ва 37,0% ларига тенгдир.

Юқоридаги маълумотлар асосида хулоса қилиш мумкинки, тармоқда амалий ўзгаришлар қилиш учун илмий асосланган миқдорларда ер майдонларини ажратмаганлиги ҳисоботларда хусусий сектор бўйича келтирилаётган маълумотлар ноқонуний ҳолатларни ҳисобга олмаслигини билдиради ва ушбу жараён келгусида эътиборга олинмаса аҳолининг чорвачилик тармоғи маҳсулотларига бўлган талабини мақбул нисбатларда қондириш масаласини ҳал қилиш қийинлашади. Мамлакатда устивор муаммо бўлган иқтисодий мустақилликка эришиш масаласини мақбул ечимларидан бири жаҳон бозори баҳоларидан келиб чиққан ҳолда мамлакат ҳудудида ишлаб чиқариш самарадорлиги юқори бўлган тармоқни устивор ривожлантириб, ички имкониятлар ҳисобига қопланмайдиган

маҳсулотларга бўлган талабни четдан сотиб олиш ҳисобига қоплаш ҳисобланади. Қайси бир тармоқни устивор ривожлантиришни аниқлаш мезони бўлиб, экин турлари бўйича жаҳон бозори баҳоларида ҳисобланган майдон бирлигидан олинган даромад ҳисобланади (жадвал 2.1.4).

Жадвал 2.1.4.

Ўзбекистон Республикаси асосий турдаги экин турлари билан банд майдонларининг нисбий самарадорлиги (1997 й. ноябр).

	Ҳосил дорли к ц/га	1ц. Жаҳон бозори баҳоси, доллар	1 га.дан олинган даромад, доллар	1.долларн инг расмий курси, сўм	1 га олинган даромад, минг сўм
1. Шоли	30,6	28,5	872,1	86,0	75000
2. Буғдой	21,7	12,5	277,3	86,0	23328
3. Маккажухори	34,7	10,4	360,9	86,0	31036
4. Пахта	24,1	146,0	1172,9	86,0	100869

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, ҳозирги кунда эришилаётган ҳосилдорлик ва майдон бирлигидан олинадиган даромад кўрсаткичи пахта етиштиришда юқори бўлган. Пахтачилик билан банд майдонлпри гектар қайтими кўрсаткичи шоличиликка нисбатан 1,4 марта, буғдой ишлаб чиқаришга нисбатан 4,3 марта, маккажўхорига нисбатан 3,3 марта юқоридир.

Шунга ўхшаш ҳолатни жаҳон банки экспертлари томонидан ўтказилган тадқиқотлар натижасида олинган маълумотлар орқали ҳам кузатиш мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, бир гектар ердан олинадиган даромад кўрсаткичи рахтачиликда, озиқ-овқат берувчи (ўзум, картошка) ва бошқа тармоқлардан эса юқоридир. Юқорида келтирилган маълумотлар асосида, мамлакатда барча суғориладиган ерларни пахта экин тури билан банд қилинса, мавжуд ерлардан фойдаланиш самарадорлигини кўтариш мумкин ва бошқа маҳсулотларга бўлган талабни четдан сотиб олиш эвазига қондириш мумкин деган хулоса қилиш мумкин эмас.

**Турли маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан банд майдонлар қиёсий
самарадорлиги (1 гектар ҳисобида)(1996 й.)**

	Меҳнат ҳаражатлари		Маҳсулот сотишдан даромад, \$		Жами ҳаражат, \$		Соф фойда, \$	
	киши куни	Пахта -га нисба тан, %	Миқ- дори	Пахта- га нисбат ан, %	Миқ- дори	Пах- тага нис- бата н, %	Миқ- дори	Пахтага нисба- тан, %
1. Боғ (олма)	110	93,2	518,99	67,8	419,0	81,8	100,0	39,5
2. Полиз	60	50,8	757,99	99,0	497,0	97,0	261,0	103,2
3. Ўзум	240	203,4	1041,14	136,0	662,0	129,2	379,0	149,8
4. Шоли	32	27,1	616,20	80,5	443	86,5	174,0	68,8
5. Картошка	81	68,6	1514,13	197,8	1424	278,0	90,0	35,6
6. Беда	9,6	8,1	339,44	52,2	197	38,5	143	56,5
7. Макка- жўхори	50	42,4	424,0	55,4	320	62,5	104	41,1
8. Кузги бугдой	12	10,2	305,0	39,8	233	45,5	72	28,5
9. Пахта	118	100,0	765,57	100,0	512,22	100,0	253	100,0

Чунки, муаммони ҳал қилишга ана шундай қабилда ёндашиш ички ва ташқи бозор конъюктурасини ўзгариши натижасида қуйидаги ҳолатларни келтириб чиқаради: биринчидан, бозорда ёки бу турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш таклиқи камайиб, унга қўшимча истеъмолчи (талаб) пайдо бўлса, товарнинг (гуруч, бугдой, маккажўхори) жаҳон бозоридаги баҳоси ошади; иккинчидан, самарали тармоқни устивор йўналиш сифатида танлаб қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулотни, истеъмолдан ортиқча қисмини, ташқи бозорга таклиф қилиниши натижасида ушбу товар (пахта) нинг жаҳон бозори баҳоси тушади. Жаҳон бозоридаги талаб ва таклиф ўртасидаги номутаносиблик, пахта толасини сотиш эвазига мамлакат бўйича режалаштирилган валюта маблағларини олиш имконини бермайди. Натижада, ички бозорда озиқ-овқат маҳсулотларини танқислиги ҳолати келиб чиқади. Яня бир эътиборга олишни талаб қиладиган ҳолат жаҳон банки экспертларининг ҳисоб-китобларига кўра Шимолий Америка бугдойини ва бошқа маҳсулотларини Ўзбекистонга олиб келиш учун

ташиш ва ҳар хил тўловлар билан товар баҳоси 1,5-1,8 барабар ортади. Шунинг учун мамлакат ҳудудида етиштирилиши мумкин бўлган маҳсулотларни имконият даражасида ички имкониятлар ҳисобига ишлаб чиқаришни ташкил қилиш исбот талаб қилмайдиган аксиома ҳисобланади. Иқтисодий сиёсат юритишда яна шу нарсага эътибор қаратиш лозимки, ҳозирда қишлоқ хўжалиги тармоқ таркибини кескин ўзгариши натижасида суғориладиган ерлардаги жойлаштирилган экин майдонларида пахта ва бошоқли ғалла салмоғининг бир-бирига яқинлашганлиги ва ушбу экин турларининг ўзаро ўриндош бўла олмаслигини эътиборга олиб, экинлар ҳосилдорлигини ошириш ҳисобига маҳсулот ҳажмини сақлаб қолишни ва кўпайтиришни режалаштирган ҳолда ушбу экин турларидан бўшатиб олинган майдонларнинг бир қисмини улар билан ўриндош бўла оладиган ем-хашак (биринчи навбатда беда) экинларига ажратиш борасида тадбирлар ишлаб чиқиш зарур. Муаммонинг шу тариқа ҳал қилиниши зарурияти экин турларининг майдон бирлигида ҳосил еттириш учун турли миқдордаги минерал моддаларни истеъмол қилиш билан изоҳланади. Масалан, пахта-бошоқли ғалла-беда экинларининг минерал ўғитларни истеъмоли нисбати меъёрий ҳужжатлар бўйича (1 гектар ҳисобида) 1,0:0,95:0,3 га тенг бўлмоқда. Бундан келиб чиқадиган хулосалар шуки: биринчидан, пахта ва бошоқли ғалла ердан бир хил миқдорда азотли ва фосфорли ўғитларни олиб чиқиб кетади; иккинчидан, иқтисодий заруриятидан келиб чиқиб, асосан, ана шу икки экин тўрини алмаштириб экилиши бўйича вазифа қўйиладиган бўлса, ерларни иқтисодий унумдорлигини ошириш мақсадида белгиланган меёрлардан келиб чиқиб, минерал ўғитларсолиш барқарорлигига эришиш лозим; учинчидан, агарда иккинчи талабни бажариш имконияти чекланган бўлса, пахта-ғалла-беда алмашлаб экишига ўтиш мақсадга мувофиқдир. Таъкидлаб ўтилган учинчи хулосадан келиб чиққан ҳолда муаммони ҳал қилиш чорвачиликни ривожлантириш учун асос бўлиб ва деҳқончилик тармоқларини етарли даражада маҳаллий ўғитлар билан таъминлаш учун асос яратади.

Пахтачилик мажмуаси тармоқларини келгусида ривожлантириш дастури, пахта хом-ашёси ишлаб чиқаришни 4000 минг тонна атрофида ушлаб туриб, ҳосилдорликни ошириб бориш ҳисобига экин майдонлари таркибини ўзгартиришни ҳисобга олиши лозим.

Қуйидаги жадвал маълумотларидан изоҳлаб, шу нарсани айтиш мумкинки, 2010 йилгача бўлган давр мобайнида пахта ва ғалла ҳосилдорлигини кескин ошириш ҳисобига чорвачиликни ривожлантириш учун зарур ем-хашак етиштириш учун керак майдонларни ажратиб олиш учун асос яратилиб, ушбу тадбир натижасида ва чорванинг тармоқ берадиган, озиқ-овқат маҳсулотларига ва омихта емга бўлган талабини етарли даражада қондириш учун имконият яратилади.

**Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалиги тармоқларини
ривожлантириш истиқболлари**

	1996	1998	2000	2005	2010	2010 йилда 1996 йилга нисбатан %
1. Пахта майдони, минг га	1487,3	1530,2	1403,5	1333,3	1230,8	82,0
Хосилдорлик ц/га	22,5	26,1	28,5	30,0	32,5	144,0
Ялпи ҳосил, минг тонна	3348,6	4000,0	4000,0	4000,0	4000,0	119,5
2. Ғалла майдони минг га	1739,9	1691,9	1650,0	1600,0	1600,0	91,0
Хосилдорлик, ц/га	21,0	30,0	32,5	35,0	37,5	178,0
Ялпи ҳосил, минг тонна	3562,2	5000,0	5362,5	5600,0	6000,0	168,8
Шу жумладан Башоқли: майдони, минг га	1496,4	1571,9	1500,0	1450,0	1400,0	93,0
Ҳосилдорлик, ц/га	20,1	23,0	30,0	32,5	35,0	174,0
Ялпи ҳосил, минг тонна	2946,1	3117,2	4500,0	4712,5	4900,0	166,0
Шундан: сувли: майдони, минг га	1215,8	1225,9	1100,0	1075,0	1050,0	86,0
Ҳосилдорлик, ц/га	23,0	26,1	35,0	40,0	45,0	195,0
Ялпи ҳосил, минг тонна	2796,3	2934,8	3850,0	4300,0	4725,0	168,0
3. ем-хашак екинлари майдони, минг га	521,5	507,8	676,6	796,6	899,1	172,2

- Хосилдорлик эқилган майдонга нисбатан аниқланди.

Пахта ва ғалла ҳосилдорлигини 2010 йилга бориб мос равишда 32,5 ва 37,5 ц/га белгилаши ҳозирги айрим хўжаликларда гектаридан пахтадан

45,0-50,0 центнер, ғалладан 60,0-70,0 центнергача ҳосил олаётганлиги амалиётидан келиб чиқиб ва пахтачиликда плёнка остида чигит экиш салмоғини кўпайтириш ҳисобга олиниб келтирилди.

Бундан ташқари пахта билан банд майдонлардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларининг пасайиб бораётганлиги ҳосилдорликни ошириш имкониятлар тўла фойдаланилмаётганлигини кўрсатади.

Таъкидланганидек, 1980-1997 йиллар мобайнида пахта билан банд майдонлар миқдори 20,0% га қисқарган ҳолда майдон бирлигидан олинган ҳосилдорликнинг 17,0% га пасайиши оқибатида олинган ялпи ҳосил кўрсаткичи 33,0% га камайиб кетган. Натижада ана шу даврда пахта билан майдонлар ва улардан олинган ялпи ҳосил кўрсаткичларининг пасайиш суръатлари ўртасида 1,0:0,6 миқдорида салбий нисбат келиб чиққан. Бундай ҳолатнинг келиб чиқишини. Юритаётган иқтисодий сиёсат натижасида тармоқ моддий техник базасининг ёмонлашиши оқибатида тармоққа ажратилган ер майдонлари таркибида паст ҳосилли майдонлар салмоғининг ортиб бораётганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Жадвал 2.1.7.

**Ўзбекистон Республикасида пахта банд майдонларининг
ҳосилдорлик кўрсаткичи бўйича гуруҳланиши**

Ҳосилдор лик бўйича гуруҳлар	1980		1991		1996		1997	
	Майдо ни, минг га	Сал моғи %	Майдо ни, минг га	Салм оғи %	Майдо ни, минг га	Салм оғи %	Майдо ни, минг га	Салм оғи %
10 ц/га гача	5,1	0,2	-	-	111,0	7,5	28,7	1,9
10,1-15,0	43,5	2,3	20,6	1,2	168,8	11,3	161,6	10,8
15,1-20,0	93,8	5,0	162,0	9,4	284,8	19,1	204,3	13,6
20,1-25,0	159,6	8,5	435,7	25,3	383,9	25,8	318,6	21,3
25,1-30,0	280,7	15,0	621,2	36,1	345,6	23,2	416,9	27,9
30,1-35,0	429,5	22,9	393,5	22,9	156,4	10,5	305,9	20,4
35,1-40,0	508,1	27,0	87,6	5,1	36,9	2,5	49,5	3,3
40,0ва юқори жами	357,4	19,8	-	-	-	-	11,4	0,8
	1887,7	100,0	1720,6	100,0	1487,3	100,0	1496,9	100,0

Жадвал маълумотлари таҳлилидан қуйидаги икки қонуниятни кузатиш мумкин:

Биринчидан, пахта майдонлари таркибида юқори ҳосил берадиган ерларнинг мутлоқ ва нисбий жиҳатдан камайиши;

Иккинчидан, паст ҳосилли пахта билан банд майдонлар миқдорининг мутлоқ ва нисбий жиҳатдан кўпайганлиги.

Ўрганилаётган давр мобайнида юқори ҳосилли ер майдонларининг салмоғини кескин камайганлигини қуйидаги маълумотлар орқали кузатиш мумкин. Яъни, 1980 йилда умумий пахта билан банд майдонларнинг асосий қисмидан ёки 69,0% идан 30,1 центнердан юқори ҳосил олинган бўлса, 1996 йилга келиб, ушбу гуруҳларга кирувчи ер майдонлари салмоғи 13,0% га тушиб қолган, 1997 йилда бу кўрсаткич 24,5% га кўтарилди. Аксинча, 1980-1996 йилларда пахта етиштириш учун самарасиз деб ҳисоблаб келинган 20,0 центнергача ҳосил берган ер майдонлари салмоғи 7,5% дан 37,9% гача кўтарилган. 1997 йилда бу кўрсаткич 1996 йилга нисбатан 11,6% га камайиб, 26,3% ни ташкил қилган.

Бугунги кунда биринчи навбатда, пахтачиликда фойдаланилаётган ҳамда гектаридан 15,0 центнергача ҳосил бераётган ер майдонларини бошқа нисбатан самарали экин турлари билан банд қилиш нуқтаи назаридан 2.1.6 жадвалдаги истиқбол кўрсаткичлари ишлаб чиқилган бўлиб, ҳозирги тарқоқ ҳолда фойдаланилаётган моддий ресурслар (ЁММ, ўғит ва бошқалар)ни камроқ майдонларда ишлатишга эришиш орқали ҳосилдорликни кўтаришга эришиш мақсад қилиб қўйилган.

2.2. Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолашнинг мезони ва кўрсаткичлар тизими

Бозор тизими шароитида бошқарувнинг барча даражаларида “ишлаб топ ва фойдалан” тамойилини амал қилиши шароитида иқтисодий фанларнинг асосий муаммоси сифатида мавжуд иқтисодий омиллар билан жамият аъзоларининг эҳтиёжларини тўлақонли қондириш имконини яратадиган муқобил ечимлар ичидан энг кам ҳаражат қилиб ушбу мақсадни ижобийётини таъминлайдиган мақбулини топиш юзага чиқади. Ҳар қандай иқтисодий тизим шароитида икки инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат иқтисоднинг асосини ташкил қилади ҳамда мавжуд ва келиб чиқиши мумкин бўлган назарий ва амалий муаммоларни тўлиқ қамраб олади. Бу икки ҳақиқатга ҳар томонлама аниқлик киритиш ва чуқур ўзлаштириш жамият ҳаётида самарадорлик тушунчасини тўтган ўрни ва аҳамиятига тўлиқ жавоб олиш имкониятини беради. Биринчи ҳақиқат шундан иборатки, жамиянинг таркибий қисмлари ҳисобланган индивид ва институтларнинг моддий эҳтиёжлари чегарасиз эканлиги ва уни талаб қилинадиган даражада қондириб бўлмаслигидир. Иккинчи ҳақиқат, ана шу чегара билмайдиган жамият аъзолари моддий эҳтиёжларини қондиришнинг асоси бўлган иқтисодий омилларнинг чегараланганлиги ва камёблигидир. Мана шу юқорида санаб ўтилган икки ҳақиқат ва улар ўртасидаги мавжуд номуаносиблик ҳамда жамият миқёсида қўйиладиган мақсадни амалий бажарилишига эришиш вазифаси, "Иқтисодий

самарадорлик" категориясини иқтисоднинг энг муҳим муаммосига айлантиради.

Бозор иқтисодиётининг асосий иқтисодий мақсадларини қискача қуйидагича изоҳлаш мумкин: "... чекланган иқтисодий омилларини энг кам сарф қилиб энг кўп (максимал) қайтим олишга эришиш орқали, юқори турмуш даражасини таъминлаш" (2.27.23). Иқтисодий тизимини қайта қураётган ва бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда ушбу талабнинг бажарилишига эришиш илмий техника тараққиётини тезлаштириш, ишлаб чиқариш тармоқ таркибини кескин ўзгартириш ҳисобига яратилган ишлаб чиқариш салоҳиятидан жадал фойдаланиш, иқтисодиётга бевосита аралашувни иқтисодий воситалар ёрдамида тартибга солиш тизими билан алмаштириш ва бозор субъектлари ўртасида рақобат муҳитини амалда таъминлаш масалаларини кечиктирмасдан ўз вақтида ва етарли кетма-кетликда ҳал қилиш билан боғлангандир.

Иқтисодий самарадорликни жамият ривожланиши ва бозор иқтисодиёти шароитида тўтган ўрнининг ва аҳамиятининг янада ортганлиги муносабати билан кейинги 30-35 йил ичида ушбу муаммога бағишланган бир қатор адабиётлар пайдо бўлди ҳамда уларда иқтисодий самарадорлик моҳияти, мезони, кўрсаткичлари ва ҳисоблаш усуллари масалаларига асосий эътибор қаратилгандир.

Иқтисодий самарадорлик моҳияти, мезони ва кўрсаткичларини талқин қилишда аниқ чегаралар йўқ, ушбу категориялар нисбатини очиб бериш масаласи ҳамон очиқлигича қолиб келмоқда. Ушбу масалаларга аниқлик киритиш, муқобил ечимлар ичидан мақбулини топиш масалалари ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлик муаммосини ўрганишнинг бошланғич нуктаси сифатида қаралиши лозим. Иқтисодий адабиётларда самарадорликни назарий ва амалий изоҳлаш бўйича ягона фикрга келинмаганлиги у фаолият жараёнида шаклланган муносабатларнинг бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқаришнинг натижавийлигини ва миқдор кўрсаткичларини акс эттириши ҳамда ижтимоий меҳнат ҳаражатлари ва пировард кўрсаткичлари нисбатини ифодалаши билан боғлангандир. Бугунги кунда ушбу масала юзасидан иқтисодий фанларнинг вазифаси самарадорлик категорияси моҳиятидан келиб чиқиб, унинг асосий мезонига аниқлик киритиш. ҳамда ижтимоий ишлаб чиқаришни турли даражасида ҳаражат ва натижа сифатида қайси категорияларни кераклигини аниқ кўрсатиб беришдан иборат бўлмоғи лозим. Самарадорлик иқтисодий категория сифатида, жонли ва жонсиз меҳнат ҳаражатларини натижавийлигидан келиб чиқиб у ёки бу жамиятда ҳукмрон бўлган ишлаб чиқариш муносабатларини акс эттиради. Унинг моҳияти ишлаб чиқариш омилларининг қўшилиш нисбати ва унга мос келувчи ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиб бориши билан тарихан

ўзгарувчан хусусиятга эгадир. Шу билан биргаликда иқтисодий омиллардан фойдаланиш самарадорлиги билан боғлиқ ҳолда ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган моддий ва шахсий омиллар эгаларининг иқтисодий манфаати ҳам турли шаклда юзага чиқади.

Қисқача қилиб айтганда, ишлаб чиқариш самарадорлиги қандайдир тадбир, меҳнат ва ҳаражатлар натижавийлигини ўзида акс эттиради. Ишлаб чиқариш самарадорлиги бозор субъекти томонидан жамият тасарруфи учун талаб қилинадиган, эгасининг иқтисодий манфаатини ифода этадиган иқтисодий жараён натижавийлигидир. Жамият учун фойдали ишлаб чиқариш жараёни иқтисодий шароитлар мавжуд аниқ тарихий муддатларда амалга ошириб, яратилган маҳсулотни тақсимлаш ва ундан фойдаланишни ўзида акс эттиради.

Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги муаммосининг долзарблиги, бозор тизимининг моҳиятини очиқ берувчи иқтисодий мақсадларни ўз вақтида ҳамда иқтисодий омиллардан мақбул нисбатларда ва миқдорларда фойдаланиш ҳисобига бажаришни таъминлаш зарурияти билан ифодаланади.

Ҳозирда мавжуд бўлган иқтисодий адабиётларда иқтисодий самарадорлик категориясига ўз нуқтаи назарларини билдирувчи олимлар ичида "Мезон" ва "Кўрсаткич" тушунчаларини аралаштириб юборадиганлари ҳам мавжуд. Ушбу сўзлар кўп ҳолатларни синоним сифатида ишлатилса ҳам, ҳақиқатда улар турлича тушунчалардир.

"Мезон" грекча "kriterion" сўзидан келиб чиққан бўлиб, мулоҳаза юритиш воситаси деган маънони билдиради. Ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги мезони илмий категория сифатида амал қилаётган тизим турли бўлинмалари фаолияти натижаларига баҳо бериш ва ўзаро таққослаш воситаси ҳисобланади. Ёки қисқача қилиб айтганда мезон - бу таққослаш ва баҳолаш ўлчовидир. Мезон у ёки бу вариантнинг нисбий самарадорлиги тўғрисида мулоҳаза юритиш ва қарор қабул қилиш ўлчовидир. Юқорида берилган таърифдан келиб чиқадики, мезон ўз вазифасини бажариши учун иқтисодий тизим ривожининг муҳим томонларини ўзида акс эттирувчи кенг қамровли хусусиятга эга бўлиши лозим. Мезон тизим таркибий қисмлари ҳаракати натижаларини умумлаштирувчи натижа сифатида юзага чиқади. Мезон иқтисодий тизимнинг барча томонини эмас, асосий алоқалари натижаларини ўзида акс эттиради. У бирор бир муаммо бўйича қарор қабул қилишда асосий тамойил ҳисобланади. Мезон ишлаб чиқариш самарадорлигининг миқдори тўғрисида қўйилган саволга жавоб учун асос бўлиши лозим.

Ишлаб чиқариш самарадорлиги мезони ҳар бир иқтисодий тизим шароитида амал қиладиган, ишлаб чиқариш усулидан ҳамда тизим асосини ташкил қилувчи иқтисодий мақсад ва қонуниятлардан келиб чиқиб

аниқланади. Бозор иқтисодиёти моҳиятини очиб берувчи иқтисодий мақсадлар ва ишлаб чиқаришнинг мақсади ҳалқ ҳўжалигининг турли даражаларида фаолият натижаси пировард маҳсулотда ўз аксини топади. Шунинг учун ишлаб чиқариш иқтисодий самарадорлигининг умумлаштирувчи кўрсаткичини аниқлашда, жамият аъзолари ёки умумий бозор талабига мос тушувчи ялпи ички маҳсулотни назарда тутиш керак. Лекин шу нарсани эсдан чиқармаслик керакки, ялпи ички маҳсулотни таркибий бўлинишидан келиб чиққан ҳолда пировард натижа деб ҳисоблаш ва тўлиқ ҳисобот даври натижаси сифатида қараш мумкин эмас, чунки унинг таркибида истеъмол қилинган капитал қиймати ёки қоплаш фонди акс этгандир қабилида фикрлайдиган олимлар ҳам мавжуд. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган капитал ҳаражатлари ўсиб бориш хусусиятига эга бўлади. Қоплаш фонди на фақат ишлатилган ишлаб чиқариш воситаларини ўрнини янги техник асосда қайта тиклаш, балки кенгайтирилган ишлаб чиқариш мақсадларида ҳам хизмат қилади. Шунинг учун бозор иқтисодиётига асосланган жамият ялпи ички маҳсулот таркибига ўтган капитал қийматини иқтисод қилиш, такомиллашган машина ва механизмларни жорий қилиш, хом-ашё ва маҳсулотларни тежашдан манфаатдордир.

Ялпи ички маҳсулотни пировард натижа сифатида фойдаланиш мумкин эмаслиги яна шу нарса билан изоҳланадики, ушбу категория ўзида такрорий ҳисоб-китобларни акс эттиргандир, бу олинган натижа тўғрисида нотўғри тасаввурни келтириб чиқаради деб фикрловчилар ҳам мавжуд. Эсдан чиқармаслик керакки, биринчидан, оралиқ натижаларга етарли баҳо бермаслик ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади. Иккинчидан, алоҳида маҳсулот тайёр товар ва хизмат кўринишига келгунга қадар бир неча қўллардан ўтиб олди-сотди бўлиши натижасида қайта ҳисоб-китобларни олдини олиш учун ялпи миллий маҳсулотни аниқлашда пировард маҳсулотлар бозор баҳосидан фойдаланилади ҳамда оралиқ маҳсулотлар ҳисобга олинмайди. Худди шундай ҳолат пахтачилик мажмуасига ҳам тегишли бўлиб, уни қуйидаги жадвал ёрдамида яққол исботини кўриш мумкин.

Шундай қилиб ялпи миллий маҳсулот ва миллий даромадни ҳисобга олишда қайта ҳисобларни олдини олиш учун унинг таркибига фақат қўшилган қийматни киритилишини назорат қилиш керак.

Қўшилган қиймат бу бозорда сотилган маҳсулот қиймати билан етказиб берувчилардан олинган хом-ашё ва материаллари қиймати ўртасидаги фарқдир. Бизнинг мисолимизда турли бозор субъектлари товар айирбошларидан олган даромадлари 186500 сўм бўлган ҳолда қўшилган қиймат 45500 сўмга тенг бўлмоқда. Пахтачилик мажмуи маҳсулоти мана шу қиймат билан ЯММ ёки миллий даромад таркибига киритилиши лозим.

**Олти босқичли ишлаб чиқариш жараёнида қўшилган қиймат
ҳисоб-китоби (сўм).**

Ишлаб чиқариш босқичи	Материаллар ва маҳсулотлар сотув баҳоси, сўм	Қўшилган қиймат, сўм
I.Пахта хом ашёсини иш- лаб чиқарувчи 18500 (=18500 – 0) (Фермер)	18500	4000 (=22500 –18500)
II. Пахта хом ашёсини қайта ишловчи	22500	6000 (=28500 – 22500)
III. Ип калава ва мато тўқувчи	28500	5000 (=33500 – 28500)
IV.Матодан тайёр маҳсулот (Куйлак) тикувчи	33500	4500 (=38000 – 33500)
V. Тайёр маҳсулотни кутара сотувчи	38000	7500 (=45500 – 38000)
VI.Товарни чакана савдо- да истеъмолчига етказувчи		45500
Сотувнинг умумий қиймати		186500
Қўшилган қиймат умумий миқдори	45500	

Агар ишлаб чиқарилган маҳсулотни қийматини шаклланиш нуқтаи назаридан эмас, истеъмол қийматини такрор ишлаб чиқариш ва шаклланиши томонидан қараладиган бўлса, қайта ҳисоблар муаммосини олиб ташлаш мумкин. Иқтисодий фаолият жараёнида қўлланилаётган аниқ меҳнат ёрдамида нафақат ишлаб чиқариш воситалари қиймати маҳсулотга ўтказилади, шу билан биргаликда янги истеъмол қиймати шаклланади. Ушбу муҳим ҳолатни ишлаб чиқариш самарадорлиги қонуниятларини таҳлил қилишда эсдан чиқармаслик керак.

Дунё мамлакатлари амалиётида иқтисодиёт соғломлиги ва ривожлантириш даражасини баҳолаш ва ўзаро таққослашда аҳоли жон

бошига ишлаб чиқариладиган ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичидан кенг фойдаланилади ва уни аниқлаш таркиби қуйидагича:

Аҳоли жон бошига

$$\text{ишлаб чиқарилган ЯММ} = \frac{\text{ЯММ}}{\text{аҳоли сони}} = \frac{\text{ЯММ}}{\text{Ас}}$$

ЯММ кўрсаткичи умумлаштирувчи кўрсаткич сифатида фойдаланилсада, лекин унга тегишли бўлган бир камчилик жорий йил ишлаб чиқариш натижаларини аниқ кўрсатиб бера олмайди, жорий йил давомида фойдаланилган инвестицион товарлар ўрнини қоплаш жараёнини ўзида акс эттирмайди. ЯММ тегишли бўлган ушбу камчиликни соф миллий маҳсулот тўлдиради ва у ЯММ ҳамда жорий йилда истеъмол қилинган инвестицион товарлар (амортизация) қиймати ўртасидаги фарқ билан аниқланади.

Бир қатор иқтисодчи олимлар самарадорлик мезони асоси сифатида ҳисобот даврида янгидан яратилган қиймат ёки миллий даромаддан келиб чиққан ҳолда аниқланадиган кўрсаткичлар бўлиши лозимлигини таъкидлайдилар. Жумладан алоҳида олимларнинг таъкидлашича, самарадорликнинг нисбатан мақбул ҳалқ хўжалиги жиҳатидан мезони деб миллий даромаднинг сарфланган ишчи кучи ҳаражатлари ёки ишлаб чиқариш фондларига нисбати билан аниқланадиган кўрсаткичларни ҳисоблаш мумкин.

Миллий даромадни ишлаб чиқариш натижаси сифатида олиб ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичларини қуйидаги нисбатлар ёрдамида аниқлаш мумкин:

$$\frac{\text{миллий даромод}}{\text{ишлаб чиқариш харажатлари}} = \frac{\text{МД}}{\text{ИЧХ}}$$

$$\frac{\text{миллий даромод}}{\text{ишлаб чиқариш омиллари}} = \frac{\text{МД}}{\text{ИЧО}}$$

$$\frac{\text{миллий даромод усқан қисми}}{\text{ишлаб чиқариш омилларининг ўсқан қисми}} = \frac{\Delta \text{МД}}{\Delta \text{ИЧХ}(\Delta \text{ИЧО})}$$

$$\frac{\text{Аҳоли жон бошига ишлаб
чиқарилган миллий даромад}}{= \frac{\text{миллий даромад}}{\text{Аҳолининг ўртача
йиллик сони}} = \frac{\text{МД}}{\text{Ас}}}$$

Юқорида келтирилган формулалар маҳражлари бир-биридан фарқ қилсада, улар ҳаммаси миллий даромадни ишлаб чиқаришда сарфланган бевосита харажатлар ва бу жараёнда қўлланиладиган омиллар самарадорлигини кўрсатади.

Самарадорликни таҳлили амалиётида, барча ижтимоий харажатлар ва натижалар нисбати орқали аниқланувчи макроиқтисодий самарадорлик, ҳамда алоҳида тармоқ ва корхона миқёсида олинган "Фойдали натижа"ни ифодаловчи микроиқтисодий самарадорлик тушунчалари иқтисодий адабиётларда кенг фойдаланилади. Халқ хўжалиги миқёсида пировард маҳсулот қиймати алоҳида тармоқлар баҳолари маҳсулотлари қиймати йиғиндисига тенг эканлигини эътиборга олиб, кўпчилик иқтисодчилар, жамғарма ва истеъмол фондларнинг мақбул нисбатларида ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини мезони сифатида, миллий даромад (соф маҳсулот)нинг уни ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларга нисбати билан аниқловчи кўрсаткич бўлиши керак деб ҳисоблайдилар. Шу нарсани эсдан чиқармаслик керакки, самарадорлик фақат кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга тегишли категориядир. Кўпчилик иқтисодчи олимлар фикрича: "оддий такрор ишлаб чиқариш шароитида самара нолга тенг". Ушбу нуқтаи назар, тўлалигича юқорида таъкидланган самарадорлик тушунчасидан келиб чиқиб, унинг тўлиқ натижа билан эмас, фақат "Фойдали натижа" билан боғланганлиги билан изоҳланади, ҳамда иқтисодий натижа ва харажатлар фарқини кўрсатади. Ушбу фарқнинг иқтисодий кўриниши бўлиб соф маҳсулотнинг ўсган қисми ҳисобланади. Бозор шароитида ялпи миллий маҳсулотнинг тақсимланиши нисбатига қараб иқтисодиётнинг уч кўриниши амалда бўлади.

Ўсиб боровчи иқтисодиёт шароитида ялпи инвестиция миқдоран амортизациядан ортиқча бўлиб ишлаб чиқариш қувватлари ортиб боради, яъни соф инвестициялар ўлчови мусбатдир.

Турғун иқтисодиёт шароитида ялпи инвестиция миқдоран амортизация қийматига тенг ёки ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қўшимча соф инвестициялар ажратилмайди.

Қисқариб боровчи иқтисодиёт шароитида ялпи инвестиция миқдоран амортизация қийматидан кам, яъни йил давомида ишлаб чиқарилганига

нисбатан кўпроқ капитал истеъмол қилинади, соф инвестиция манфий бўлади ва иқтисодиётда деинвестиция ёки инвестиция ҳажмининг камайиши ҳолати келиб чиқади.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини аниқдаш усуллари такомиллаштиришда шу нарсага эътибор қаратиш лозимки, иқтисодий омиллар тармоқлар ўртасида номақбул нисбатларда тақсимланган шароитда, корхоналар ва тармоқларда яратилган соф маҳсулотни аниқлашда соф даромад акциз солиғи кўринишида кирим қилинган жойида эмас, балки ишлаб чиқарилган жойида ҳисобга олинишига эришиш зарур.

Бозор иқтисодиёти шароитида алоҳида ишлаб чиқариш субъектларини маълум бир иқтисодий фаолият турига ўз капиталини солиши. ўша тармоққа бошқа тармоқларга нисбатан иқтисодий фойданинг сарфланган капитал ҳаражатлари бирлигида кўп бўлиши билан изоҳланади. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг бирламчи бўғини, бевосита ишлаб чиқариш билан шуғулланаётган корхона, фирма, корпорация ва алоҳида тадбиркорлар экан бошқарув даражасидан келиб чиқиб, самарадорликни аниқлашдаги "Фойдали натижа"ни қайта кўриб чиқиш талаб қилинади. Таъкидлаш лозимки, сўз фақат макроиқтисодий даражада кетаётгани йўқ шу билан бирга алоҳида субъектларни ҳам эсдан чиқармаслик керак. Бу ерда самарадорлик кўрсаткичлари бошқача бўлиши керак.

Рақобатга асосланган иқтисодиёт шароитида соф инвестицияларнинг мусбат ишорага эга бўлиши учун бозор субъектидан ўз фаолият натижасини баҳолашда иқтисодий фойдани йўналтирувчи куч сифатида қабул қилиши талаб қилинади. Иқтисодий фойдани самарадорлик даражасини баҳолашда "фойдали натижа" сифатида фойдаланиш кўпроқ бошланғич бўғинида бозор тизмининг моҳиятига тўғри келадн. Иқтисодий жиҳатдан самарасиз ёки паст самарали лекин ижтимоий зарур соҳалар ҳам ўз фаолиятини тўхтатмасликлари учун давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш, даромад ва бойликларни қайта тақсимлаш, миллий даромад таркибини ўзгартириш мақсадида омиллар тақсимотини тартибга солиш вазифаларидан кенг фойдаланилади.

Корхоналар миқёсида иқтисодий фойданинг асосий категория сиатида фойдаланиши ва унда корхона ва жамият манфаатларининг уйғунлашганлиги мезонни аниқлашда "фойдали натижа" ўрнида ишлатишга имконият яратади. Умуман шу пайтга қадар иқтисодий самарадорлик услубиёти устида тадқиқотлар олиб борган олимларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи бу гуруҳга кирган олимлар ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигининг мезон кўрсаткичи ягона бўлиши лозим деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фикрича, ушбу кўрсаткич универсал хусусиятга эга бўлиб, ҳўжалик юритишнинг барча даражаларида ишлаб чиқариш

иқтисодий самарадорлигини объектив ва тўла тўқис ифода этиши лозим. Самарадорликни ҳисоблашнинг ягона мезонини яратиш муҳимлиги ва долзарблигига қарамасдан ҳамда шу билан бирга мураккаблиги ва ўзоқ муддат мобайнида дунё мамлакатларида катта илмий тадқиқот институтлари, олий ўқув юртлари ва алоҳида олимлар тадқиқотлар олиб бораётганлигига қарамасдан умумий келишилган ечим топилганича йўқ.

Иккинчи гуруҳ иқтисодчи олимларнинг фикрича ишлаб чиқариш самардорлиги битта эмас, балки кўрсаткичлар тизими ёрдамида аниқланади. Лекин макроиқтисодий ва микроиқтисодий самарадорликни динамикада ўрганишда ҳамда таққослашда бирор бир умумлаштирувчи кўрсаткич ажратиб олинishi керак.

Бизнингча, иккинчи гуруҳ олимлар дунё қарашлари, кўп жиҳатдан бозор иқтисоди хусусиятларига мос келади ва қуйидаги умумуслubbий тамойиллар талабларига жавоб беради:

- халқ хўжалиги ва унинг таркибий қисмларида ҳақиқий ва мавжуд ишлаб чиқариш салоҳияти (омиллар бўйича) ўртасидаги нисбатни ифода этиши;

- бошқарувнинг вертикал (пировард маҳсулотни шаклланишининг барча босқичлари) ва горизонтал (ижтимоий маҳсулот моддий таркибини таъминловчи барча тармоқ тизимлари) жойлашуви бўйича моҳиятан ўхшашлиги ва миқдор жиҳатдан таққослаш мумкинлиги.

Маълумки мезон сифатида ажратиладиган ҳеч бир кўрсаткич юқорида қўйилган талабларга тўлиқ жавоб бера олмайди. Масалан, дунё мамлакатларида улар ривожланиш даражасини баҳолашда қўлланилиб келинаётган аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи, мамлакат иқтисодий салоҳиятининг тармоқ ва омиллар таркиби бўйича эришилган натижа тўғрисида умумий хулосага келиш имконини берсада, улардан фойдаланиш даражасини аниқ кўрсатиб бера олмайди.

Кўрсаткичлар тизими ичидан ажратиб олинган умумлаштирувчи кўрсаткич, қуйидаги умумуслubbий талабларга жавоб бериши лозим, акс ҳолда унинг қўлланилиши мақсадсиз ва мазмунсиз бўлиб қолади.

Биринчидан, ўрганилаётган категория хусусиятига имкони борича тўлиқ жавоб бериши;

Иккинчидан, ишлаб чиқариш жараёнида қўлланиладиган, пировард натижани олишда иштирок этадиган ер, капитал ва меҳнат омилларидан фойдаланиш даражасини мужассамланган ҳолда ўзида акс эттириши;

Тўртинчидан, амалиётда фойдаланиш мумкинлиги.”

Умумлаштирувчи кўрсаткич билан биргаликда, кўрсаткичлар тизимини қўллаш белгиланган мақсад ва натижага эришиш йўллари

ҳамда алоҳида омиллардан фойдаланиш даражасини қиёсий баҳолаш ва назорат қилиш зарурияти билан изоҳланади. Фақат шундай йўл билангина ишлаб чиқаришнинг макроиктисодий самарадорлигини оширишнинг имкониятларини аниқлаш мумкин. Кўрсаткичлар тизими ичидан умумлаштирувчи кўрсаткични ажратиб олишда бошқарув даражасидан келиб чиқиб белгиланган иқтисодий мақсадни акс эттира олиш талабини эсдан чиқармаслик керак.

Юқорида қўйилган талаб ва рақобатли бозор тизими иқтисодий мақсадидан келиб чиқиб жамият миқёсида иқтисодий самарадорликнинг мезон ёки умумлаштирувчи кўрсаткичи сифатида аҳоли жон бошига ишлаб чиқариладиган реал ялпи ички маҳсулот кўрсаткичидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу кўрсаткич қуйидаги усулда аниқланади.

$$\text{Крямм} = \frac{\text{РЯММ}}{\text{Ас}}$$

Бу ерда,

Крямм — аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган реал ялпи миллий маҳсулот қиймати, сўм;

РЯММ — реал ялпи ички маҳсулот қиймати, млн. сўм;

Ас — аҳоли сони, млн. киши.

Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун биринчи навбатда РЯММни аниқлаш зарурдир, бунинг учун ҳисобот йилдаги ЯММнинг баҳо индексини аниқлаш зарур. Уни аниқлаш тартиби қуйидагича:

$$\text{Ибямм} = \frac{\text{Бисхй}}{\text{Бисбй}}$$

бу ерда, Ибямм — ялпи ички маҳсулот баҳо индекси, коэф.;

Бисхй — ҳисобот йилидаги истеъмол саватчаси баҳоси, сўм.

Бисбй - базис йили баҳосида истеъмол саватчаси баҳоси, сўм. Масалан, 1996 йил амалдаги баҳоларда истеъмол саватчаси қиймати 29957 сўмга тенг бўлган, агар 1991 йилни базис йили деб қабул қиладиган бўлсак, ана шу тўплам маҳсулотларни ушбу йилда сотиб олиш учун, 14283,40 сўм талаб қилинар эди. Демак,

$$\text{Ибямм} = \frac{20975}{14283} = 2,10$$

Ушбу индексдан келиб чиқиб ялпи миллий маҳсулот реал қийматини аниқлаймиз. Уни ҳисоблаш усули қуйидагича:

$$Р.ЯММ = \frac{Н.ЯММ}{Ибямм}$$

Бу ерда, НЯММ- ялпи ички маҳсулот номинал қиймати, млн,сўм
Аниқланган РЯММ қийматини,1996 йилдаги аҳоли сонига бўлиш билан
аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган РЯММ аниқланди

$$Р.ЯММ = \frac{560,1}{2,10} = 266,7 \text{ млрд.сўм}$$

$$Кр.ямм = \frac{266700000000}{22912100} = 11640 \text{ сўм}$$

Ушбу кўрсаткични номинал ЯММ, миллий даромаддан афзаллиги у
нобарқарор иқтисодиёт шароитида тез ўзгариб турувчи баҳо таъсиридан
озод қилинганлигидир.

Юқори бажарилган амалларни соддалаштирган ҳолда, ҳисоб-
китобларни ягона формулага олиб келишимиз мумкин. Яъни:

$$Кр.ямм = \frac{НЯММ(Бисбй:Бисхй)}{АС}$$

1996 йил маълумотлари бўйича ҳисоб-китоб қиладиган бўлсак,

$$Кр.ямм = \frac{560,1 \times (14283 : 29957)}{22,912} = 11640 \text{ сўм}$$

Ушбу кўрсаткични ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини
ифодаловчи мезон ёки кўрсаткичлар тизими ичидан умумлаштирувчи
кўрсаткич сифатида ажратиб кўрсатишимизга сабаб у кўтарилиб борган
шароитда мамлакат ишлаб чиқариш салоҳияти ва унинг таркибий
қисмлари (ер, капитал, меҳнат, тадбиркорлик қобилияти)дан нисбатан
яхшироқ фойдаланилаётганлигини, аксинча пасайиб борганда ишлаб
чиқариш салоҳиятидан етарли фойдаланмаётганлигини бошқа
кўрсаткичларга нисбатан аниқроқ ифода этганлигидир.

Ҳалқ хўжалигининг тармоқлари иқтисодий самарадорлигига баҳо

беришда нарх таъсиридан ҳоли бўлган аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган жисмоний ўлчов бирликларидаги маҳсулотлар миқдори кўрсаткичи хизмат қилиши мумкин. Бу кўрсаткични қуйидаги усул билан ҳисоблаш мумкин.

$$\text{Мажиб} = \frac{\text{Мжич}}{\text{Ас}}$$

Бу ерда, Мажиб — аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори, дона, кг., цент., тонна, метр.

Мжич - жами ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори дона, кг., цент., тонна, метр.

Масалан, 1997 йилда суйилган вазнда жами ишлаб чиқарилган гўшт 467,7 минг тонна, аҳоли сони 23563,0 минг киши бўлган. Юқоридаги ҳисоб-китоб усули бўйича, аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган гўшт 20,0 кг.ни ташкил қилади. Бу кўрсаткич 1996 йилда 20,1 кг.га тенг бўлган. Кўрсаткичининг пасайганлиги тармоқ ишлаб чиқариш салоҳиятидан етарли даражада фойдаланилмаётганлигини кўрсатади.

Бозор шароитида иқтисодиётнинг бошланғич бўғинида ҳисобланган корхоналар фаолияти ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолашда тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобат шароитида ҳаражат бирлиги ҳисобида олинган фойда кўрсаткичидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Иқтисодий омиллардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашда хусусий кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

2.3. Пахтачилик мажмуи корхоналари фаолиятига баҳо беришда макроиқтисодий ва микроиқтисодий ёндашиш.

Самарадорликни таҳлили амалиётида, ижтимоий ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва натижалари нисбати билан аниқланувчи макроиқтисодий самарадорлик ҳамда алоҳида тармоқ ва корхоналар олган фойдали натижа асосида аниқланувчи микроиқтисодий самарадорлик ҳисоб-китоблари кенг қўлланилади.

Макроиқтисодий самарадорликни аниқлаш усуллари тақомиллаштиришда асосий вазифа, корхона ва тармоқларда яратилган, лекин ҳисобга олинмаган, маҳсулот қийматини аниқлашга қаратилган бўлиши лозим. Бундай вазифанинг белгиланиши ҳозирги кунда мамлакат ҳалқ хўжалиги тармоқлари ўртасида иқтисодий омилларнинг, биринчи навбатда меҳнат ресурсларининг номуносив тақсимланганлиги билан изоҳланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат “хайрия тарқатувчи” бўлиши мумкин эмас, балки турли моддий неъматларни ишлаб чиқарувчи ва уларни истеъмол қилувчилар ўртасида воситачи сифатида қатнашиб унинг вазифаси жамият миқёсида ишлаб чиқарилаётган моддий неъматларни адолатли тақсимланишига эришиш ҳисобланади.

Амалдаги хўжалик юритиш шароитида вужудга келган салбий ҳолатлар, жумладан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳо устиворлиги тамойилининг бузилиши, яратилган қийматнинг ўз жойида ҳисобга олинмаслиги ва бошқалар тармоқлар самарадорлигига қиёсий баҳо беришда асоссиз хулосалар келиб чиқишига сабаб бўлмоқда. Ҳозирги кунга қадар қишлоқ хўжалиги тармоғи соф маҳсулотининг ҳисоб-китоби, амалда бўлган сотиб олиш баҳолари асосида аниқланиб келинмоқда. 1980 йилдан бошлаб собиқ иттифоқ таркибида бўлган бошқа республикалардаги каби Ўзбекистонда ҳам маънавий усул билан биргаликда тармоқлараро баланс маълумотлари асосида пировард маҳсулотни истеъмолчига етказиб бериш натижасида давлат бюджетига тўғридан-тўғри бориб тушадиган тушумлар (оборот солиғи) ҳамда қайта ишлаш ва бошқа моддий ишлаб чиқариш тармоқларида ноўрин ҳисобга олинган фойданинг бир қисмини иш ҳақиға мутаносиб равишда қайта тақсимлаш усули билан ҳар бир тармоқнинг янгидан яратилган қийматдаги салмоғини аниқлаш амалга оширила бошлади. Масалан, 1990 йил маълумотлари бўйича қишлоқ хўжалигининг соф маҳсулоти қиймати янги усул бўйича анъанавий усулда аниқланган миқдордан 40,0% ортиқ бўлган. Бу кўрсаткич иқтисодиётининг асосини аграр соҳа ташкил қилган Ўзбекистонда янада юқори бўлиши табиий ҳолдир.

Маълумотлар курсатмоқдаки, қишлоқ хўжалигида яратилган соф маҳсулотни ҳақийқий миқдори ҳисоботларда келтирилаётган кўрсаткичлардан анча юқоридир. Саноат ва қишлоқ хўжалиги тармоқлардаги банд бўлган ходимлар иш ҳақи кўрсаткичлари ўртасидаги мавжуд фарқ ўзлаштирилган ва яратилган соф маҳсулот кўрсаткичлари нисбатига маълум даражада ўзгартириш киритади. Демак тармоқлараро баланс ва жорий статистика маълумотлари бўйича олиб борилган ҳисоб-китоблар кўрсатадики, қишлоқ хўжалигида яратилган рентани давлатнинг марказлашган бюджетига (солиққа тортиш билан) ўзлаштирилишидан ташқари, унинг катта қисми тармоқлараро товар алмашиш натижасида қишлоқ хўжалигидан олиниб саноат ва АСМ га хизмат курсатувчи бошқа тармоқлар ўртасида тақсимланади. Бундай ҳолат. унумли истеъмол суръатларини пасайишига ҳамда қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқларда банд аҳоли даромадлари ўртасидаги фарқни чуқурлашишига олиб келади. Умуман олганда даромаднинг адолациз тақсимланиши иқтисодий омилларнинг тармоқлар ўртасида мақбул тақсимланиши тамойилини

бузилиши ва ишлаб чиқариш соҳиятидан етарли даражада фойдаланмаслик ҳолатларини келтириб чиқаради. Ўз навбатида жамият миқёсида ўзоқ келажакка белгиланган мақсадлар моддий асослардан ўзиб қўйилиши таклифни кўпайтириб боришга йўналтирилган макроиктисодий тартибга солиш ва иктисодий ўсиш назарияларига зид қонуниятларни келтириб чиқаради. Марказлашган бюджетга тушадиган даромадларнинг асосий манбаси бўлиб, асосан (тармоқлараро баланс маълумотларига кура 3/4 қисми) хом-ашё ишлаб чиқаришга ихтисослашган ёки табиий омиллар ва рента омили билан боғлиқ бўлган тармоқларда яратилган қўшимча маҳсулот ҳисобланади. Қўшимча маҳсулот асосан (75-80%) қайта ишлаш тармоқларида ҳисобга олинади. Яъни, бевосита яратилмаган тармоқларда рента даромад кўринишини олади. Бундай шароитларда дифференциал рента миқдорини яратилган жойида аниққ исоб-китоб қилиш жуда мураккаб жараёндир.

Ҳозирги кунда хўжалик амалиётида қўлланилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (биринчи навбатда пахта ва галла) белгиланаётган сотиб олиш баҳолари тизими қўшимча маҳсулот ҳақийқий қийматини яратилган жойида ҳисоблаш имконини бермайди. Дифференциал рента миқдори яширинган кўринишга эга. Шу билан боғлиқ равишда ишлаб чиқариш самарадорлигига макроиктисодий нутай-назардан ҳолисона баҳо бериш ва ҳақийқий даражасини баҳолаш мумкин эмас.

Қайта ишлаш жараёнида ишлатиладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари саноат тармоғининг пировард маҳсулоти таркибида рента қўшилмасдан сотиб олиш баҳолари миқдорида акс этади. Улардан тайёрланган истеъмол моллари эса таркибига рентани киритган тўлиқ қиймати бўйича, чакана баҳоларда сотилади. Ҳозирги хўжалик механизми тизимида қишлоқ хўжалигида яратилган ва рента кўриниши олиши

Лозим бўлган қўшимча қиймати дастлаб қишлоқ хўжалиги хом-ашёсини қайта ишловчи тармоқлар пироворт маҳсулоти баҳоси орқали сотилади ундан кийин акцез солиғи ва фойдадан ажратмалар кўоинишда давлат бюжитига ўзлаштирилади. Шунинг учун давлат бюжитига тушадиган акцез солиғи умумий миқдорида озиқ-овқат ва енгил саноат тармоқларнинг салмоғи юқори бўлади.

Иктисодий адабиётларда яратилган соф маҳсулот қишлоқ хўжалигининг салмоғини аниқлаш, яни акциз ссолиғи ва қайта ишлаш саноати тармоқлари молия балансида акс етган фойдани, аграр саноат мажмуи тармоқлари ўртасида тақсимлаш бўйича уч хил ёндашишни учратиш мумкин.

1. Асосий ишлаб чиқариш фондлари ва моддий айланма маблағлар қийматига мутоносиб равишда.
2. Иш ҳақи фондида мутоносиб равишда

3. Меҳнат ҳаражатларига мутоносиб равишда

Бизнинг фикримизда юқорида снаб ўтилган АСМ да яратилган кўшимча маҳсулотни адолатли тақсимлашга еришиш бўйича нўқтаи-назарлар ичидан учунчи гуруҳ олимлар фикри нисбатан асосли ҳисобланади. Чунки жорий ишлаб чиқариш даврида янгидан яратилган қиймат шу жумладан соф даромадни вужидга келтиришнинг ягона манбаи ана шу даврда сарфланган жонли меҳнат ҳаражатлари ҳисобланади. Қийматнинг меҳнат назариясидан келиб чиқиб АСМ да ишлаб чиқарилган соф доромод тармоқларда сарфланган энг паст малакали меҳнат ҳаражатларига айлантирилган мутоносиб равишда тақсимланиш зарур. Тармоқлароро меҳнат ҳаражатлари ягона ўлчам ёки энг паст малакали меҳнат ҳаражатларига айлантириб олиш тармоқларда меҳнатнинг фонд билан кўролланганлик даражаси асосида аниқланган меҳнат редукцияси коэффсентлари ёрдамида амалга оширилади. (қишлоқ хўжалигида меҳнат мўрақаблиги 1,0 га тенг деб олиниб, озиқ-авқат саноатидаги меҳнат 1,06 коэффцент бўйича , энгил саноат тармоқлари меҳнати 1,15 коэффцент бўйича киритилади) (2.48.55). Лекин ушбу усулбилан ягона меҳнат ҳаражатлари аниқлаш маълум камчиликлардан ҳам холи емас, чунки халқ хўжалиги тармоқлари фондлар билан кўролланганлик ва фонд сиғими кўрсаткичлари даражаси бўйича бир-биридан кескин фарқ қилади. Шунинг учун, меҳнат редукцияси коэффсентларини ишлаб чиқишда ушбу кўрсаткичлардан ташқари, фонд билан кўролланганлик ва меҳнат унимдорлиги даражасига бевосита таъсир кўрсатувчи ишлаб чиқариш шароитлари, тармоқ хусусияти, аҳамияти ва бошқалар эътиборга олиниши зарур.

Соф даромод ҳақийқий миқдорини ўз жойида ҳисобга олишда, нафақат пахтачилик мажмуасига киривчи тармоқлар ҳисоботида ассоссиз акс этган дароматни қайта тақсимлаш, шу билан биргаликда қишлоқ хўжалигини моддий техника таъминоти билан шўғилланивчи якка ҳокимлик асосида иш юритувчи ишлаб чиқариш инфратузилмаси ташкилотлари етқазиб бераётган маҳсулотларга белгиланаётган монопол баҳолар орқали тармоқдан ассоссиз ўзлаштирилиб олинаётган даромотларни ўз жойига қайтариш масаласи ҳам алоҳида муаммо сифатида юзага чиқади.

Олиб борилятган илмий тадқиқот натижаси шу нарсани кўрсатадики, пахтачиликда яратилган кўшимча маҳсулотнинг асосий қисми, Микроиктисодиёт ва статистика вазирлиги ҳисоб-китобларга кўра акциз солиғи ва бошқа тўловлар кўринишда пахта хом ашёсидан файдаланувчи, “Ўзёғмойтамакисаноат” ва “Ўзенгилсаноат” вазирликларга қарашли қайта ишловчи корхоналар ҳамда ташқи иқтисодий алоқа вазирлиги

қаромоғидаги ташкилотлар балансида акс етган, лекин қишлоқ хўжалигида яратилган қўшимча қиймат миқдори республика бўйича 16 йил маълумотлари бўйича 1533,0 миллион сўмни ташкил қилган.

Жадвал маълумотлари орқали иқтисодий воситалар ичида энг асосийси бўлган ва иқтисодиётни тартибга солувчи баҳо механизмидаги камчиликлар яққол акс этмоқда. Ушбу амалиёт натижасида товар алмашинуви жараёнида номутаносиблик ҳолатлари келиб чиқмоқда. Юқорида салбий ҳолатларни жадвалда келтирилган механизм орқали бартараф этиш амалий жиҳатдан мумкин ва назарий жиҳатдан асослангандир. Алоҳида иқтисодчилар пахтачилик мажмуасида яратилган қўшимча маҳсулотнинг алоҳида тармоқлар ихтиёрида асосли қоладиган бўлагидан ортиқчасини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши натижасида деб ҳисоблаб, уни тўлалигича қишлоқ хўжалигига олиб борадилар (2.38.69).

Жадвал 2.3.1

Пахта хом ашёсини ишлашдан олинадиган маҳсулотлар қиймати ва баҳосининг шакилланинг жараёни (1-тонна пахта ашёси ҳисобида 1996 й)

Тармоқ ва кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ҳақиқатд а	Тавсия қилинаётган вариант
Пахтачилик			
1. Ишлаб чиқариш таннарни	сўм	19630,74	19630,74
2. Меҳнат ҳаражатлари	Киши- соат	607,0	607,0
3. Фойда	сўм	-	-
4. Қайта тақсимланган фойда	сўм	-	2931,19
5. Акциз солиғи	сўм	-	1663,75
Пахта тозалаш заводи (пахта саноат сотиш уюшмаси)			
1. 1 тонна хом ашёдан тайёрланган ип-калова таннарни(пахта толаси баҳоси ва тармоқ ҳаражатлари)	сўм	21041,81	25636,29
2. Меҳнат ҳаражатлари	Киши- соат	38,4	38,4
3. Фойда	сўм	272,20	-
4. Қайта тақсимланган фойда	сўм	-	186,95
5. Акциз солиғи	сўм	3002,91	106,12
Ип йигирув фабрикаси (енгил саноат)			
1. 1 тонна хом ашёдан тайёрланган ип-калова таннарни(пахта толаси баҳоси ва тармоқ ҳаражатлари)	сўм	39044,00	40356,44

2. Меҳнат ҳаражатлари	Киши- соат	516,0	516,0
3. Фойда	сўм	1273,0	-
4. Қайта тақсимланган фойда	сўм	-	2483,76
5. Акциз солиғи	сўм	-	140,83

Чевар акционерлик жамияти (енгил саноат)

1. 1 тонна хом ашёдан тайёрланган ип-калова таннархи(пахта толаси баҳоси ва тармоқ ҳаражатлари)	сўм	49616,88	53849,31
2. Меҳнат ҳаражатлари	Киши- соат	200,6	200,6
3. Фойда	сўм	4334,56	-
4. Қайта тақсимланган фойда	сўм	-	968,13
5. Акциз солиғи	сўм	-	549,53

Момик фабрикаси (маҳаллий саноат)

1. 1 тонна хом ашёдан тайёрланган ип-калова таннархи(пахта толаси баҳоси ва тармоқ ҳаражатлари)	сўм	241271,90	241271,90
2. Меҳнат ҳаражатлари	Киши- соат	13,7	13,7
3. Фойда	сўм	518,71	-
4. Қайта тақсимланган фойда	сўм	-	66,77
5. Акциз солиғи	сўм	-	37,90

Ёғ-мой заводи (ёғ-мой тамаки саноати)

1. 1 тонна хом ашёдан тайёрланган ип-калова таннархи(пахта толаси баҳоси ва тармоқ ҳаражатлари)	сўм	879,2	879,2
2. Меҳнат ҳаражатлари	Киши- соат	8,1	8,1
3. Фойда	сўм	278,51	-
4. Қайта тақсимланган фойда	сўм	-	40,06
5. Акциз солиғи	сўм	786,95	22,74

Маълумки, пахта хом-ашёсидан ишлаб чиқарилган товарлардан, ўзлаштирилган мамлакат марказлашган соф даромадининг манбаси бўлиб қийматнинг меҳнат назариясига асосан нафақат қишлоқ хўжалигида, балки моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа соҳаларида, жумладан пахта хом-ашёсини тайёрлаш, ташиш, унга ишлов бериш ва қайта ишлаш тармоқларида сарфланган жонли меҳнат ҳисобланади. Шунинг учун пахта хом-ашёсини тайёр ҳалқ истеъмоли моллари кўринишида истеъмолчиларига етказиб бериш жараёнида марказлашган давлат

бюджетига тўғридан-тўғри ўзлаштирилаётган қўшимча маҳсулот қиймати пахтачилик мажмуи тармоқлари ўртасида меъёрий меҳнат харажатларига мутоносиб равишда тақсимланиши лозим.

Савол туғилади, соф маҳсулот биринчи навбатда қўшимча маҳсулот миқдорини ҳақийқий яратилиш манбалари бўйича қайта ҳисоб-китоблар натижасида ҳисобга олиш учун зарурият борми? Бир томондан, бундай ҳисоб-китоблар учун алоҳида зарурият йўқдек туюлади, чунки, иқтисодий воситалар ёрдамида тартибга солинадиган бозор иқтисодиёти шароитида алоҳида тармоқларда яратилган қўшимча маҳсулотнинг маълум қисми мамлакат марказий соф даромади кўринишида тўпланиши зарурий шарт ҳисобланади Ўз навбатида ҳукумат ушбу маблағларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжлари ва жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастўрини бажариш мақсадлари ишлатади.

Аммо иккинчи тамондан, бозор иқтисодиёти шароитида, ҳалқ хўжалигининг ҳар бир тармоғи нисбий мустақил бир бутун хўжалик тизими сифатида ва ички хўжалик ҳисоби шароитларида ҳаракат қилади. Жамият учун иқтисодий омиллар қандай самарадорлик даражаси билан истъмол қилинаётган ҳамда қўшимча ажратилган омиллар маҳсулотнинг кўпайган қисми ва файданинг ўсиши ҳисобига қандай даражада қопланиши алоҳида ўринга эгадир. Ушбу масалани ижобий ҳал қилишнинг долзарблиги ҳозирги бозор иқтисодиётиги мустақил давлат сифатида ўтиш даврида АСМ тармоқлари ўзаро мутоносиблигини таъминлаш тадбирлари тизимида умуман мажмуани назорат қилиш ва мутоносиб ривожланишни алоҳида эътибор берилаётган шароитда янада ортади. АСМ тармоқлари ўзaro мутоносиблигини таъминлаш тадбирлари тизимида умуман мажмуани назорат қилиш ва мутоносиб ривожланишни таъминловчи, унинг таркибига кирибчи ҳар бир соҳа натижаларига ҳолисона баҳо бериш ва белгиланган суъратларда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун зарур маблағлар миқдорини аниқлаш ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Қишлоқ хўжалигида яратилган соф даромаднинг ҳақийқий миқдорини аниқлаш нафақат тармоқларaro ҳисоб-китоб ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришни режалаштиришда, балки у билан биргаликда тармоқни илмий асосни ва самарали жойлаштириш, минтақавий ихтисослаштириш масалаларини тўғри ҳал қилишда аҳамиятга эгадир (жадвал 2.3.2)

Олиб борилган тажрибавий ҳисоб-китоб натижалари қишлоқ хўжалигида яратилган жами миллий ва соф даромад миқдори амалиётда қўлланилаётган ҳисоб-китоб натижалари бўйича аниқланаётган миқдоридан 1,5-1,6 марта ортиқчалиги кўрсатади (2,18,43. Хўжалик ҳисоби тамойиллари асосида иш олиб борувчи субъекитлари фаолиятига

баҳоберишда бошқаларга нисбатан кенг камровли ва тежамли иқтисодий тизим талабларни ўзида тўла акс эттирувчи кўрсаткич - бу ишлаб чиқариш рентабеллигидир. Ишлаб чиқариш рентабеллиги хўжалик фаолиятини йўналишининг даромадлилигини, сарфланган харажатларнинг қопланиш даражасини кўрсатиб беради. Алоҳида бозор субъектлари даромадларининг икки хил, яъни яратилган ва ҳисобга олинган кўринишда бўлиши мос равишда ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичлари ҳисоб-китобини қилишда икки хил ёндашиш бўлишлиги заруриятини келтириб чиқаради

Жадвал 2,3,2

Пахтачилик мажмуаси соҳалари бўйича қўшимча маҳсулот тақсимланиши (1 тонна пахта хом ашёси ҳисобида)

Тармоқ	Ҳақиқатда , сўм			Меҳнат харажатлари (1 тонна хом ашё ҳисобида)		Қўшимча маҳсулотни и меҳнат харажатларига муносабат тақсимланиши, сўм
	Фойда	Аксиз солиғи	Жами	Киши соат	Салмоғи %	
1. Пахтачилик	-	-	-	607,6	43,9	4594,94
2. Пахта-саноат сотиш уюшмаси (таёрлов, бирламчи қайта ишлаш)	272,20	3002,91	3275,11	38,4	2,8	293,07
3. Енгил тўқимачилик саноат (ип-йиғирувчи фабрикаси)	1273	-	1273	516	37,2	3893,66
4. “Чевар”тикувчилик акциёдорлик жамияти	4334,56	-	4334,56	200,6	14,5	1517,69
5. Маҳаллий саноат (Момиқ фабрикаси)	518,71	-	518,71	13,7	1,0	104,67
6. Ёғ-мой тамаки саноати	278,51	786,95	1065,46	8,1	0,6	62,80
Жами:	6676,98	3789,86	10466,83	1384,4	100,0	10466,83

Худди ана шундай ёндашиш пахтачилик мажмуи корхоналари фаолиятига этган ёки ҳисобга олинган қўшимча баҳо беришда зарурдир. Соф даромад хўжалик ҳисоби нуқтаи назаридан иқтисодий категория сифатида қишлоқ хўжалиги корхоналари балансида акс маҳсулотнинг бир

қисми бўлса, ҳалқ хўжалиги нуқтаи назаридан эса бевосита амалда бўлган баҳо таркибига киритилган ва сотилган ҳамда ана шу тармоқда яратилган, лекин қайта ишловчи ва маҳсулотни истеъмолчиларга етказиб берувчи корхоналар балансида акс этган ва давлат бюджетига тўғридан-туғри бориб тушган қўшимча маҳсулот йигиндисидан иборат бўлади.

Ҳозирги амалиётда қўлланилаётган, бўтун қишлоқ хўжалиги унинг кичик тармоқлари ва алоҳида маҳсулотлар рентабеллик даражасини аниқлаш усули самарадорликка тақослама баҳо бериш ва уни горизонтал ва вертикал йўналишда қўллаш мумкинлиги талабига тўлиқ жавоб бермайди. Жумладан, саноат ва қишлоқ хўжалигида баҳо белгилаш ва рентабелликни ҳисоблашда турлича тамойиллардан фойдаланиш хўжалик фаолияти пировард натижаларини ўзаро таққослаш имкониятларини камайтиради.

Пахтачилик мажмуи таркибига кирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари пахта хом-ашёсини монопсон бозорда тайёрловчи тазйиқи остида шаклланган, унинг ҳақийқий ижтимоий қийматидан паст бўлган сотиб олиш баҳоларида сотади. Натижада маҳсулот ижтимоий қиймати ва сотиб олиш баҳоси ўртасидаги фарқнинг бир қисми монопсон бозордаги истеъмолчилар балансида акс эса, асосий қисми тўғридан-тўғри давлат бюджетига бориб тўшади. қишлоқ хўжалиги корхоналари ялпи маҳсулотини сотиб олиш баҳоларида баҳолашда, корхоналарда яратилган соф даромад эмас, балки унинг сотилган қисми ҳисобга олинади.

Алоҳида олинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва бўтун корхонанинг бир вақтнинг ўзида ҳақийқий даромадлари ва ҳаражатларидан келиб чиқиб аниқланадиган рентабеллик билан, жамият манфаатлари ва уни ривожлантириш истшқболларини ҳисобга олган ҳолда аниқланадиган рентабелликни фарқлаш лозим. Бинобарин, рентабелликни қўйидаги икки турда тавсифлаш мумкин:

1. Ўзлаштирилган соф даромад асосида аниқланадиган хўжалик ҳисоби рентабеллиги (микроиқтисодий рентабеллик);

2. Яратилган соф даромад асосида аниқланадиган ҳалқ хўжалиги рентабеллиги (макроиқтисодий рентабеллик).

Алоҳида турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш зарурияти юқоридаги икки кўринишдаги рентабелликдан ташқари, ижтимоий зарурий рентабеллик тушунчаси билан боғлангандир. Шундай ҳолат бўлиши мумкинки, у ёки бу турдаги маҳсулотни ёки хизматни сотиш натижасида олинадиган даромад билан уларни ишлаб чиқаришга сарфланган ҳаражат қопланмайди. Ижтимоий ҳаражатлар ва даромадлар нисбий ҳисоб-китобидан келиб чиқадиган бўлсак, улар жамият нуқтаи назаридан самарасиз ҳисобланади. Лекин бу маҳсулот ёки хизмат тури ҳалқ хўжалиги учун бошқа турдаги товарлар ишлаб чиқариш ва ижтимоий

ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоларида меҳнат харажатларини қисқартириш учун зарур. Натижада ана шу товар ва хизматларни ишлаб чиқаришдан жамият олган зарар ва ортиқча меҳнат харажатлари, улар бевосита ва билвосита истеъмол қилинадиган ҳалқ хўжалиги тармоқларида иш вақтини тежаш ва харажатларларни иқтисод қилиш орқали қопланади. Демак, ишлаб чиқариш жойида зарарли қисобланган маҳсулот ёки хизмат пировард натижада фойдали ёки рентабелли ҳисобланади, чунки бошқа тармоқлар рентабеллик даражасини, улар орқали эса бўтун ҳалқ хўжалиги рентабеллигини ошишига ўз таъсирини курсатади. Рентабелликнинг бу кўриниши тармоқ ёки маҳсулотнинг бўтун ижтимоий ишлаб чиқариш тизимида тўтган урни нуктаи назаридан келиб чиқиб аниқланади ва ажратиб кўрсатилади.

“Ҳалқ хўжалиги рентабеллиги, - деб ёзади А.Ш.Қурбонов, - ҳалқ хўжалиги даромадлари (фойда)ни ҳалқ хўжалиги таннархи ёки ишлаб чиқариш фондлари йиғиндисига нисбатини кўрсатади. У ўзоқ муддат муддат мобайнида жамият миқёсида иқтисод қилинган меҳнатни ифода этади (2.26.38). Лекин, муаллиф ҳалқ хўжалиги даромади ва ҳалқ хўжалиги таннархи категориялари моҳиятан ва миқдоран қандай кўрсаткичлар эканлигига изоҳ бермайди, ҳамда асосий ишлаб чиқариш фондларининг қайси қисмларга бўлишини аниқ гуруҳларга ажратмайди.

Я.Б.Лапкес таъкидлашича, “ҳалқ хўжалиги рентабеллигини аниқлаш, корхона ва давлат соф даромадлари йиғиндисини ишлаб чиқариш фондлари ва капитал маблағлар йиғиндисига нисбати билан ҳисобланадиган ишлаб чиқариш фондлари ва капитал маблағлар рентабеллик коэффицентларини аниқлаш билан мос тушади. ҳисоб-китоблар қуйидаги формулалар бўйича амалга оширилади:

$$Срф = \frac{СДкор + СДдав}{Фкор + Фдав}$$

$$Срк = \frac{АСДкор + ДСддав}{Ккор + Кдав}$$

бу ерда, Срф — ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги коэффиценти;

Срк — капитал маблағлар рентабеллиги коэффиценти;

СДкор ва СДдав — корхоналар ва давлат соф даромади ҳамда уларнинг ўсган (АСД) қисми;

Фкор ва Фдав — корхона ва давлат ишлаб чиқариш фондлари қиймати;

Ккор ва Кдав — корхона ва давлат капитал маблағлари (2.29.7273).

А.Ш.Қурбонов ҳам ишлаб чиқариш фондлари ва капитал маблағлар ҳалқ хўжалиги рентабеллигини аниқлашнинг худди шу формуласини келтирган (2.26.39).

Юқорида ҳар икки муаллиф томонидан келтирилган формулаларга тегишли бўлган умумий камчилик шундан иборатки, маълумки давлат бўйича ишлаб чиқариш фондлари алоҳида тармоқ ва корхоналар ишлаб чиқариш фондлари йиғиндисидан таркиб топади, лекин ушбу формулалар муаллифлари давлатга тегишли ишлаб чиқариш фондлари деган термин моҳиятан ва мукдоран қандай тушунча эканлигини изохни бермайдилар. Шу билан биргаликда муаллифлар фақат формулаларни келтириш билан чегараланганлар, улар тадқиқотлари амалий ҳисоб-китоблар билан тўлдирилмаган.

Макроиктисодий рентабеллик ҳисоб-китобидаги мураккабликни эътиборга олган ҳолда, ушбу йўналишда алоҳида тармоқ шу жумладан пахтачилик самарадорлигини аниқлаш бўйича ўринишлар бу борада олдинга силжиш ҳисобланади. Маълум хом-ашёси ишлаб чиқаришда бевосита ишлаб чиқарувчилардан ташқари аграр саноат мажмуига кирувчи ишлаб чиқариш инфратизимаси ташкилотлар ҳам иштирок этади. Худди шундай ташкилотлар таркибига тармоқ моддий техника таъминоти билан шугулланувчи корхоналар ва сув хўжалиги тизимини киритиш мумкин. Шу даврга қадар қўлланилиб келинган ва ривожланган Ғарб мамлакатлари амалиётида фойдаланилаётган иқтисодий механизм бўйича кишлоқ хўжалиги корхоналари моддий таъминоти, яъни уларга зарур техникалар етказиб бериш, ёқилғи мойлаш материаллари, минерал ўғитлар ва бошқа воситалар билан таъминлаш масалаларини давлат томонидан тартибга солиш мавжуд бўлиб, кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига ёрдам сифатида улар харажатларининг бир қисми давлат бюджета субсидиялари ҳисобига (товарлар улгуржи ва етказиб бериш баҳолари ўртасида фарқ) қопланиши кўзда тутилган. Бизда ҳам ана шундай амадиёт қўлланилган даврда Самарканд вилояти пахтачилик мажмуига кирувчи тармоқлар мисолида 1985 йилда ўтказилган тадқиқотлар натижалари бўйича ҳар бир тонна пахта хом-ашёси ҳисобида давлат бюджета субсидиялари ҳисобига қопланган “Сельхозтехника” ташкилоти харажатлари 5,72 рублни “Сельхозхимия” ташкилоти харажатлари 24,46 рублни ташкил қили, бу кўрсаткичлар мос равишда пахта хом-ашёси ишлаб чиқариш таннархига кирган жами харажатларнинг 1,2% ва 4,9%ларига тенг бўлган (4.10.51,52,55 б)

Кишлоқ хўжалик маҳсўлотлари таннархи таркибида ўз аксини топган ва бюжит субсидиялари ҳисобига қопланадигон сув хўжалиги тармоқларини ишлатиш билан боғлиқ харажатлари ҳам ҳалқ хўжалиги рентабиллигини аниқлашда ҳисобга олишни талаб қилади. Айниқса

сўғориладиган деҳқончилик шаройида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг ривожланиши кўп жihatдан хўжаликларнинг сув билан тامينланганлик даражаси билан бевосита боғлиқ. Сувни етқазиб бериш ва тақсимлаш маълум моддий ва меҳнат ҳаражатлари қилишни талаб қилади. Ички хўжалик сўғориш тизими ва иншоотларни ишлатиш ҳаражатлари ҳеч қандай давлат бюжитидан ажратмаларсиз қишлоқ хўжалик корхоналари маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Аҳолини сув билан тامينлашга мўлжалланган водапровводлар, бошқа иншоат ва қурилмалар учун зарур ҳаражатлар ҳам улар қайси хўжалик ҳудудида жойлашган ва қайси хўжалик аҳолисига ҳизмат қиладиган бўлса, ўша хўжалик маблағлари ҳисобига қопланади. Агар бир сўғориш тизими бир нечта хўжаликка ҳизмат кўрсаца уларни ишлатиш ҳаражатлари мос равишда барча сувдан фойдаланувчилар ўртасида тақсимланади. Бу ҳаражатлар 1996 йилда 1 суғориладиган гектар ҳисобига Фарғона вилоятини Бешариқ туманини хўжаликларда 146,07 сўмни ташкил қилган ва ушбу ҳаражатлар ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархига бевосита олиб борилган.

Давлатга қарашли хўжаликлараро сўғориш тизими марказлашган давлат бюджетига маблағлари ҳисобига молиялаштирилади. Сув хўжалиги бошқарув тизими ходимлари ва миробларни сақлаш, хўжаликлараро сув хўжалиги тизимини ишлатиш боғлиқ ҳаражатлар, уларни жорий ва капитал таъмирлаш ва бошқарилинадиган ишлар учун зарур маблағлар ҳар йили тасдиқланадиган сметалар бўйича бюджет маблағлари ҳисобига қопланади. Давлат бюджеты маблағлари ҳисобига қопланадиган маблағларни ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархига олиб бериш икки хил усул ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Биринчи усул бўйича, хўжаликлараро сув хўжалиги тармоқларини ишлатиш билан боғлиқ ҳаражатларнинг манбадан олинган ва хўжаликлар чегарасигача етказиб берилган ўртача 1 м³ сувга тугри келадиган микдори аниқланиб, ҳар бир экин тури бўйича ишлатиладиган сув микдори кўрсаткичидан фойдаланиб алоҳида турдаги маҳсулот таннархига олиб бориладиган ҳаражатлар умумий микдори аниқланади. Ушбу кўрсаткичлар ҳисоб китоби суғориш мақсадларида ишлатиладиган сувдан фойдаланиш даражасини таҳлил қилиш ва сув хўжалиги тизими ташкилотларининг маблағларини режалаштиришда зарур. Сувдан фойдаланувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари ягона турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга ёки бир-биридан кескин фарқ қилмайдиган сув истеъмол қиладиган маҳсулотлар етиштиришга ихтисослашган шароитда, иккинчи усулдан, яъни бир гектар сўғориладиган ерга тугри келадиган ҳаражатлар кўрсаткичидан фойдаланиш мумкин. Республика шароитлари учун сув хўжалиги ташкилотларини ҳаражатларини тақсимлашда биринчи усулдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Чунки республика вилоят ва туманларида

ихтисослашуви турлича бўлган хўжаликлар жойлашган бўлиб, уларда ҳар хил миқдорда сув истеъмол қиладиган қишлоқ хўжалиги экинлари парвариш қилинади (жадвал 2.3.3).

Жадвал 2.3.3

**Бир тонна пахта хом-ашёси ҳисобига сув хўжалиги
ташкилотларини ҳаражатларининг тақсимоти ҳисоб китоби
(1996 йил Бешариқ тумани)**

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Миқдори
1.Хўжаликлар чегарасига етказиб берилган сув	млн.м ²	346,3
2.Сув хўжалиги тизими иншоотлари ишлатиш ҳаражатлари	сум	14547,9
3.100м ³ суғориш сувининг таннархи	сум	4,20
4.Пахтачилликда суғариш учун ишлатиладиган сув	млн.м ²	127,6
5.Пахтачиликда ишлатиладиган сувга тўғри келадиган ҳаражатлар жами	минг сум	5360,4
6.Пахта экиш майдони	га	11290
7.Ҳосилдорлик	ц/га	28,6
8.Ялпи ҳосил	минг.т	32303
9.Ўртача суғориш		
а) 1 га пахта суғориш майдони ҳисобида	сум	474,60
б) 1 тонна пахта хом-ашёси ҳисобида	сум	167,22

Жадвал 2.3.4

**Қишлоқ хўжалик корхоналарида пахта хом-ашёси тўла
таннархини ҳисоб-китоби (1996 йил Бешариқ тумани)**

	Жами ҳаражат, минг сум	1 Га пахта экин майдони, сўм	1 тонна пахта хом-ашёсига, сўм
Қишлоқ хўжалик корхоналари	633864,8	56143,91	19630,74
хизмат кўрсатувчи соҳалар (сув билан таъминлаш tizими)	5360,4	474,60	164,22
тармоқ бўйича тўла таннарх	63225,2	56618,51	19794,96

Таъкидлаш лозимки, ҳозир амалиётда аграр саноат мажмуи ишлаб чиқариш самарадорлигини баҳолашда самара ва ишлаб чиқариш

ҳаражатларин сунъий равишда пасайтириб кўрсатиш ҳоллари учрайди. Ушбу амалиёт маълум жиҳатдан бюджет маблағлари ҳисобига қопланадиган хўжаликлараро мелиорация тизими объектларини ишлатиш билан боғлангандир. Ушбу ҳаражатлар миқдори маълум салмоққа эга бўлиб макроиқтисодий самарадорлик даражасига таъсир кўрсатади.

Таннархга ишлаб чиқаришинфратузилмаси соҳаларининг ҳаражатларини қўшиш билан тармоқ даражасида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг тўла таннархни аниқланади. бундай ҳаражатларга бугунги кунда давлат бюжети ҳисобига қопланадиган сув хўжалиги тармоғи ҳаражатларини мумкин. 1996 йил маълумоти бўйича 1 тонна пахта хом-ашёсининг тўла таннархи, тармоқ таннархига нисбатан 0,8 фоизга юқори бўлиб 1 тонна хом-ашё ҳисобида 19794,96 сўмни ташкил қилган.

Шундай қилиб, ҳалқ хўжалиги макроиқтисодий рентабиллиги соф дароматнинг тўлиқ миқдорини (фойда+баҳо ёрдамида ўзлаштирилган дефференциал рента + акциз солиғи) тармоқ ёки корхона бўйича тўлиқ ҳаражатларга нисбати билан ўлчанади.

$$R_{xx} = \frac{\Phi + D_{кт} + A_c}{X_{тк} + X_{хс}} \times 100\% = \frac{CД}{X_t} \times 100\%$$

Бу ерда, R_{xx} -тармоқ ёки алоҳида корхона бўйича аниқланган ҳалқ хўжалиги рентабиллиги даражаси, фоиз

Φ - баҳо таркибида ҳисобга олинган фойда, сўм

$D_{кт}$ - баҳо пареттети ёки диспаратети шароитида қайта тақсимлаш ҳисобига тармоқ фойдасига ёки тармоқдан ўзлаштирилган даромат, сўм:

A_c - корхона ёки тармоқ улишига тўғри келган давлатнинг марказлашган соф даромади, сўм;

$CД$ - яратилган жойи бўйича аниқланган соф даромад, сўм;

$X_{тк}$ - тармоқ ёки корхона даражасида ишлаб чиқариш ҳаражатлари, сўм;

$X_{хс}$ - давлат бюжити ҳисобига қопланадиган қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи соҳалар ҳаражати, сўм;

X_t - хизмат кўрсатувчи соҳалар ҳаражатлари билан қўшилган тармоқ ёки корхона бўйича жами ҳаражатлар, сўм;

Бундан ташқари алоҳида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларнинг АСМ даражасида ҳалқ хўжалиги рентабиллигини, яратилган, соф дароматни маҳсулот тўла таннархига нисбати билан аниқлаш мумкин. Яни

$$R_{xм} = \frac{\Phi + D_{кт} + A_c}{T + X_{хс}} \times 100\% = \frac{CДм}{T_t} \times 100\%$$

Бу ерда,

Рххм- маҳсулот турлари ҳалқ хўжалиги рентабиллиги, фоиз;

Т- корхона даражасида у ёки бу турдаги маҳсулот таннархи, сўм;

Тт -хизмат кўрсатувчи соҳалар ҳаражатлари қушилиб аниқланган маҳсулотнинг тўла таннархи, сум.

Амалиётда қўлланилаётган самарадорликни баҳолаш услубиётларида фойдаланиб иқтисодий фаолият натижалари тўғрисидаги хулоса чиқарадиган бўлсак тармоқларининг юқори самарали, қишлоқ хўжалигининг эса зарарли соҳа эканлиги тўғрисида асоссиз тасаввур пайдо бўлади. Қишлоқ хўжалиги паст самарадорлиги объектив эмас, балки юритилаётган иқтисодий сиёсат натижасида вужудга келган субъектов ҳолатлар билан изоҳланади.

Алоҳида маҳсулотлар бўйича соф даромаднинг ҳақиқий миқдорини аниқлашнинг илмий асосланган усулини ишлаб чиқиш унинг тўтган урни ва ҳалқ хўжалиги миқёсидаги кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга қаратилаётган салмоғи қандай каби саволларга жавоб топиш имконини беради. Яратилган соф даромад кўрсаткичи асосида аниқланадиган макроиқтисодий рентабеллик маҳсулот ёки корхона самарадорлигини ҳалқ хўжалиги нуқтаи назаридан баҳолаш имконини беради.

Макроиқтисодий рентабеллик тармоқлар ҳалқ хўжалиги учун қандай самара келтираётганлиги кўрсатади. Макроиқтисодий рентабеллик кўрсаткичи микроиқтисодий рентабеллигидан юқори бўлса тармоқ корхона ва алоҳида маҳсулот турлари давлатнинг марказлашган соф даромадини шаклланишида қатнашаётганлигини ва аксинча ҳолатда тармоқ ёки корхоналарда такрор ишлаб чиқариш ҳалқ хўжалигининг бошқа тармоқларида яратилган соф даромадни қайта тақсимлаш ёки давлат бюджета дотациялари ҳисобига юритилаётганлигини кўрсатади

Жадвал маълумотлари кўрсатмоқдаки, пахта-хом ашёсини ишлаб чиқариш давлатнинг марказлашган соф даромадини ташкил бўлишнинг манбаларидан ҳисобланади (жадвал 2.3.5).

Иқтисодиётнинг асосини хусусий мулкчилик ташкил қилган жамиятда шахсий ва жамоа манфаатларини уйғунлаштирувчи такрор ишлаб чиқариш босқичлари (ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол)да вужудга келиши мумкин бўлган номутаносибликларни олдини олиш ҳар қандай иқтисодий фаолият натижаларига баҳо беришда икки хил, яъни макроиқтисодий ва микроиқтисодий нуқтаи назардан ёндашиш бўлишлигини ҳамда макроиқтисодий ва микроиқтисодий рентабелликни фарқлашни талаб қилади. Шу билан бирга ушбу икки хил рентабелликни мақбул нисбатларини таъминлаш иқтисодиёт субъектларининг фойда олишдаги етарли моддий манфаатдорлигини таъминлаш орқали ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва иқтисодий мустақиллик

муаммоларини ҳал қилиш имкониятларини яратишини эсдан чиқармаслик керак. Бозор тизими моҳиятидан келиб чиқиб, иқтисодий фаолият натижасига баҳо беришда соф даромад асосида аниқланадиган рентабеллик кўрсаткичларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Чунки рентабеллик кўрсаткичи ўзида иқтисодий омиллардан мақбул фойдаланиш даражасини яъни деҳқончиликда ҳосилдорлик, чорвачиликда маҳсулдорлик, маҳсулот таннархи ва сифатини акс эттиради. Соф даромад қушимча маҳсулотнинг муҳим кўриниши сифатида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланганлик даражасини ифода этади.

Жадвал 2.3.5.

**Пахтачилик хўжаликларида пахта хом-ашёси ишлаб чиқариш
ҳалқ хўжалиги рентабеллигини ҳисоб-китоби
(1 тонна пахта хом-ашёси ҳисобида)**

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Миқдори
1.Тармоқ таннархи	сўм	19630,74
2.Маҳсулот сотишдан олинган фойда (+), зарар (-)	сўм	-166,44
3.Хўжалик ҳисоби рентабиллиги (+) зарарлиги (+) $((2:1) \times 100) \%$	%	-8.5
4.Баҳо диспаритети натижасида пахтачиликни асоссиз ўзлаштирилган соф даромод	сўм	2931,37
5.Давлат марказлашган соф даромаднинг пахтачиликга яратилган қисми	сўм	1663,37
6.Пахтачиликга яратилган жами соф даромад $(2+4+5)$	сўм	4428,04
7.Хизмат кўрсатувчи соҳа ҳаражатлари	сўм	164,22
8.Хизмат кўрсатувчи соҳалар ҳаражатлари билан қўшиб ҳисобланган тўла таннарх $(1+7)$	сўм	19794,96
9.Пахтачилик ҳалқ хўжалиги рентабиллиги $(6:8) \times 100$	%	22,4

Кўп укладли иқтисодиёт шароитида тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобат мавжуд шароитда улар фаолиятига нисбий баҳо бериш ва таққослаш асосан ҳаражатлар бирлиги ҳисобига олинган фойда ёки рентабеллик кўрсаткичи орқали амалга оширилади. Алоҳида муаллифлар томонидан таъкидланаётган соф даромаднинг иқтисодий самарадорликнинг мезони сифатида фойдаланишиши жамият, жамоа ва шахсий манфаатлар ўртасида зиддият келтириб чиқаради деган хулосалари

хеч қандай асосга эга эмас. Чунки иқтисодиёт субъектлари ўзларининг олдиларига қуйган мақсадларига эришиш ёки фойдаси миқдорини кўпайтириш учун жамият аъзолари истеъмол талаби учун зарур маҳсулотни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш талаб қилинади, яъни бунда “Жамият учун зарур маҳсулот корхона учун фойдали” тамойили амал қилади. Демак субъект ўз иқтисодий мақсадига эришиш учун, маълум истеъмол қийматларини ишлаб чиқаради, натижада жамият миқёсида қуйилган мақсадни бажарилишига ҳиссасини қўшади. Демак иқтисодий мустақиллик ва иқтисодий самарадорлик ўзаро бир-биридан келиб чиқувчи тушунчалар ҳисобланади.

Фойда қиймат қонуни ҳаракатидан келиб чиқиб, индивидуал ҳаражатларни жамият тасарруф қилган баҳо билан таққослаш нисбати ҳисобланади. Ана шу ҳолат бозор иқтисодиёти шароитида фойданинг асосий вазифасини ёки унинг алоҳида корхона фаолияти самарадорлигини ўлчови эканлигини белгилаб беради.

Фойда миқдори хўжалик фаолиятига баҳолаш тизимида муҳим кўрсаткич ҳисобланади, аммо уни ягона кўрсаткич сифатида қабул қилиш ва бошқа кўрсаткичларга қарама-қарши қўйиш мумкин эмас. Таъкидлаш керакки, фойданинг мутлоқ миқдори ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш даражаси ва жорий ишлаб чиқариш ҳаражатлари қайтими бўйича асосли ҳулосага келиш имкониятини бермайди. Ушбу камчилиكنи кенг қамровли ва ҳисоблаш қулай бўлган микроиқтисодий рентабеллиги кўрсаткичлари тўлдиради.

Микроиқтисодий рентабеллик иқтисодиётни тартибга солиш тизимида фойдани тўлдиради ва унинг рағбатлантирувчи имкониятларини кенгайтиради. Ҳозирги кунда назария ва амалиётда микроиқтисодий рентабелликни икки хил кўрсаткичи ишлатилади. Ишлаб чиқариш таннархи бўйича аниқланадиган рентабелликни ҳисоблаш формуласи қўйидагича:

$$P_t = \frac{\Phi}{T} \times 100\% = \frac{ЯМ - T}{T} \times 100\% = \frac{\Phi}{M_1 + M_2} \times 100\%$$

Бу ерда, P_t - рентабеллик меъёри (таннарх бўйича), %;

Φ - маҳсулот сотиш ва хизмат кўрсатишдан олинган фойда, сум;

T - маҳсулотнинг тармоқ таннархи, сум;

$ЯМ$ - жорий баҳолардаги ялпи маҳсулот қиймати, сум;

M_1 - ўтган давр меҳнати (воситалар) ҳаражатлари, сум;

M_2 - жонли меҳнат ҳаражатлари (иш ҳақи) сум.

Ушбу кўрсаткич ишлаб чиқаришга авансланган барча иқтисодий омиллар самарадорлигини эмас, балки фақат уларнинг истеъмол қилинган қисмининг самарадорлигини кўрсатади. Жорий ҳаражатларда асосий ишлаб чиқариш фондлари қисман - амортизация ажратмалари кўринишида акс этган. Шунинг учун, фойданинг ўртача йиллик асосий ва меъёрлаштирилган айланма маблағлар йиғиндисига нисбати бўйича аниқланувчи рентабеллик кўрсаткичи ёки фойда нормаси аниқланади. Яъни:

$$Pф = \frac{\Phi}{\Phi_{ас} + \Phi_{ма}} \times 100 \%$$

Бу ерда, Рф- фондлар бўйича рентабиллик ёки фойда нормаси, %

Фас- асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати, сўм:

Фма- миёёрлаштириладиган айланма маблағлар ўртача йиллик қиймати, сўм

Фойда нормаси ишлаб чиқаришга аванисланган капиталдан фойдаланиш даражасини яъни уларнинг қопланиш муддатини ҳамда жамғариш ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш чегараларини ўзида акс эттиради.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятига баҳо беришда ҳар икки рентабиллик кўрсаткичидан фойдаланиш зарур. Таннарх бўйича аниқланган рентабиллик кўрсаткичини ишлаб чиқаришига авансланган фондлар бўйича аниқланган рентабиллик кўрсаткичи билан алмаштириш мумкин эмас. Чунки “улар бир-бирини такрорламайди, балки моҳияти бир бирини тўлдиради”.

Иқтисодий самарадорлик, унинг мезони ва кўрсаткичлари тизими муаммолари билан шуғулланувчи олимлар ўртасида, ҳозирги нобарқарор иқтисодиёт шароитида иқтисодий фаолият натижаларига баҳо беришда натурал кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ қабилида фикрловчилар ҳам талайгинадир. Албатта бўндай нуқтаи назарни химоя қилувчи олимлар фикрлари ҳам асослидир, лекин тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобат шароитларида турли ихтисосликка эга бўлган бозор субъектлари иқтисодий фаолиятига нисбий баҳо бериш ва улар фаолиятлари натижаларини ўзаро таққослашда натурал кўрсаткичлардан фойдаланиш имкониятлари чеклангандир. Самарадорликни аниқлашда иқтисодий натижа сифатида фойда олиниб, унинг ёрдамида фаолият натижаларига макроиқтисодий ва микроиқтисодий баҳо бериш усули ҳар икки турдаги рақобат шароитида ҳам фойдаланиш учун қулай ва иқтисодий сиёсатга аниқ ҳолисона баҳо бериш имкониятини яратади.

3- БОБ. Пахтачиликда ишлаб чиқаришнинг ашёвий ва шахсий омилларининг мос келиши қонуний ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари ва бирламчи бўғинларда бозор тамойилларини шакллантириш.

3.1. Пахтачилик тармоғи ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш ва моддий-техник базасини кенг қамровли ривожланишини таъминлаш.

Мамлакат аҳолиси яшаш даражасини ошириб бориш унда жамланган иқтисодий омиллардан юқори самара билан фойдаланиш билан боғлиқ бўлиб, ушбу талаб жамият тасарруфида бўлган иқтисодий омилларни ишлатиш нисбатларининг муқобил йўналишлари ичидан энг мақбулини танлаб олиш заруриятини келтириб чиқаради. Яъни, иқтисодий омилларнинг таркибий қисмлари ҳисобланган ер, капитал, меҳнат ва тадбиркорлик қобилиятидан фойдаланиш жараёнида, шундай ишлаб чиқариш технологиясини танлаш талаб қилинадикки фаолият пировард натижасида олинadиган маҳсулот барча мезонлар нуқтаи назаридан ички ва ташқи бозорда рақобатбардош бўлиб, жамият аъзолари томонидан тасарруф этилиши натижасида бозор субъектига энг юқори иқтисодий самара келтирсин. Ташкил қилинган фаолиятнинг самарадорлик даражасини аниқлашда дунё амалиётида кенг қўлланиладиган ишлаб чиқариш функциясидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ, яъни:

$$Q = F(L, K)$$

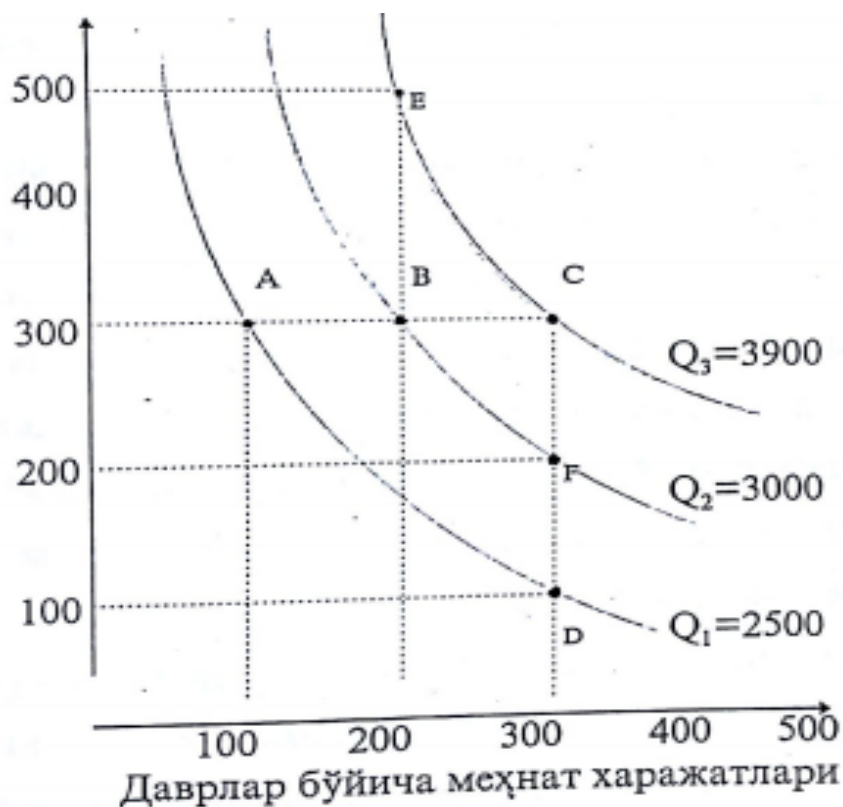
Бунда,

Q - ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори, цент, тонна;

L - ишлаб чиқариш жараёнида қўлланиладиган меҳнат ҳаражатлари;

K - ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилган капитал ҳаражатлари,

Ушбу тенглама курсатадики, маҳсулот ҳажми икки ишлаб чиқариш омили таъсирида бўлади. Ёки маълум ҳажмдаги маҳсулотни ишлаб чиқаришни асосан қўл меҳнатида фойдаланган ҳолда меҳнат сиғимли усул билан ёки машина ускуналаридан фойдаланиш орқали капитал сиғимли йўл билан амалга ошириш мумкин. Ишлаб чиқариш омилларининг турли нисбатлари бир хил ягона натижани бериши орқали ушбу нуқталарни бирлаштирувчи эгри чизик изоквант деб номланиб, ҳар бир мамлакат учун ривожланиш даражасидан келиб чиққан ҳолда турли вариантлар ичидан энг мақбулини танлаш имкониятини яратади.

Ушбу чизмада келтирилган ҳолатни изоҳлайдиган бўлсак, 2500 бирлик маҳсулот ишлаб чиқаришни икки хил технологияда амалга ошириш мумкин. Яъни капитал ва меҳнат омилларининг нисбати 300:100 ва 100:300 ни ташкил қилган шароитда ушбу миқдордаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига эришиш мумкин. Ўз навбатида 3000 бирлик маҳсулот ишлаб чиқаришда омиллар нисбати 200:300 ва 300:200 ни ташкил қилмоқда. Савол туғилади, юқорида келтирилган омиллар нисбатининг қайси бирини танлаш иқтисодий жиҳатдан самарали ҳисобланади. Муқобил вариантлар ичидан мақбулини танлашда қуйидаги омилларни ҳисобга олиш талаб қилинади:

- биринчидан, мамлакатнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланганлик даражаси. Иқтисодий жиҳатдан бақувват бўлган мамлакатларда “омилларнинг ўзаро ўриндошлик” хусусиятидан келиб чиқиб жонли меҳнатни жонсиз меҳнат билан алмаштириш асосий йўл ҳисобланади.

- Бундай ишлаб чиқариш технологияси капитал сиғимли технология ҳисобланиб, иқтисодий фаолиятга янги такомиллашган техника ва механизмларни жорий қилишни талаб қилади;

- иккинчидан, иқтисодий омиллар бирлигининг баҳоси, ёки иқтисодий омиллар қиймати паст бўлган шароитда ишлаб чиқаришга қўшимча иқтисодий омилларни жалб қилиш эвазига бозорда пайдо бўлган қўшимча талаб қондирилади.

**Ўзбекистон Республикаси жамоа-ширкат хўжаликлари
пахтачилик тармоғида меҳнат унумдорлигининг омиллар таъсирида
шаклланиши**

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1990 й.	1996 й.	1996 й.да 1990 й.га нисбатан, %
1. Экин майдони	га	892438	1291594	144,7
2. Ҳосилдорлик	ц/га	30,9	23,1	74,8
3. Ялпи ҳосил	цент.	27532251	21840722	108,3
4. Тармоқда банд ходимлар сони	киши	508306	1082565	213,0
5. Сарфланган меҳнат харажатлари	минг к/с	1000408	1885829	188,5
6. 1 га экин майдонига меҳнат харажати	к/соат	1121	1460	130,2
7. Тармоқда банд бир ходим ҳисобига ишлаб чиқарилган пахта	цент.	54,2	27,6	50,9
8. 1 киши/соатида ишлаб чиқарилган пахта	к/соат	36,3	63,2	174,1
9. 1 киши/соат ишлаб чиқарилган пахта	кг	2,75	1,58	57,5
10. Ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати (амалдаги баҳоларда):	минг сўм	2860929*	45783255	16 марта
а) Тармоқда банд бир ходим ҳисобида	сўм	5628,43*	42291,46	7,5 марта
б) 1 киши/соат ҳисобида	сўм	2,86*	24,28	8,5 марта
11. Ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати (таққослама баҳоларда):	минг сўм	2218190,9	2404177,5	108,3
а) Тармоқда банд бир ходим ҳисобида	сўм	4363,9	2220,8	50,9
б) 1 киши/соат ҳисобида	сўм	2,21	1,28	57,9
12. Пахтачиликда				
а) 1 ходимнинг ўртача йиллик иш ҳақи	сўм	4576*	17607	3,8 марта
б) 1 киши/соат ҳисобида тўланган иш ҳақи	сўм	2,32*	10,11	4,4 марта

- 1990 йилда рублда

Илмий нуқтаи назардан ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган ҳар бир омилнинг маҳсулдорлик даражаларини ва уларнинг ўзаро бир-бирини тўлдириш ва ўрин алмаштириш каби хусусиятларини эътиборга олган ҳолда умумий ишлаб чиқариш имкониятларини, яъни салоҳиятини аниқлаш ҳар бир алоҳида мамлакат миқёсида ўзига хос йўл тутишни талаб қилади. Кейинги йилларда мамлакатда олиб борилган аграр иқтисдий сиёсат натижасида қишлоқ хўжалигининг барча тармоқларида бўлгани каби пахтачиликда ҳам нисбатан арзон ишчи кучидан фойдаланиш асосида ишлаб чиқаришни йўлга қуйиш тармоқда меҳнат унумдорлигини кескин пасайиб кетишига сабаб бўлди. (Жадвал 3.1.1.).

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, тадқиқ қилинаётган йиллар мобайнида жамоа ширкат хўжаликларида пахта ишлаб чиқаришда асосий эътибор ишлаб чиқариш ҳажмларини сақлаб қолишга қаратилган ҳолда, собик шуро хўжаликлари негизида жамоа ва жамоа ширкат хўжаликларининг ташкил қилиниши натижасида улар ихтиёридаги пахта билан банд қилинган миқдори 44,7%га ортди ва ана шу омил эвазига ишлаб чиқариш ҳажми кескин пасайиб кетишнинг олди олинди. Яъни, мана шу муддат мобайнида пахта экин майдонларининг ошиши ҳисобига ушбу хўжалик юритиш шаклида фаолият кўрсатаётган бозор субъектларида пахта ишлаб чиқариш ҳажми 9220504 центнерга ортгани ҳолда, ҳосилдорлик ҳисобига 6911233 центнерга камайган. Демак, мана шу ўрганилаётган давр мобайнида ишлаб чиқариш ҳажмлари асосан экстенсив омил эвазига ушлаб турилган. Ишлаб чиқаришни интенсив асосда ривожлантириш ва унга фан-техника ютуқларини жорий этиш асосида жонли меҳнат ҳаражатлари ўрнини жонсиз меҳнат ҳаражатлари билан алмаштириш натижасида экин майдонлари бирлиги ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар бирлиги ҳисобида жонли меҳнат ҳаражатларининг мутлоқ ва нисбий камайиши қонунияти келиб чиқиши керак эди. Амалда эса ана шу қисқа муддат мобайнида майдон бирлиги ҳисобида сарфланган жонли меҳнат ҳаражатлари 30,2% га ёки 339 киши соатига ортган. Майдон бирлиги ҳисобида жонли меҳнат ҳаражатларининг ортиши, аксинча майдон бирлигидан олинган ҳосилдорликнинг пасайиши натижасида 1 центнер пахта хом ашёсини ишлаб чиқаришга сарфланган жонли меҳнат ҳаражатлари 74,1%га ортган. Меҳнат ҳаражатлари ва ҳосилдорликнинг ўзгариши ўртасида тесқари боғлиқлик инфляция таъсиридан холи бўлган меҳнат унумдорлигининг натурал кўрсаткичларини пасайиб кетишига олиб келган. Яъни таҳлил қилинаётган давр мобайнида тармоқда банд бўлган бир ходим ҳисобига ишлаб чиқарилган пахта хом ашёси кўрсаткичи 54,2 центнердан 27,6 центнерга камайган ва 1996 йилда ушбу кўрсаткич 1990 йил даражасининг 50,9% ига барабар бўлган. Таъкидлаш лозимки, тармоқда банд бўлган бир ходим

ҳисобига экин майдонлари юкламаси ошиб бориши зарур бўлган ҳолда, ушбу кўрсаткич 1,76 гектардан 1,19 гектарга тушиб қолган ёки 32,0.% га қисқарган. Бундай ҳолат кейинги пайтда мамлакат ҳукумати олиб бораётган қишлоқ хўжалигида банд ходимларни бошқа соҳаларга жалб қилиш асосида биринчидан, ишчи кучларини тармоқлараро тақсимланишида кескин ўзгаришларни амалга ошириш; иккинчидан қишлоқ хўжалигида банд бўлган мутлоқ ва нисбий ортиқча ишчи кучларини бошқа тармоқларга жалб қилиш асосида қишлоқ аҳолиси оила бюджетини ошириш масалалари ҳал қилинмасдан қолиб келаётганлигини курсатади.

Жадвал маълумотларидан амалда бўлган баҳоларда меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари ошгандек кўринади. Ёки 1990-1996 йиллар мобайнида пахтачилик тармоғда банд бўлган ходимлар ҳисобига ишлаб чиқарилган пахта хом ашё қиймати 5628,43 рублдан 42291,46 сумгача кўпайган ёки жорий баҳоларда ҳисобланган меҳнат унумдорлиги кўрсаткич 7,5 мартага ошган. Худди шундай ҳолатни 1 киши/соатида ишлаб чиқарилган пахта хом ашёси қиймати кўрсаткичи бўйича ҳам кузатиш мумкин. Меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларининг бундай юқори даражаларда ортганлиги асосий сабаби инфляция таъсирида маҳсулот бирлиги баҳосининг қимматлашганлиги билан изоҳланади. Маҳсулот сифатини ўзида акс эттирувчи ҳамда инфляция таъсиридан холи бўлган солиштира баҳоларда аниқланган меҳнат унумдорлиги ҳамда натурал кўрсаткичларда аниқланган меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлари ўртасида мутаносиб боғлиқлик мавжуд бўлиб, фарқ сезиларсиз даражададир.

Таъкидлаш лозимки, кейинги йилларда нафақат меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларининг, балки амалиётда келиб чиққан салбий омиллар таъсирида пахтачилик тармоғи иқтисодий самарадорлигининг ҳам пасайиши кузатилмоқда (жадвал 3.1.2.).

Жадвал 3.1.2.

Ўзбекистон Республикаси жамоа-ширкат хўжаликларида пахта хом-ашёси ишлаб чиқариш самарадорлиги.

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1990 й.	1996 й.	1996 й.да 1990 й.га нисбатан,%
1. Сотилган пахта хом-ашёси	минг т.	275234,7	296362,6	107,7
ш.ж.: давлат буюртмаси	минг т.	275234,7	2419496,2	87,9
ҳисобига сотилган		2		
хўжалик ихтиёрида	минг т.	-	544129,8	-
қолдирилган				
2. Маҳсулот сотишдан	минг с.	2860929,	45783255	16 марта
олинган даромад:жами:		0		

ш.ж.: давлат буюртмаси	минг с.	2860929,	30338297,5	10,6 марта
ҳисобига сотилган		0		
хўжалик ихтиёрида	минг с.	-	15444967,5	-
қолдирилган				
3. Сотилган маҳсулот	минг с.	2321174	55758290	24 марта
ткннархи: жами:		2,0		
ш.ж.: давлат буюртмаси	минг с.	2321174	41401477,6	17,8 марта
ҳисобига сотилган маҳсулот		2,0		
таннархи				
хўжалик ихтиёрида	минг с.	-	14356812,4	-
қолдирилган тола таннархи				
4. 1 тонна рахта хом-ашёсини	Сўм	1039,45	15448,39	14,9 марта
ўртача сотиш баҳоси, жами:				
ш.ж.: давлат буюртмаси	Сўм	1039,45	12539,09	12,1 марта
ҳисобига				
хўжалик ихтиёрида	Сўм	-	28384,71	-
қолдирилган				
5. 1 тонна сотилган пахта	Сўм	843,55	18814,21	22,3 марта
хом-ашёси ўртача таннархи				
ш.ж.: давлат буюртмаси	Сўм	843,55	17111,61	20,3 марта
ҳисобига сотилган				
хўжалик ихтиёрида	Сўм	-	26389,90	-
қолдирилган				
6. Тармоқда харажатлар	%	+23,2	-17,9	-41,1 пункт
фойдалилиги (+), заралиги (-)				
даражаси				
ш.ж.: давлат буюртмаси	%	+23,2	-26,7	-49,9 пункт
ҳисобига пахта хом-ашёси				
хўжалик ихтиёрида	%	-	+7,6	+7,6 пункт
қолдирилган пахта хом-ашёси				
7. Маҳсулот сотишдан	минг с.	+539184,	-9975031,7	-
олинган фойда (+), зарар (-),		8		
жами:				
ш.ж.: давлат буюртмаси	минг с.	+539184,	-11063195	-
ҳисобига сотилган		8		
хўжалик ихтиёрида	минг с.	-	+108863,1	-
қолдирилган				

- 1990 йилда рублда

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, пахта ишлаб чиқариш билан шуғулланаётган хўжаликлар фаолияти самарадорлиги таҳлил қилинаётган муддат мобайнида салбий томонга ўзгарган. Яъни, 1990 йиллар мобайнида

пахта ишлаб чиқаришдан олинаётган даромадлар баҳонинг ўсиши таъсирида ортиб бораётган бўлсада, лекин тармоқ самарадорлигига якуний баҳо беришда фойдаланиладиган жорий харажатлар бирлиги ҳисобида олинадиган фойда ёки рентабеллик даражаси кўрсаткичи кескин пасайиб кетган. Масалан, ана шу муддат мобайнида бир тонна пахта хом ашёсининг баҳоси 14,9 мартага қимматлашиши натижасида жамоа-ширкат хўжаликлари маҳсулотни сотишдан олган пул даромадлари 16,0 мартага ошган. (1,1 марта фарқ сотилган маҳсулот миқдорини кўпайиши ҳисобига таъминланган).

Жадвал 3.1.3.

**Ўзбекистон Республикаси жамоа-ширкат хўжаликлари
пахтачилик тармоғида иқтисодий омиллардан фойдаланиш
самарадорлиги**

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	1990 й.	1996 й.	1996 й.да 1990 й.га нисбатан, %
1. Ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати (таққослама нархларда)	минг сўм	2218190,9	2404177,5	108,4
2. Банд ходимлар сони	киши	508306	10822565	213,0
3. Экин майдони	минг га	892438	1291594	144,7
4. Тармоқ асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати	минг сўм	3161484,6	9691945,0	3,1 марта
5. Жорий ишлаб чиқариш харажатлари	минг сўм	2321742	55758281,9	24 марта
6. Ишлаб чиқарилган маҳсулот қиймати (таққослама нархларда)				
а) Тармоқда банд бир ходим ҳисобида	сўм	4363,9	2220,8	50,9
б) 1 га экин майдони ҳисобига	сўм	2485,5	1861,4	74,9
в) 1 сўмлик ишлаб чиқариш фондлари ҳисобида	сўм	0,70	0,25	35,3
г) 1 сўмлик ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобида (жорий баҳоларда)	сўм	1,23	0,82	66,7

Аммо маҳсулот бирлиги баҳоси ва унинг таннархини ўзгариш суръатлари ўртасида салбий нисбатларни келиб чиқиши натижасида тармоқ иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичларининг пасайиб бориш қонуниятини келиб чиқмоқда. Жумладан 1 тонна пахта хом ашёси таннархи ва баҳосининг ўсиш нисбатлари 1,0:0,67 ни ташкил қилиши оқибатида пахта ишлаб чиқариш самарадорлиги ёки рентабеллиги 41,1 пунктга пасайиб кетган. Баҳо ва таннархнинг ўзгариши ўртасида келиб чиққан номутаносиблик натижасида давлат буюртмаси ҳисобига сотилган пахта хом ашёсидан жамоа хўжаликлари 11063194,8 минг сўмлик зарар кўрганлар. Ўз ихтиёрида қолдирилган пахта толасини сотишдан 108863,1 минг сўмлик фойда олиниши оқибатида иқтисодий зарарнинг умумий миқдори 9975031,7 минг сўмгача камайган. Баҳолар ва ҳаражатлар ўсиш суръатлари ўртасидаги нисбатнинг бузилиши тармоқдаги иқтисодий омиллардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади.

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, 1996 йилда 1990 йил даражасига нисбатан ишчи кучидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичи 50,9%ни экин майдонларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичи 74,9%ни, ишлаб чиқариш фондлари қайтими кўрсаткичи 35,3%ни ташкил қилган. Жорий ҳаражатларнинг даромадлилик ва қайтими кўрсаткичи тадқиқ қилинаётган муддат мобайнида 33,3 пунктга пасайган. Бундай салбий қонуниятларнинг келиб чиқиши бугунги кунда биринчидан, қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқлари маҳсулотлари баҳосининг ўсиш суръатлари ўртасида салбий нисбатнинг келиб чиққанлиги, иккинчидан, пахта ишлаб чиқариш самарадорлигининг пасайиши оқибатида банд бўлган ходимлар моддий манфаатдорлигининг пасайиши;

учинчидан, умуман қишлоқ хўжалигида, шу жумладан пахтчиликда фойдаланилаётган асосий воситалар қиймати инфляция омили таъсирида ўсиб бораётган бўлсада, лекин мавжуд техника ва механизмларнинг асосий қисмини моддий ва маънавий жиҳатдан эскириб. Ўз хизмат муддатларини ўтаб бўлганлиги; тўртинчидан, келиб чиққан баҳо диспаратети натижасида қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ишлаб топган даромадларига янги техника ва механизмлар сотиб олиш имкониятига эга эмаслиги, эскиларининг аста-секин ҳисобдан чиқарилиши натижасида машина-трактор паркларида мавжуд трактор ва машиналарнинг уларга бўлган талаб даражасидан камайиб кетиши оқибатида агротехник тадбирларнинг ўз вақтида ўтказилмаганлиги ва бошқа ҳолатлар билан изоҳланади. Бозор иқтисодиётининг асосий белгиси ҳисобланган моддий манфаатдорликни жамиятнинг асосий ривожлантирувчи кучи сифатида тан олиниши, пахтчилик тармоғи амалиётида қандай ўз аксини топаётганлигини аниқ маълумотлар ёрдамида кўрсатиб беришга ҳаракат

қиламиз. Яъни, 1990-1996 йиллар мобайнида инфляция таъсирига учрамайдиган меҳнат унумдорлигининг натурал ўлчов бирликларида аниқланган кўрсаткичлари тармоқда банд бўлган ўртача бир ходим ҳисобида 49,1 пунктга, бир киши-соати ҳисобида 42,5 пунктга пасайган ҳолда, амалдаги баҳоларда мос равишда 7,5 ва 8,5 марталарга ортган. Ўз навбатида мана шу муддат мобайнида тармоқда банд бўлган ходимнинг ўртача йиллик иш ҳақи 3,8 марта, бир киши соати ҳисобида тўланган иш ҳақи 4,4 марта кўтарилган ҳолос! Меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи ўсиш суръатлари ўртасидаги нисбат мос равишда 1,0:0,47 ва 1,0:0,52 ларга тенг бўлиши ва иш ҳақининг ишлаб чиқариш пировард натижаларидан моддий манфаатдорликни таъминлашдек ўз вазифасини бажара олмаслиги оқибатида пахтачилик тармоғида тўпланган иқтисодий омиллардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари пасайиб борган. Бозор иқтисодиётининг асосий белгиси ҳисобланган “ишлаб топ ва фойдалан” тамойилини амалиётда қўлланилмаётганлиги юқорида санаб ўтилган салбий оқибатларни келтириб чиқарди. Яна бир ҳолат, 1990-1996 йиллар мобайнида 1 гектар пахта экин майдониغا харажатлар сарфи 2606,27 рублдан 40871,67 сумгача ёки 15,7 мартага кўпайгани ҳолда иш ҳақи харажатлари 1693,50 рублдан 14757,64 сумгача ёки 8,7 мартага ортган. Майдон бирлиги ҳисобида жами харажатлар ва иш ҳақи харажатларининг ўсиш суръатлари ўртасидаги нисбат 1,0:0,55 ни ташкил қилганлиги оқибатида пахта хом ашёси таннархи таркибида иш ҳақининг салмоғи 65,0%дан 36,1%гача қисқарган.

Ишлаб чиқариш амалиётида бундай салбий ҳолатларни келиб чىқишининг асосий сабабларидан бири - бу тармоқ моддий-техник таъминоти масалаларида келиб чиқаётган муаммолар ҳисобланади. Жумладан, қишлоқ хўжалиги тармоғини интенсив йўл билан ривожлантиришнинг энг асосий манбаи ҳисобланган минерал ўғитлар билан етарли даражада таъминланмаганлик ишлаб чиқариш пировард натижаларига таъсирини ўтказмоқда (жадвал 3.1.4.)

Жадвал маълумотларини таҳлил қилиш натижасида кўйидаги ҳолатни ажратиб кўрсатиш мумкин: биринчидан майдон бирлиги ҳисобида солинган минерал ўғитлар ҳисобида азотли ўғитлар бўйича нисбатан барқарорлик кузатилмоқда, яъни урганилаётган давр мобайнида экин майдони бирлиги ҳисобида солинган азотли ўғитлар миқдори 15 кг га ёки 5,3% га қисқарган; иккинчидан, фосфорли ва калийли ўғитлар билан таъминланганлик даражаси кўрсаткичлари жуда пасайиб кетган, яъни 1 гектар пахта экин майдониغا солинган ушбу турдаги ўғитлар миқдори мос равишда 90 ва 35 кг ларга ҳамда 63,4 ва 70,0% га қисқарган.

Пахта етиштириш учун зарур минерал ўғитлар билан таъминланганлик даражаси
(100% хазм бўладиган модда ҳисобида)

Йиллар	Экилган майдон минг га	Азотли				Фосфорли				Калийли											
		Меъёр бўйича	Ҳақиқатда олинган			Таъмин ланган	Меъёр бўйича	Ҳақиқатда олинган			Таъмин ланган	Меъёр бўйича	Ҳақиқатда олинган		Таъмин ланган						
			талаб минг	Жами минг	1 га.га			т.	т.	Жами минг			1 га.га	т.		т.	.	1 га.га	кг	лик	даражаси %
1991	1720,6	355,0	408,0	206,0	114,9	243	244	142	109,4	152	85	50	55,9								
1992	1666,7	344	362	217	105,2	233	210	126	90,1	148	76	46	51,3								
1993	1695,1	344	421	248	122,4	233	188	111	78,5	147	30	17	20,4								
1994	1539,0	322	326	212	104,2	218	96	63	44	138	0,6	0,4	0,4								
1995	1492,8	321	292	196	90,9	217	65	45	29,9	137	-	-	-								
1996	1490,3	315	290	195	92,1	214	77	52	36	140	22	15	16								
1996 й.да	86,6	88,7	71,1	94,7	-22,8	88,1	31,6	36,6	-64,4	92,1	25,9	30,0	-39,9								
1991 й.га нис. %					пункт				пункт												

Солинган минерал ўғитлар мутлоқ миқдорининг камайганлиги масаланинг биринчи томони бўлиб, унинг иккинчи томони солиниши лозим бўлган минерал ўғитлар нисбатининг меъёрга нисбатан кескин фарқланишидир яъни, илмий асосланган меъёрлар бўйича азотли, фосфорли ва калийли ўғитлар нисбати 1,0:0,7:0,45 га тенг бўлиши зарур бўлгани ҳолда бу нисбат 1991 йилда 1,0:0,69:0,24 ни , 1996 йилга келиб эса 1,0:0,27:0,08 ни ташкил қилган. Минерал ўғитларни солиш нисбатлари ўртасида меъёрга нисбатан кескин фарқланишни келиб чиқиши оибатида амалда фойдаланилаётган минерал ўғитлардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини ҳам кутилган даражадан анча паст бўлиши хатларини келтириб чиқармода. Қишлоқ хўжалигини интенсив асосда ривожлантиришни таъминловчи минерал ўғитлар билан таъминланганлик даражасини кўтариш масаласи “1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ хўжалиги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастури”да азотли, фосфорли ва калийли ўғитларга бўлган талаб (барча турдаги экинлар ва томорқа хўжалиги талаби қўшилган ҳолда) мос равишда 1998 йилда 76,3%; 55,7% ва 48,6%, 1999 йилда 77,0%, ва 53,9% ва 47,0% ҳамда 2000 йилда 78,%, 52,3% ва 45,6% кондирилиши кўзда тутилган.

Таъкидлаш лозимки, қишлоқ хўжалигини интенсив йўл билан ривожлантиришнинг энг асосий таркибий қисми бўлиб, тармоқнинг техник таъминланганлик даражасини ошириб бориш ҳисобланади. Кейинги йилларда қишлоқ хўжалиги корхоналари тўлов қобилиятининг пасайиши улар таркибида шаклланган машина-трактор паркларини янгиланиб бориши даражасини кескин пасайишига олиб келди.

Жадвал 3.1.5.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида машина ва тракторлар паркиннинг янгиланиш даражаси.

Трактор ва машиналар номи	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Тракторлар минг дона							
а)йил бошига мавжуд	182,0	173,6	178,2	176,6	176,2	173,3	166,0
б)сотиб олинди	19,1	17,0	9,0	5,6	3,4	2,4	2,1
в)ҳисобдан чиқарилди	27,5	12,4	10,6	6,0	6,3	9,7	13,7
г)янгиланиш	10,5	0,8	5,1	3,2	1,9	1,4	1,2
даражаси:%							
Пахта териш							
машиналари:мингдона							
а)йил бошига мавжуд	30,5	30,5	29,2	28,9	28,8	24,5	18,4
б)сотиб олинди	3,0	2,9	2,3	1,4	0,8	0,4	0,2
в)ҳисобдан чиқарилди	2,8	2,5	1,9	1,5	5,1	6,5	6,6
г)янгиланиш	9,7	9,3	8,0	4,7	2,9	1,5	0,9
даражаси:%							

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, тадқиқ қилинаётган давр мобайнида мавжуд тракторлар ва пахта териш машиналари таркибида ҳисобдан чиқарилган қисмининг бирмунча камайганлиги, кейинги турт йил давомида аста-секинлик билан мунтазам ошиб бориши қонунияти кузатилмоқда. Бундай қонуниятнинг келиб чиқиши 90-йилга қадар қишлоқ хўжалиги корхоналари мунтазам равишда зарур миқдорда техника ва механизмларни йилма-йил олиб турганлиги, ундан кейин эса ўзаро иқтисодий алоқаларнинг тузилиши, техника ва механизмлар етказиб беришдаги тизимнинг ўзгариши натижасида келиб чиқан узилишлар оқибатида бозор субъектларининг мавжуд техникалардан фойдаланиш муддатини чўзишга ҳаракат қилаётганликлари билан изоҳланади. йилдан кучга киритилган асосий ишлаб чиқариш воситаларига амортизация ҳисоблаш тартиби бўйича қишлоқ хўжалиги техника ва механизмларга белгиланган 15,0%лик меъёр даражасида, техника ва механизмларнинг хизмат муддати ўртача 6,7 йилни ташкил қилиши керак. Дунё банки буюртмаси бўйича ўтказилган тадқиқотлар натижаларига кура 1997 йилнинг 1 январь ҳолатига қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида фойдаланилаётган транспорт машиналарининг ўртача хизмат (эксплуатация) муддати 10,05 йилни, ғилдиракли тракторлар бу кўрсаткич 9,92 йилни, занжирли трактор бўйича 9,47 йилни ташкил қилган. Кейинги йилларда ҳисобдан чиқарилган техника ва механизмлар сонининг кўпайганлиги улардан жисмоний жиҳатдан фойдаланиш имкониятларининг пасайганлиги билан изоҳланади. Кейинги йилларда сотиб олинган ва ҳисобдан чиқарилган техника ва механизмлар миқдорида кескин фарқланишни келиб чиқиши оқибатида қишлоқ хўжалиги корхоналарининг машина трактор паркларида мавжуд бўлган трактор ва механизмларнинг сонини кескин камайиши кузатилмоқда. 1997 йил март ойига бўлган маълумотлар бўйича мавжуд тракторлар сони 152200 тани ташкил қилиб, бу миқдор 1990 йил даражасига нисбатан 29800 тага ёки 16,4%га камайган, пахта териш машиналари бўйича эса юқоридаги кўрсаткичлар мос равишда 14800 тани ва 48,5% ни ташкил қилган. Трактор ва машиналар мутлоқ миқдорининг камайиши, фойдаланилаётган ер майдонларининг эса ўзгармай қолиши, оқибат натижада қишлоқ хўжалиги корхоналарининг улар билан таъминланганлик даражасини кескин пасайиб кетишига олиб келган (жадвал 3.1.6.).

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, ўрганилаётган давр мобайнида пахтачиликка ихтисослашган қишлоқ хўжалиги корхоналарида тармоқни ривожлантириш учун зарур асосий турдаги техника ва машиналар билан таъминланганлик даражаси меъёрга ва 1990 йилдаги даражасига нисбатан кескин пасайиши кузатилмоқда.

**Техника ва машиналар билан таъминланганлик даражасининг
таққослама ҳисоб-китоби**

	Меъёр бўйича	1990	1996	1996 й.да %	
				Меъёрга нисбатан	1990 й.га нисбатан
Ҳар 1000 га майдонга тўғри келган:					
Ҳайдов тракторлари	12,1	9,9	7,1	58,7	71,7
Чопиқ транспортлари	24,5	33,1	22,4	22,4	67,7
Пахта териш машиналари	27,2	15,3	12,6	12,6	32,4
Плуглар	16,6	8,8	7,2	7,2	81,8
1 дона техника ва машиналарга ер юкламаси, га:					
Ҳайдов тракторлари	82,6	101	140,9	170,6	139,5
Чопиқ транспортлари	40,8	30,2	44,6	109,3	147,7
Пахта териш машиналари	36,8	65,4	79,4	215,8	121,4
Плуглар	60,2	113,6	138,9	230,7	122,3

Натижада ҳар бир қишлоқ хўжалиги техникаси ва машиналарига тўғри келадиган ер юкламалари асоссиз равишда кутарилиши кузатилмоқда. Жумладан, ҳайдов тракторларига меъёр бўйича ҳар бир тракторга ўртача 82,6 гектар ҳайдаладиган ер тўғри келиши зарур бўлгани ҳолда, амалда 1997 йил 1 январь ҳолатига мавжуд техникалар сонидан келиб чиқан ҳолда ҳисобланган ушбу юклама 140,9 гектарни ташкил қилиб, меъёрга нисбатан 70,6% ортиқ бўлган. Худди шундай ҳолатни бошқа турдаги техника ва машиналар мисолида ҳам келтириш мумкин. Яъни юқорида санаб ўтилган кўрсаткичлар мос равишда чопиқ тракторлари бўйича 40,8 га; 44,6 га ва 9,3%ни пахта териш машиналари бўйича 36,8 га, 79,4 га ва 115,8%ни, плуглар бўйича 60,2 га; 138,9 га ва 130,7% ни ташкил қилган.

Илмий асосланган меъёрларга нисбатан ер майдонлари юкламасининг асоссиз равишда ортиши қуйидаги салбий оқибатларни келтириб чиқармоқда:

биринчидан, бажариладиган агротехник тадбирларни ўз вақтида тугатиш имкониятлари пасайтирмоқда;

иккинчидан, белгиланган топшириқларни бажаришга ҳаракат қилиниши натижасида бажарилаётган агротехник тадбирлар сифати пасаймоқда

учинчидан, агротехник тадбирларнинг ўз вақтида бажарилмаслиги ва сифатсиз бажарилиши натижасида майдон бирлигидан олинадиган ҳасилдорлик пасаймоқда;

тўртинчидан, ҳосилдорликнинг пасайиши маҳсулот бирлиги таннархини қимматлашишига олиб келмоқда;

бешинчидан, майдон бирлигида ҳаражат ва ҳосилдорликнинг ўзгариши ўртасидаги тескари нисбат тармоқ самарадорлигини пасайтирмоқда.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланилган тракторлар ва машиналар билан таъминланганлик даражаси кўрсаткичлари бўйича вилоятлар миқёсида кескин фарқланиш мавжуддир (Жадвал 3.1.7.).

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, вилоятлар миқёсида ҳайдов транспортлари билан таъминланганлик кўрсаткичлари ўртасида 2,0 барабар ёки 50% (Сирдарё)дан 100,0% (Самарқанд)гача фарқланиш мавжуддир. Чопиқ тракторлари билан таъминланганлик даражаси ўртасидаги фарқ эса 1,5 барабарни ташкил қилиб, ушбу кўрсаткич 67,0% (Қорақалпоғистон Республикаси)дан 99,0% (Қашқадарё)гача ораликда ўзгармоқда. Юқорида санаб ўтилганидек, кейинги йилларда техника воситаларини етказиб бериш тизимида вужудга келган ўзгаришлар натижасида келиб чиқдони салбий оқибатларни маълум даражада юмшатиш мақсадида республика ҳукумати томонидан тайёрланаётган 1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастури” да ушбу масалаларга алоҳида эътибор берилган.

Жумладан, 2000 йилга бориб, республика миқёсида ҳайдов тракторларига бўлган талабни қондирилиши даражасини 1997 йилдаги 81,0% дан 93,0% га етказиш, вилоятлар миқёсида мавжуд бўлган 2,0 барабар фарқланишни 1.25 барабаргача қисқартириш, шу жумладан чопиқ тракторлари бўйича талабни қондирилиш даражасини 85,0%>дан 94,0% гача кутариш, ҳамда вилоятлараро фарқланишни 1,5 дан 1,2 гача тушириш мўлжалланмоқда.

Қишлоқ хўжалиги техникалари ва машиналари билан таъминланганлик даражасини пасайиб бораётганлиги масаланинг биринчи томони бўлса, масаланинг иккинчи томони ҳозирда қишлоқ хўжалиги корхона ва ташкилотлари балансида мавжуд бўлган техника ва машиналарнинг асосий қисмининг фойдаланиш муддатини ўтаб бўлганлиги ва ана шу муддатга яқинлашиб қолганлиги ҳисобланади. Жумладан, 1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастури”да таъкидланишича фойдаланилаётган ҳайдов тракторларининг 58,0%и, гилдиракли тракторларнинг 84,0%и, плугларнинг 21,0%и амортизация муддатлари ўтиб кетган ҳолда ишлатилмоқда.

Жадвал 3.1.7.
Ўзбекистон Республикасн вилоятлари миқёсида хайдов ва чопиқ тракторлари билан таъминланганлик даражаси
хисоб-китоби (1.07. 1997 йил ҳолатига)

Вилоятлар	Хайдов тракторлари					Таъминланиши	Чопиқ тракторлари		
	Талаб	Мавжуд			Талаб		Мавжуд	Таминлиш %	
		Жами	ш.ж. Магнум	Т-4А магнум га айлантирил гани					
Қора-қолпоғистон республикаси	1556	1276	25	1251	82	7477	5080	67	
Андижон	693	543	29	514	78	3830	3512	92	
Бухоро	778	693	27	578	78	4183	3812	91	
Жиззах	715	590	71	519	83	4853	4610	95	
Қашқадарё	1147	1070	80	990	93	7042	7005	99	
Навоий	295	228	15	213	77	1633	1452	87	
Наманган	608	455	27	428	75	3548	2514	82	
Самарқанд	784	907	48	859	100	5230	3810	73	
Сурхандарё	778	704	35	669	91	4301	4128	96	
Сирдарё	903	451	62	389	50	4810	4128	86	
Тошкент	897	610	41	569	68	4909	3691	75	
Фарғона	789	561	33	618	71	31712	4055	86	
Хоразм	886	773	32	741	87	4323	3370	78	
Жами	10829	8819	565	8264	81	60881	51517	85	

**Қашқадарё вилояти хўжаликларида қишлоқ техникаларини
фойдаланиш муддатлари бўйича гуруҳланиши (1997 йил 1 ноябрь
ҳолатига).**

Фойдаланиш муддатлари бўйича гуруҳлар	Хайдов тракторлари		Чопиқ тракторлари		Пахта териш машиналари	
	сони, дона	салмоғи, %	сони, дона	салмоғи, %%	сони, дона	салмоғи, %
1-3 йил	187	6,5	230	4,8	158	6,8
3-5 йил	643	22,3	882	18,4	655	28,2
5-8 йил .	1248	43,2	2025	42,3	1237	53,3
8-10 йил	610	21,2	1146	23,9	237	10,2
10 йилдан орпш	195	6,7	507	10,6	35	1,5
Жами	2883	100,0	4788	100,0	2322	100,0

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки фойдаланилаётган қишлоқ хўжалиги техника ва машиналарининг асосий қисми ўзининг амортизация муддатларини ўтаб бўлган ва ўтаб бўлиш чегарасига келиб қолган техникалар ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида фойдаланилаётган техникалардан самарали фойдаланиш зарурияти уларнинг жисмоний ва маънавий эскириши даражасини ҳисобга олишни талаб қилади. Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги корхоналаридаги машина ва тракторларнинг асосий қисми 90-йилларгача ишлаб чиқарилган бўлиб уларнинг техник хусусиятларидан келиб чиққон ҳолда белгиланган амортизация меъёрлари бўйича хайдов тракторлар учун 5,3 - 6,4 йил хизмат муддати, ғилдиракли тракторлар учун 5,2-6,7 йил хизмат муддати, пахта териш машиналари учун 6,7 йил хизмат муддати белгиланганлиги шартидан келиб чиқадиган бўлсак, фойдаланилаётган техника ва механизмларнинг 70-80 % и ўз қийматини тўлиқ ишлаб чиқарилган маҳсулотга утказиб жисмоний жиҳатдан эскириб бўлгандир.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари балансидаги асосий техника ва механизмларнинг жисмоний жиҳатдан эскирганлиги ва фойдаланиш учун яроқсиз ҳолатга келиб қолганлиги оқибатида талаб қилинадиган ва мавжуд техникалар сони ўртасидаги фарқ янада ортмоқда. Жумладан Қашқадарё вилояти хўжаликларида 1997 йил ҳисоб-китоблари бўйича хайдов тракторларига бўлган талаб 6412 тани ташкил қилгани ҳолда, мавжудларига нисбатан аниқланганда ёпилмай долган талаб 3444 тани ташкил қилиб мавжудларнинг бир қисми ишга яроқсиз ҳолга келиб қолганлиги оқибатида ушбу фарқ яна 450 тага ортиши натижасида талаб қилинадиган техниканинг ишга яроқсизлари билан қопланмай қолган қисми 3894 тагача ортмоқда. Худди шундай ҳолатни бошқа асосий турдаги қишлоқ хўжалиги техника ва механизмлари мисолида ҳам куриш мумкин.

**Кашқадарё вилояти қишлоқ хўжалиги корхоналарида техника ва
механизмларга бўлган талабни қопланиш даражаси**

Машина ва тракторлар турлари	Иш хажми	1 шартли трактор (Машина) га йиллик меъёр	Талаб дона	Мавжуд дона	Шундан:		Етишмайди (-) Ортикча (+)
					ишга яроқсиз дона	ишга яроқсиз дона	
1. хайдов тракторлари	641289 га	100 га	6412	2968	450	2518	-3894
2. Чопиқ тракторлари	183813 га	50 га	3676	4838	610	4228	+552
3. Пахта териш машиналари	220000 га	80 га	2756	2551	1041	1510	-1246

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, вилоят хўжаликларида хайдов тракторларига бўлган талабнинг мавжудлари билан қопланиш даражаси 46,3%ни ташкил қилгани ҳолда ишга яроқли техника билан талабнинг қондирилиш даражаси 39,3%га тушиб қолмоқда Янада аянчли ҳолатни пахта териш машиналари мисолида кузатиш мумкин, яъни мавжуд техникалар билан талабнинг 92,6%и қоплангани ҳолда, талабнинг ишга яроқли пахта териш машиналари билан қопланганлик даражаси 54,8%ни ташкил қилмоқда, Бундай кескин фаркланиш келиб чиқиши мавжуд техника воситалари таркибида ишга яроқсизлари сонининг ўта юқорилиги билан изоҳланади. Яъни хайдов тракторлари бўйича мавжуд тракторларнинг 15,2%и фойдаланишга яроқсиз ҳолатга келиб қолган бўлса, чопиқ тракторлари бўйича бу кўрсаткич 12,6%ни, пахта териш машиналари бўйича 40,8% ни ташкил қилмоқда. Ишга яроқсиз ҳолатга келиб қолган тракторларни фойдаланиш учун таъмирлаш ишларини олиб бориш қушимча ҳаражатлар қилишни талаб қилиб, ушбу ҳаражатлар маҳсулот таннархига ички ҳаражатлар сифатида киритилиши натижасида маҳсулот бирлиги таннархининг кимматлашиши ҳолатлари келиб чиқади.

Кейинги йилларда хўжаликларнинг машина-трактор паркларини мустахкамлаб бориш имкониятларини пасайиши. оқибатида иқтисодий жиҳатдан ночор корхоналар техникада бажарилиши кўзда тутилган агротехник тадбирларни бажариш учун янгидан ташкил қилинган МТПлари хизматларига мурожаат қилишларига мажбур бўлмоқдалар. Иқтисодий ночор хўжаликларга кўрсатилаётган сервис хизматлари баҳоларининг асоссиз равишда юқори белгилаганлиги оқибатида биринчидан, ушбу гуру

хўжаликларда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлигининг баҳосини қимматлашиб кетиши ҳолатлари келиб чиқаётган бўлса, иккинчидан, янги тузилмалар курсатаётган хизматларига асосан тўлов қобилиятини йўқотган иқтисодий жihatдан ночор хўжаликлар мурожаат этиши натижасида улар ўртасида кредиторлик ва дебиторлик қарзларининг ошиб бориши қонуний туюлмоқда; учинчидан, иқтисодий жihatдан ночор хўжаликларнинг етарли техника ва механизмларга эга бўлмаганлиги оқибатида асосий эътиборни қўл меҳнатига қаратилиши маҳсулот меҳмат сиғими кўрсаткичларининг ошишига олиб келмоқда.

Масалан, 1996 йил маълумотлари бўйича Қашқадарё вилояти У.Юсупов туманидаги хўжаликлар миқёсида утказилган монографик тадқиқот натижалари юқоридаги фикрларимизни исботлайди.

Жадвал 3.1.10.

Қашқадарё вилояти У.Юсупов тумани хўжаликларининг трактор ва механизмларга талабни қондирилиш даражасини ҳисоб-китоби (1996 й.)

Машина ва механизмлар номи	Бажариладиган иш хажми	1 шартли трактор ва машина йиллик юклама меъёри	Меъёр бўйича зарур техника, дона	Мавжуд дона	Шундан яроқсиз, дона	Таъминланганлик даражаси, %
----------------------------	------------------------	---	----------------------------------	-------------	----------------------	-----------------------------

Миришкор жамоа-ширкат хўжалиги

Хайдов трактори	4226 га	100 га	42	45	-	107,1
Чопиц тракторлари	3200 га	50 га	64	72	-	112,5
Пахта териш машиналари	3668,0 т.	80 т.	46	56	-	121,7

Янгиобод жамоа-ширкат хўжалиги

Хайлов трактори	2378 га	100 га	24	20	8	83,3
Чопик тракторлари	1400 га	50 га	28	24	4	85,7
Пахта териш машиналари	800 т.	80 т.	10	9	5	90,0

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, бир туман ҳудудида жойлашган тупроқ шароитлари ўхшаш бўлган икки хўжалик миқёсида техник воситалари билан таъминланганлик даражаси кўрсаткичлари ўртасида кескин фарқланиш мавжуддир. Янгиобод жамоа ширкат хўжалигининг техника воситалари билан етарли даражада таъминланмаганлиги натижасида агротехник тадбирларни ўз вақтида ва сифатли бажарилмаслиги ҳолатларининг кузатилиши ҳамда бошқа ташкилий-иқтисодий сабаблар билан боғлиқ равишда маҳсулот

таннархининг қимматлашиши ва тармоқ самарадорлиги кўрсаткичларининг кескин пасайиб кетиши ҳолатлари келиб чиқди (жадвал 3.1.11.).

Жадвал 3.1.11.

Техника билан қуролланганлик турлича хўжаликларда пахта ишлаб чиқариш самарадорлигининг қиёсий таҳлили (1996 йил).

Кўрсаткич номи	Улчов бирлиги	Миришкор ж.ш.х		Янгиобод Ж. Ш.Х	
	бирлиги	миқдори	Улуши %	Микдори	улуши, %
1. Экин майдони	га	2840		738	
2. Хосилддорлик					
топшириқ	ц/га	25,8		20,5	
ҳақиқатда	ц/га	30,5	—	11,5	
3. Ялпи хосил					
топшириқ	цен	73353	—	15095	—
ҳақиқатда	цен.	86566	—	8453	—
4. Топшириқни					
бажарилиши	%	118,0		56,0	—
5. 1 центнер пахта хом					
ашёсига ҳаражат жами	сум	1266,74	100,	5091,3	100,0
шундан: иш хақи	сум	536,45	42,3	1627,1	32,0
моддий-пул ҳаражати	сум	730,29	57,7 ¹	3464,2	68,0
шу жумладан ишлар ва					
хизматлар	сум	88,11	7,0	1602,9	31,3
6. Махсулот бирлиги					
таннархи	ц./с	1266,74	100,	5091,3	100,0
7. Махсулот бирлигига					
меҳнат ҳаражатлари	киш	33,5	-	72,4	-
8. 1 киши/соатига ту-					
ланган иш хақи	сум	11,77	-	16,52	-
9. Ўртача сотиш ба-					
ҳоиси	сум	1449,84	-	1341,7	-
10. Рентабеллик дара					
жаси	%	14,5	-	-73,1	-

Жадвал маълумотларидан кўрилмақдаки, техник қуролланганлик даражаси жиҳатидан бир-бири кескин фарқ қилувчи гуруҳларга киргань ушбу икки хўжаликда мос равишда тармоқ самарадорлиги кўрсаткичлари ўртасида ҳам фарқланиш келиб чиққан. Ушбу икки хўжаликда пахта хом ашёси бирлиги таннархи ўртасидаги нисбат 1,0 : 4,0 ни ташкил қилган. Янгиобод жамоа-ширкат хўжалигида маҳсулот таннархи таркибида моддий-пул ҳаражатлари салмоғи юқори бўлиб, бу биринчи навбатда ишлар ва хизматлар салмоғишинг юқорилиги билан изоҳланади. Яъни, бир центнер пахта хом ашёси ҳисобида сарфланган ишлар ва хизматлар ҳаражатлари ўртасидаги нисбат 1,0:18,2 га тенг бўлиб, бундай кескин фарқланишни келиб чиқиши биринчи хўжаликда бажарилган барча механизация ишларининг хўжалик техникаси билан бажарилганлиги, иккинчи хўжаликни техника воситалари билан етарли даражада таъминланмаганлиги оқибатида ушбу агротехник тадбирларни бажаришда МТП техника ва механизмларидан фойдаланилганлиги билан изоҳланади. Жадвалда ўзига эътиборни тортадиган яна бир ҳолат шундан иборатки Янгиобод хўжалигида меҳнат унумдорлиги Миришкор хўжалигига нисбатан натурал кўрсаткичда 2,2 марта қиймат кўрсаткичида 2,4 мартага паст бўлишига қарамасдан, бир киши соат ҳисобида тўланган меҳнат ҳаққи аксинча 1,4 марта юқори бўлиши оқибатида 1 центнер пахта хом ашёси таннархи 343,90 сумга қимматлашган бундай салбий ҳолат меҳнатга ҳақ тўлаш тизимини пировард натижа билан боғланмаганлиги натижаси ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва уларга етказиб бериладиган саноат маҳсулотлари баҳолари ўртасида келиб чиққан номутаносиблик оқибатида кўпчилик хўжаликлар асосий турдаги техника ва механизмларни эркин ўзлаштириш имкониятларининг пасайганлигини ҳисобга олиб туманлар даражасига ташкил қилинаётган монопол мавқеига эга бўлган МТП фаолиятига баҳо беришда кенг қамровли ёндашиш бўлишлиги зарурияти келиб чиқмоқда. Ушбу ташкилотлар бугунги кунда қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат кўрсатиш билан шуғуллангани ҳолда бевосита товар ишлаб чиқарувчилар ўз фаолиятларини зарар билан яқунлаган бир шароитда, асоссиз равишда улар тасарруфида бўлган янги техникаларнинг бир мавсумда бажарилиши мумкин бўлган иш ҳажми ёки техник характеристикаларидан келиб чиққан ҳолда “Ўзқишхўжтаъминоттузатиш” қўмитаси ҳамда Республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги билан келишилган ҳолда илмий асосда ишлаб чиқилган ва

**Вилоят туманларида “Магнум” тракторлари билан ер
хайдашда ўрнатилган хизмат ҳақлари қиёсий таҳлили**

Туманлар	Хайдалган Майдон га	Иш бирлиги (1га) габерилган шартномавий баҳо сўм		Жами бажарилган иш учун тўлов сўм		Баҳо фарқи натижасида ортиқча (+) кам (-) тўланиши керак минг сўм
		Илмий асосланган	Ҳақиқатда	Илмий асосланган баҳо бўйича	Ҳақиқатда қўлланилган баҳо бўйича	
1.Бахористон	995	937	3941	933	3921	+2988
2.Ғузор	311	924	2236	287	695	+408
3.Дехқонобод	95	1030	1300	88	124	+36
4.Қарши	524	1040	1462	544	769	+225
5.Косон	2461	901	2505	2217	6167	+39
6.Қамаши	-	-	-	-	-	-
7.Китоб	1808	814	814	1471	1471	-
8.Муборак	1122	1012	2694	1135	3023	+1888
9.Нишон	5900	934	2376	5511	14020	+8500
10.Касби	-	-	-	-	-	-
11.У.Юсупов	234	949	1152	222	269	+47
12.Чироқчи	1882	984	2923	1851	5501	+3050
13.Шахрисабз	1641	830	830	1362	1362	-
14.Яккабоғ	3802	938	1147	3566	4361	+795
Вилоятлар бўйича	20775	924	2008	19187	41683	+22496

Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган иш бирлиги шартномавий баҳоларини услубиётга ҳилоф равишда ҳақиқий бажарилган иш ҳажмидан келиб чиқиб қайта ўзгартиришлари пировардида ўз фаолиятларини фойда билан якунламоқдалар. Худди шундай амалиётни Қашқадарё вилоятида фаолият кўрсатаётган МТПлари мисолида кўрсатиш мумкин.

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, вилоятдаги ер майдонларини шудгорлаш мақсадида МТПлари хизматига мурожаат қилган туманларнинг кўпчилиги (Китоб ва Шахрисабз туманларидан ташқари)да Магнум тракторлари учун белгиланган иш меъёрларидан келиб чиққан ҳолда белгиланган шартномавий баҳолар амалда қўлланилмаган. Уларда ҳақиқатда бажарган иш ҳажмлари жуда кам бўлиши оқибатида лизинг шартномаси муддатида зарур бўладиган маблағларни йиғишга эришиш учун амалда бажарилган иш ҳажмларидан келиб чиққан ҳолда баҳолар асоссиз равишда қайта кўриб чиқилган. Туманлар миқёсида илмий асосланган шартномавий баҳолар ўртасидаги мавжуд фарқланиш (1,0:1,25) улардаги тупроқ таркибининг фарқ қилиши билан изоҳланади. Белгиланган

ва амалда мўлжалланган шартномавий баҳолар ўртасидаги фарқланиш 1,0:1,21 (У.Юсупов тумани)дан 1,0:4,21 (Бҳористон тумани) гача ораликда бўлмоқда. МТПлари кўрсатган хизматларига белгиланган баҳоларни асоссиз равишда вилоят бўйича ўртача 2,17 марта кўтарилиши натижасида қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ушбу ташкилотлардан кредиторлик қарзлари 22496 минг сумга ортган. Хўжаликлардан «Ўзқишхўжтаъминоттузатиш» кўмитасининг дебиторлик қарзлари 1.XI. 1997 йил ҳолатига 680 млн. сумни ташкил қилиб, 1.02.1997 йил ҳолатига нисбатан ушбу қарзлар 100 млн. сумликка ошган.

Яна шундай ҳолат киши эътиборини ўзига тортадики МТП хизматига мурожаат қилмаган туманларда тармоқ самарадорлиги ана шу ташкилот хизматига мурожаат қилган туманлар кўрсаткичларига нисбатан анча юқори бўлган.

Жадвал 3.1.13

Қашқадарё вилояти туманларини “Магнум”да ҳайдалган ер салмоғи бўйича гуруҳлаш ва иқтисодий самарадорлик. (1997 йил).

Туманларнинг “Магнум”да ҳайдалган ер салмоғи бўйича гуруҳлари	Туманлар сони	Ўрта ча салмо ғи	Ҳара- жат бирли - гида олин ган фойда	Рента- белл ик дара жаси , %	Пахтачиликда 1 га экин майдони			Пахта чилик рента- белли- ги, %
					Ҳара - жат, минг сум	Даро - мад минг сум	Фой да (+), За рар (-)	
1,0 % гача	5	- 0,3	+0,05	5,1	47,2	52,3	+5,	10,3
1,1дан	2	1,6	+0,05	5,3	50,4	57,4	+7,	13,9
3,1%дан	3	3,5	+0,01	1,2	45,9	45,7	-0,2	-4,4
5.0%гача								
5,1дан	4	9,7	+0,03	2,9	51,0	53,7	+2,	5,3
юқори							7	
Вилоят	14	3,3	+0,04	3,7	48,6	52,3	43,	7,6
бўйича							7	
ўртача								

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, ҳайдалган майдонлар таркибида МТП балансидаги “Магнум” тракторлари билан бажарилган ишлар салмоғининг ортиб бориши билан самарадорлик кўрсаткичларининг пасайиб бориши кузатилмоқда. Туманлар миқёсида ўзаро тақослашнинг ўзказилиши ушбу қонуниятни янада юқорироқ кўрсатади. Яъни, шудгорлаш ишларини тўлиқ ўз тасарруфидаги техникаларда бажарган Касби тумани хўжаликларида гектар қайтими кўрсаткичлари бошқа МТПлари хизматига мурожаат қилган туман кўрсаткичларига нисбатан

1 га ерни шудгорлашда МТП фаолиятига нисбий баҳо бериш

Харажат моддалар	Ўлчов бирлиги	МТП бажарганда магнум 7240	Хўжалик техникасида бажарилганда
1.Иш хақи (Ижтимоий суғуртага ажратма кушилиб	сўм	6940	128.48
2.Амортизация (Лизинг)	сўм	2000.27	52.64
3.Жорий ремонт	сўм	175.00	481.40
4.Ёкилғи мойлаш материаллари	сўм	497.00	515.95
5.Даврий харажатлар бошқа харажатларга қўшилиб	сўм	119.69	4.48
6.Мажбурий суғрта тўловлари	Сўм	-	2.76
7.Корхона фойдаси	Сўм	73.62	-
8.1 га ишни бажариш бахоси сўм	сўм	2934.98	1201.31
9.1га тракторнинг масумда бажарган иш хажми	га	470	80

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, бир турдаги агротехник тадбирни икки хил усулда бажарилиши оқибатида, хизмат таннарихига кирадиган харажат моддалари ўртасидаги мавжуд номутаносиблик: биринчидан, МТП лари балансидаги машиналарни иш унумдорлигининг юқорилиги; иккинчидан, хўжаликлар тасарруфидаги техникаларнинг жисмоний жихатдан эскириб бўлганлиги; учинчидан, ва асосийси янги техника билан қуроллантирилаётган МТПларнинг туман миқёсида ҳукмрон мавқеига эга эканлиги оқибатида хизмат кўрсатиш соҳасида рақобат муҳитининг шаклланмаганлиги; тўртинчидан, қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи корхоналар фаолияти молиявий натижаларини бевосита товар ишлаб чиқарувчилар ишлаб чиқаришининг пировард натижалари билан боғланмаганлиги ҳолатлари билан изоҳланади.

Шу жойда яна бир ташкилий жиҳатга эътибор бериш талаб қилинадики, МТПларини ташкил қилиш тўғрисидаги Ўзбекистан Республикаси Вазирлар Мазрасасининг 1998 йил 10 мартдаги 106 сонли қарорига асосан ушбу бозор субъектлари қишлоқ хўжалиги корхоналари техникаларини, кейинчалик сотиб олиш шарти билан ижарага олиш асосида ташкил қилинганлигини ҳисобга олган ҳолда ҳамда асоссиз равишда иш бирлиги баҳоларини ошириш эвазига фойда олишини олдини олиш мақсадида, улар чиқарган акцияларни хўжаликлар ўртасида тарқатиш билан ушбу фойдани қайта тақсимлашга эришиш талаб қилинади. Акцияларни қишлоқ хўжалиги корхоналари ўртасида тақсимланишига эришиш уларнинг МТП фаолиятида иштирок этиш масаласини ҳал қилиб, иш бирлигига белгиланган баҳоларнинг асоссиз равишда ошириб боришнинг олдини олиш учун том маънодаги имконият яратади. Ушбу ташкилот ҳукмрон мавқеини чеклашнинг яна бир йўли бу янгидан республикага келтириладиган техникаларни итисодий баққуват хўжаликлар ўзлаштириши бўйича ҳозирда мавжуд тусиқларни олиб ташлаш ва уларга МТПлар фойдаланаётган лизинг имкониятларини яратиш ҳисобланади. Иқтисодий омилларнинг ўзаро ўриндошлик назариясидан келиб чиқан ҳолда хулоса қилиш мумкинки, бугунги кунда ишлаб чиқариш амалиётида қишлоқ хўжалигида бир омил урнини иккинчи омил эвазига тўлдирилиши билан тармоқда маълум даражада нисбий барқарорлик таъминланиб турибди. Бу биринчи навбатда капитал ёки моддий омиллар ҳисобига йўқотишларни меҳнат омили ҳисобига тўлдириш эвазига амалга ошмоқда (жадвал 3.1.15).

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, иқтисодий омиллар билан таъминланганлик даражаси бўйича умумлаштирувчи коэффициент ва қишлоқ хўжалигида олиб бориладиган ташкилий-иқтисодий тадбирларга баҳо беришда фойдаланиладиган ҳосилдорлик бўйича аниқланган коэффициент ўртасида нисбий тўғри мутаносиблик кузатилмоқда. Демак, солинган минерал ўғитлар ҳамда трактор ва механизмлар юкламалари миқдорининг камайиши эвазига иқтисодий йўқотишлар майдон бирлиги ҳисобида меҳнат ҳаражатларини кўпайтириш орқали қопланган. Ёки агарда республика жамоа-ширкат хўжаликларида битта пахтачиликда банд ходим ҳисобига тўғри келган ер майдонлар юкламаси сақланиб қолганда эди, 1996 йилда ҳосилдорлик 23,1 центнерни эмас, 14,9 центнерни ташкил этган бўлар эди.

Юқоридаги келтирилган маълумотлардан келиб чиқадиган хулоса шуки, тармоқ самарадорлигини барқарор усиб боришини таъминлаш учун тармоқ моддий-техник таъминоти масалаларини ҳал қилишда бир томонлама эмас, кенг қамровли йўл тутиш талаб қилинади.

Жадвал 3.1.15

Иқтисодий омилар билан таъминланганлик даражаси ва ҳосилдорликни ўзгариши ўртасида боғлиқлик
(республика жамоа-ширкат хўжаликларида)

ЙИЛЛАР	Хосилдор- лик ц/га	Хосилдорлик ва омилар билан таъминганлик коэффицентлари нисбати				Иқтисодий омилар билан таъмин- ланганлик даражаси- нинг умум- лаштирувчи коэфф	Омилар билан таъминганлик		
		Умумлаш- тирувчи	банд ходимлар	солинган минерал утатлар	фойдала нил ган техника		1 га экин майдонига тўғри келган ходим, киши	1 га га солинган минерал утат, кг	1000 га ер га тўғри келган шартли трактор ва машиналар
1990		-	-	-	-	-	0,56	398	67,6
1996	23,1	-	-	-	-	-	0,84	262	49,3
1996 йилда 1990 йилга нисбаган коэффицент	0,747	≈	<	>	≈	0,723	1,5	0,66	0,73

3.2 Тайёрлов тизимини ислоҳ қилиш асосида пахтачилик хўжаликларида ички хўжалик бозор тамойилларини шакллантириш механизми

Ўзбекистон республикаси жамоа хўжаликлари мисолида олиб борилган тадқиқотлар натижалари курсатадики, 1991-1996 йиллар мобайнида фонд қиймати кўрсаткичи 45,8%га, ишлаб чиқариш ҳаражатларини ц'опланиш даражаси кўрсаткичи 28,0%га пасайган. Бундай ҳолат амал қилаётган хўжалик механизмининг ҳаражатли асосга қурилганлиги натижаси бўлиб, корхоналарни ҳар қандай ҳаражат қилиб бўлсада топшириқни бажаришга рағбатлантириши оқибатида кўпчилик ҳолатларда у ёки бу турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга сарфланган восита ва ҳаражатлар илмий асосланган меъёрлардан анча ортиб кетиб, пировард натижада бозор субъектлари ўз фаолиятларини зарар билан якунламоқдалар. Шу даврга қадар корхоналар ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкониятларини асосан хўжалик ичида қидириш амалиёти кенг тарқалгандир. Лекин шундай ҳолатни таъкидлаб ўтиш лозимки, хўжалик механизмига тегишли бўлган камчиликлар, биринчидан, ишлаб чиқаришни ривожланишига тусқинлик қилмоқда, иккинчидан, тармоқлар, экин турлари ва умуман хўжалик фаолиятини зарарли соҳага айланиб қолишининг асосий сабабига айланмоқда, учинчидан, ишлаб чиқариш ҳаражатларини асоссиз равишда ортиб кетишидан моддий жавобгарликни йўқолиб кетишига олиб келмоқда (3.44.169).

Ана шундай салбий натижаларнинг келиб чиқишини маълум жиҳатдан пахта хом ашёсини тайёрлаш ва сотиб олиш механизмига тегишли бўлган камчиликлар билан изоҳлаш мумкин. Амалда бўлган пахта хом ашёсини тайёрлаш ва сотиб олиш тизими такомиллаштиришни талаб қиладиган жараёндир. Бу борада биринчи навбатда амага оширилиши лозим бўлган тадбирлар “Ер кодекси”га мувофиқ равишда қишлоқ хўжалигида асосий восита ҳисобланган ернинг эгаси сифатида давлат иқтисодий мулкый муносабатлар тизимида қатнашар экан, дунё мамлакатлари амалиётида мавжуд бўлган ички энг зарурий эҳтиежларни қондириш учун талаб қилинадиган маҳсулотлар миқдоридан келиб чиққан ҳолда қишлоқ хўжалиги корхоналарига етказиб берадиган “давлат буюртмаси” миқдорини ҳуқуқий ҳужжат кўринишида “фармон” чиқариш ёки қабул қилиш билан аниқ белгилаб бериш зарурдир. Ўтиш даврида қишлоқ хўжалиги корхоналарининг тайёрлов ташкилотлари билан тузаётган “шартнома контрактация”ларда ушбу миқдор ўз аксини топиши, ҳамда белгиланган миқдордан ортиқча маҳсулотни эркин сотиш тартиби қонуний асосда аниқ курсатиб берилиши зарурдир. Хўжаликлар ихтиёрида қолдирилган пахта толасини ички заруриятдан келиб чиққан ҳолда бир

томонлама баҳо белгилаш билан олиб қуйиш амалиётидан батамом воз кечиш лозим. Чунки, бир томонлама баҳо белгилаш йўли билан хўжаликлар ихтиёрида қолдирилган пахта толасини маълум бир иқтисодий манфаатлардан келиб чиодан ҳолда, тайёрловчи ташкилотлар томонидан тасарруф қилиниши ушбу хўжаликларда ишлаб чиқариш натижасига бўлган хўжайинлик ҳиссини сунишига олиб келади. Давлат ўзининг ички заруриятлари учун қушимча маҳсулотларни тасарруф қилган шароитда тайёрлов ташкилотлари хўжалик билан тенг ҳуқуқли бозор субъекта сифатида иқтисодий муносабатлар тизимида иштирок этйши лозим. Бунда давлат шундай баҳони тавсия этиши лозимки, ҳар бир бозор субъекти ўзининг мижозни эркин танлаш ҳуқуқидан фойдаланган ҳолда, улар ичидан ўз иқтисодий манфаатидан келиб чиққан ҳолда давлат тайёрлов ташкилотини танласин. Бўндай хўжалик тизими дунё амалиётида “остонавий баҳолар” деб номланиб, ҳар бир бозор субъектининг “танловдаги ва тадбиркорликдаги эркинлиги” тўлиқ таъминланган ҳолда уларга остонавий баҳолар тавсия этилади. Бунда бозор субъектлари ўз маҳсулотларини эркин тасарруф қилган ҳолда, энг биринчи навбатда ўзларининг иқтисодий манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, юқори баҳо белгилаган ҳамда тўлов қобилиятига эга бўлган мижоз билан ўз иқтисодий муносабатини урнатиши инкор этилмайди. Агарда ўз тасарруфидаги маҳсулотини сотиш бўйича давлат белгилаган баҳодан юқори баҳо бера оладиган мижозни қидириб топаолмаган шароитда давлат айирбошлаш объектига айланмаган маҳсулотларни ҳеч қандай қўшимча шартларсиз белгилаб қўйилган баҳолар даражасида сотиб олиб, иқтисодий муносабатлар тизимида фермерлар фаолиятини тартибга солиб турувчи “кафолат” сифатида иштирок этиши талаб қилинади. Бўгунги кунда хўжаликларга етарли иқтисодий мустақиллик берилмаганлиги бозор иқтисодиётининг танловдаги ва тадбиркорликдаги эркинлик тамойилини ишламаслиги, топшириқларнинг мажбурий хусусиятга эга эканлиги оқибатида ҳар бир бирлик пахта хом ашёсини ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги фарқ 1,0:5,0 ҳатто 1,0:7,0 оралигида бўлмоқда. Яъни ҳар бир раҳбар албатта давлат тайёрлов тизимида кўзда тутилган топшириқни бажарган тақдирда хўжалик фойдаланиши мумкин бўлган имтиёзларга эга бўлиш мақсадида қанча ҳаражат қилиб бўлсада, ушбу топшириқни бажаришга ҳаракат қилади. Яъни амалиётда фойдаланилаётган пахта хом ашёсини тайёрлаш ва хўжаликларни моддий рағбатлантириш тизими икки ёқлама хусусиятга эга: яъни биринчидан, ишлаб чиқариш топширигини бажарилиши даражаси ва хўжаликлар моддий манфаатдорлиги ўртасидаги тўғри мутаносиб боғлиқлик; иккинчидан, ишлаб чиқариш топширигини бажарилиши даражаси ва тежамли хўжалик юритиш механизми ўртасида тескари мутаносиб боғлиқлик (жадвал 3.2.1).

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, пахта хом ашёси ишлаб чиқариш топшириғини бажариш даражаси ва хўжалик ихтиёрида қолдирилаётган хом ашё микдори ўртасида тўғри мутаносиб боғлиқлик мавжуддир. Яъни ушбу топшириқни 100,0% (Яккатут ш/у) атрофида бажарилганда давлат буюртмаси бўйича сотиладиган ва хўжалик тасарруфида қолдириладиган пахта хом ашёси нисбати 1,0:1,5 га тенг бўлгани ҳолда, топшириқ 108,6% (Ўзбекистан ш/у) га бажарилганда жорийдаги нисбат 1,0:1,71 ни, топшириқ 128,4% (Ропхон ш/х)га бажарилганда 1,0:2,21 ни ташкил қилмоқда.

Жадвал 3.2.1

Ишлаб чиқариш топшириғини бажарилиши даражаси, пул тушуми ва маҳсулот таннархи ўртасидаги боғлиқлик (1996 й)

Хўжалик номи	Топшириқни бажарилиш даражаси %	Сотилган пахта хом ашёси, Тонна		Ўртача сотиш баҳоси Тонна/сўм		Сотилган маҳсулот таннархи Тонна/сўм	
		Давлат буйртмаси ҳисоби га	Келишилган баҳо ларда	Давлат буйуртмаси ҳисобга	Келишилган баҳо ларда	Давлат буйуртмаси ҳисобига	Келишилган баҳо ларда
Бешариқ	81.1	9520	-	15844.6	-	16903	-
Якка тут	100.1	3265	4906	111426.14	25043.0	14683.27	22226.28
Дустлик	100.5	1278	1934	13289.23	25791.81	1932908	26831.63
Намуна	120.3	2054	3096	12762	25342.0	14223.30	22022.72
Ропхон	128.4	1172	2590	14301	27197.28	16362.57	24744.81
Ўзбекистон	108.6	880	1509	13953.66	27622.2	17689.83	25343.90
Агрофирма бўйича	96.5	18169	14035	13748	26642	16148.52	23909.19

Юқорида санаб ўтилган ҳолат у, ҳозирда амалда бўлган тайёрлов тизимининг ижобий томонини кўрсада, лекин у ишлаб чиқарувчини ҳар қандай ҳаражат қилиб бўлсада, топшириқни бажаришга интилишидиск салбий ҳолатни келтириб чиқаради. Жумладан, топшириқни 100,5% атрофида бажарган Дустлик ширкатлар уюшмасида 1 тонна пахта хом ашёсини ўртача тўла таннархи 23846 сўмга тенг бўлгани ҳолда бу кўрсаткич топшириқни 128,4% га бажарган Ролкон жамоа хўжалигида 22113 сумга тенг бўлиши ёки топшириқни бажариш учун ишлаган биринчи хўжаликда таннарх иккинчи хўжаликка нисбатан 7,7% га давлат буюртмаси ҳисобига топширилган маҳсулот таннархи 18,1% га қиммат бўлганлиги юқоридаги фикримизнинг яққол исботидир. Бу муаммонинг биринчи

томони бўлса, унинг иккинчи томони, “Ўзпахтасаноацотиш” уюшмаси ташкилотлари барча қишлоқ хўжалик корхоналарига бир хил хизмат кўрсатган ҳолда ўз хизмати саҳасини асоссиз равишда табақалаштириши ҳисобланади. Яъни пахта хом ашёси ишлаб чиқариш топшириғини бажармаган Бешариқ ш/у.дан умуман хизмат ҳаққи ундирилмаган ҳолда, иккинчи гуруҳ хўжаликлардан ундирилган ҳақ топшириқни бажарилиш даражасига мутаносиб равишда ошиб борган. Жумладан, туман бўйича 1 тонна пахта хом ашёсини қайта ишлаш ҳаражатлари 3382,22 сўмга тенг бўлган, ушбу ҳаражатлар топшириқни бажармаган хўжаликка туширилмаганлиги оқибатида топшириқни бажарган хўжаликлар етказиб берган пахта хом ашёси бир тоннаси ҳисобида 42,0%га ошиб, 4801,67 сумга тенг бўлган. Ишлаб чиқариш топшириғини бажарган хўжаликарга туширилган хизмат ҳаққи ўртасида 1 тонна хом ашё ҳисобида 4516,81 сум (Дустлик ш/у)дан 5770,87 сум (Ропхон ж/х) гача ёки 1,0:1,28 оралиғдаги адолациз фарқланиш келиб чиққан.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини, шу жумладан пахта хом ашёсини тайёрлаш тизимида тегишли бўлган ҳаражатли асосга қурилган камчиликларни тугатиш бозор субъектлари ўртасида, маҳсулот етказиб бериш ва уни сотиб олиш жараёнида бўладиган муносабатлар тизимида кескин ўзгартиришлар киритишни талаб қилади. Ушбу масалани ҳал қилиш икки хил ёндашиш орқали амалга оширилиши мумкин:

Маҳсулот ишлаб чиқариш топшириғи қандай даражада бажарилишидан қатъий назар, мамлакат ички заруриятларидан келиб чиқиб белгиланган давлат буюртмасидан ортиқча етказиб берилган маҳсулотларнинг хўжаликлар ихтиёрида қондириладиган маҳсулотлар миқдорини аниқлашнинг табақалаштирилган усулидан фойдаланиш.

Тайёрловчи ташкилотлар билан маҳсулот етказиб бериш бўйича контрактация - шартномаларида ҳуқуқий шахс сифатида қатнашаётган қишлоқ хўжалиги корхоналари ички булirmаларидаги товар ишлаб чиқарувчилар моддий манфаатдорлигини ўз фаолияти якунлари билан боғлаш учун улар бирининг ҳуқуқий шахс сифатида тўғридан тўғри ёки уч томонлама (тайёрлов ташкилоти-хўжалик-ички бўлинма) шартнома тузиш амалиётига ўтиш.

Агарда маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича белгиланган топшириқни бажарилиши қатъий мақсад сифатида қўйилса, қонуний-меъёрий ҳужжатларда белгиланган мамлакат ички зарурияти учун мажбурий давлат тасарруфига тортиладиган миқдордан ортига етиштирилган маҳсулотларнинг хўжаликлар ихтиёрида толдириладиган қисмини табақалаштирилган ҳолда устириб бориш зарур. Қуйидаги табақалаштириш коэффициентларидан фойдаланиш тавсия этилади.

**Давлат буюртмасидан ошиқча маҳсулотларни хўжаликлар
тасаруфида қолдиришни табақаланиши**

Маҳсулот ишлаб чиқариш топшириғини бажарилиш даражаси		Ортиқча етиштирилган маҳсулотни хўжалик ихтиёрида қолдириладиган қисми, %
30 фоизгача		-
30.1	фоиздан 40,0 фоизгача	35,0
40.1	фоиздан 50,0 фоизгача	45,0
50.1	фоиздан 60,0 фоизгача	55,0
60.1	фоиздан 70,0 фоизгача	65,0
70.1	фоиздан 80,0 фоизгача	75,0
80.1	фоиздан 90,0 фоизгача	85,0
90.1	фоиздан 99,9 фоизгача	95,0
100,0	фоиз ва ундан ортиқ	100,0

Бундай хўжаликларнинг ихтиёрида қолдирилган маҳсулотларнинг табақалаштирилган меъёрларини қўллашдан кўзланган мақсад ҳозирги кунда хўжалик юритиш амалиётида иқтисодий самарадорлиги нуқтаи назаридан устунлигини кўрсатган йирик хўжалик юритиш субъектларининг яхлитлигини сақлаб қоли ҳамда ана шу хўжаликларнинг ички бўлинмаларида банд бўлган ходимлар моддий манфаатдорлигини сунъий тенглаштириш тамойилидан воз кечиш ҳисобланади. Бугунги кунда қишлоқ хўжалигида шундай субъектлар мавжудки, улар фаолияти барқарорлашган ҳамда тармоқни моддий техник қуроллантириш муаммоларини ушбу хўжаликларда енгиллаштириш мумкин. Лекин шу нарсани эсдан чиқармаслик лозимки, қишлоқ хўжалиги тармоғига тегишли бўлган хусусиятлардан келиб чиқиб, яъни тармоқнинг об-ҳаво шароитлари.

Билан бевосита боғланганлиги эътиборга олиниб алоҳида йилларда маҳсулот ишлаб чиқариш топшириқларининг бажарилмай қолишини хўжалик раҳбар ва мутахассислари хоҳиш иродасига боғлиқ бўлмаслигини эътиборга олсак ушбу усулдан фойдаланиш, худди ана шу йилда ҳам яхши меҳнат эвазига берилган топшириқни бажаришга эришган ички бўлинмалар аъзолари меҳнатини моддий рағбатлантириш имкониятини яратади эътиборга олсак ушбу усулдан фойдаланиш, худди Юқоридаги келтирилган тарзда имтиёз беришнинг табақалаштириш усулидаи фойдаланиш ички хўжалик бўлинмалари ўртасида чуқур илдиз отган боқимандалик кайфиятидан тезроқ ҳалос бўлиш учун том маънодаги асос яратади.

Хўжалик йилида 6000 тонна пахта-хом ашёси етиштириш топшириғини олган иқтисодиёт субъекти бўйича топширикни бажарилиш даражасига мутаносиб равишда амалда бўлган имтиёзлардан фойдаланиш тартибини қуйидаги жадвал маълумотлари орқали қўришимиз мумкин.

Жадвал 3.2.3.

**Имтиёзлардан фойдаланишни ишлаб чиқариш топшириғини
бажарилган даражаси билан боғлиқ табақаланиши**

Пахта хом ашёси ишлаб чиқиша риш топшир иғи тониш	Ҳақиқа тда ишлаб чиқари лган пахта хом ашёси, т	Топшир икни бажарил иш даражас и %	Хўжалик ихтиёрида қолдирилган			Ички бўлинма лар сони	Шундан имтиёзда н фойдалан иладиган соли
			Тола (33%то ла чиқиш даражас ида) тонна	Пахта ёғи	Кунжара шулуха , тонна		
6000	1500,0	25,0	-	-	-	20	-
6000	2100,0	35,0	35,0	10,4	45,0	20	3
6000	2700,0	45,0	134,9	40,1	173,5	20	5
6000	3300,0	55,0	274,7	81,7	353,5	20	7
6000	3900,0	65,0	455,0	135,1	584,8	20	10
6000	4500,0	75,0	674,3	200,5	867,6	20	12
6000	5100,0	85,0	934,1	277,7	1201,8	20	14
6000	5700,0	95,0	1233,7	366,8	1587,4	20	16
6000	6300,0	105,0	1500,0	445,5	128,0	20	18
6000	7200,0	120,0	1800,0	543,6	2346,3	20	20

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, маҳсулот ишлаб чиқариш топшириғини бажарилиш даражасига қараб ҳозирда амал қилаётган қишлоқ хўжалиги корхоналари ихтиёрида эркин таъсаруф қилиш учун қолдириладиган пахта хом ашёси микдорининг табақалаштирилиши орқали, биринчидан, уларнинг топширикни бажарилиш даражасини ошириб боришдан манфаатдорлик тамойилини сақлаб қолишга эришилса, иккинчидан хўжалик даражасида топширик қандай даражада бажарилишидан қатъий назар қуйи бўлинмалар даражасида ички хўжалик ҳисоби тамойилларини ҳар қандай шароитда ҳам амал қилишига эришилиши таъминланади. Маълумки, бозор иқтисодиётининг асосий белгиси ҳисобланган бошқа бўлинмалар фаолияти натижаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ўз меҳнат фаолияти натижасидан моддий мафаатдорлик тамойилини амалда таъминланиши, маҳсулот ишлаб чиқариш

топшириқларини бажарган ва бажармаган ишлаб чиқариш бўлинмаларида банд бўлган ходимларнинг меҳнатга бўлган муносабатини ижобий томонга ўзгартириб, уларда моддий жавобгарлик ҳиссиётини уйғотиш имконини беради. Яъни, агарда ҳозирда амалиётда фойдаланилаётган маҳсулотларни тайёрлаш тизими шароитида барча ички бўлинмалар моддий манфаатдорлиги ҳўжалик бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш топширигини бажариш билан боғланган шароитда, ҳатто ҳўжалик топшириқни 95,0% га бажарган ҳаддада ҳам 20 ички ишлаб чиқариш бўлинмасидан 18 таси ўзларига бириктирилган топшириқларни ошириб бажарганлигига қарамадан ортиқча ишлаб чиқарган маҳсулотлари эвазига фойдаланиши мумкин бўлган имтиёзлардан маҳрум бўладилар. Бундай марказдан режалаштиришга асосланган социалистик иқтисодиётнинг иллатлари йўқотилмас экан, тармоқда меҳнат унумдорлигини ошириб бориш ва ходимлар моддий манфаатдорлигини кўтариш тўғрисида қанча фикрлар билдирилмасин, улар моддий асосдан узилганлиги оқибатида нуқтаи-назар сифатида қолиб қетаверади. Юқорида келтирилган пахта ҳом ашёсини ишлаб чиқариш бўйича топшириқни бажарилиш даражасидан келиб чирққан ҳолда ҳўжаликлар ихтиёрида қолдириладиган пахта толаси ва чигитдан олинадиган маҳсулотларни табақалаштириш усули Ўзбекистан Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 15 июл 1998 йилда қабул қилган 299 сонли қарорига 8 илованинг 17 бандини ва оилавий (жамоа) пудрат тўғрисидаги намунавий низомга 1 илованинг 6 бандини ҳар қандай шароитда ҳам амалий бажариш учун асос яратади. Маълумки, қишлоқ ҳўжалиги корхоналарида ички муносабатларни тартибга солувчи ҳужжат бўлиб, ҳўжалик бошқаруви ва бўлинма ўртасида тузиладиган шартнома ҳисобланади. Ушбу шартнома ҳуқуқий ҳўжжат бўлиб, унда акс эттирилган шартларни бир томоннинг айби билан асоссиз равишда бажарилмаслиги оқибатида, иккинчи томон ўзининг бузилган ҳуқуқини ҳўжалик судига мурожаат қилиш орқали тиклаш имкониятига эга. Ҳўжалик процессуал қонунлар 1 мажмуаси бўйича бузилиши мумкин бўлган ҳуқуқларни ҳимоя қамолатчиси сифатида давлат қатнашар экан, шунга ухшаш ҳўжалик юритиш тизимида мавжуд бўлган камчилик ёки ўзаро бир-бирига мос келмайдиган ҳолатларни бартараф этиш ҳамда шакилланаётган бозор иқтисодиётининг “ишлаб топ ва фойдалан” тамойилини ҳар қандай бошқарув даражасида амалий бажарилишга эришиш учун зарур бўлган қонуний миёрий ҳўжжатлар тўпламини қабул қилиш орқали келиб чиқаётган муомоларни тамомон илдизини қирқиш лозим. Акс ҳолда, ёки моддий манфаатдорликни ҳўжаликлар умумий натижалари билан боғлиқлигини сақланиб қолиши натижасида дароматларни сунъий тенглаштириш тамойилини кенг илдиз отиши оқибатида ишлаб чиқаришида банд ходимларда ўз иш жойларига нисбатан эътиборсизлик

ҳолатларини келтириб чиқаради.. Ушбу ҳолатдан оқибат натижасида жамият зарар кўради. Чунки, яхши ва ёмон ишлаган бўлинма аъзолари пироварт натижалардан моддий манфаатдорлиги ўртасида кескин фарқланиш бўлмаганлиги амалда кўриши натижасида умумдавлат аҳамиятга эга бўлган, ҳамда етиштирилган маҳсулотни шахсий истимол учун тўғридан-тўғри ишлатиш мумкин бўлмаган пахтачиликда этибор пасайиб, аҳоли биринчи навбатда шахсий истемол учун бўлган ва маҳаллий бозор тасарруф этадиган маҳсулотлар етиштиришга кўпроқ эътибор қаратади. Натижада давлат аҳамиятига эга бўлган пахта билан банд майдонлардаи фойдаланиш самарадорлиги ва меҳнат унумдорлиги пасайиб бориши оқибатида ишлаб чиқариш мукдорлари қисқаради. Бу ҳолат ҳозирги кунда эркин алмашинадиган валюта захираларини асосий манбасидан маҳрум бўлиш хавфини келтириб чиқаради. Ҳозирги кунда пахтачиликка ихтисослашган хўжаликлар фаолиятида келиб чиқаётган тўлов қобилиятини пасайиши, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ва муддати ўзайтирилган қарзлар микдорини ошиб бориши илдизларини ана шундай ҳал қилинмаган, лекин кечиктирилмасдан ҳал қилиниши лозим бўлган хўжалик механизмига тегишли бўлган камчиликлардан орқали қидириш лозимдир.

Пахта хом ашёсини тайёрлаш тизимига тавсия этилаётган тадбирдан келиб чиққан ҳолда ўзгартириш киритиш масаласига салбий муносабат билдирувчи олим ва мутахассислар ўз нуқтаи назарларини ички бўлинмалар тегишли топшириқларни бажариш ва бажармаслик даражаси улар хоҳиш иродаси билан боғлиқ бўлмаган ҳолда, уларга туширилган топшириқларнинг асосланмаганлиги натижаси билан боғлаб изоҳлашга ҳаракат қиладилар. ҳақиқатда ҳам, ички бўлинмалар ўртасида тақсимланган иқтисодий омиллар (ер участкалари) ўз сифати жиҳатидан бир-биридан фарқ қилиши, суҳориладиган деҳончилик шароитида сув билан таъминланганлик даражасида фарқланиш мавжудлиги муаммога нисбатан ижодий ёндашиш бўлиши лозимлигини курсатади. Чунки, ички бўлинмаларда сифати ва сув билан таъминланиш даражаси фарқ қилган шароитда уларга ҳосилдорлик бўйича бир хил режа кўрсаткичлари туширилган шароитда юқорида билдирилган фикрлар асосли бўлиб чиқади. Ушбу муаммони ҳал қилиш учун ички бўлинмаларга етказиб берилаётган ҳосилдорлик топшириқларини табақалаштириш лозим. Табақлаштириш шартли балл-гектар кўрсаткичи орқали амалга оширилади. Шартли балл-гектарни аниқлаш тартиби қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилади. Биринчи ҳолда, ички бўлинмалар бўйича пахта етиштиришга ажратилган экин майдонларини (Snб) ушбу бўлинмадаги ерларнинг ўртача балл (Кбг) кўрсаткичига кўпайтириш орқали балл гектар аниқланади. Яъни

$$Bг = S_{nb} \times K_{br}$$

Бу ерда,

Bг - балл гектарга айлантирилган майдон, балл гектар

S_{nb} - ички бўлинмага бириктирилган пахта экин майдони, га;

K_{br} - ички бўлинма экин майдонлари сифати, балл бонитет.

Иккинчи ҳолатда, ички бўлинмалар бўйича сув билан таъминланганлик даражасида фарқланиш мавжуд шароитда, улар бир бўлинма ва хўжалик бўйича кейинги уч йилдаги сув билан таъминланганлик даражаси кўрсаткичларини ўзаро бўлиш орқали тўғриловчи коэффициент ҳисобланади. Яъни:

$$K_{цбт} = D_{сбтаб} : D_{сбтхб}$$

K_{цбт} - сўв билан таъминланганлик даражаси бўйича тўғриловчи коэффициент.

D_{сбтиб} - ички бўлинма бўйича кейинги уч йилда меъёрга нисбатан сув билан таъминланганлик даражаси, коэффициент.

D_{сбтхб} - хўжалик бўйича кейинги уч йилда сув билан таъминланганлик даражаси, коэффициент.

Учинчи ҳолатда, ички бўлинмалар бўйича аниқланган балл гектарни мос равишда сўв билан таъминланганлик даражаси бўйича аниқланган тўғриловчи коэффициента кўпайтириш билан шартли балл гектар ҳисоблаб топилади. Ички бўлинмалар бўйича аниқлаб топилган шартли балл-гектарларни жамлаш билан хўжалик бўйича жами шартли балл гектар аниқланади.

Қуйидаги жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, ички бўлинмаларда пахтага ажратилган ер майдонлари сифати ҳамда уларнинг кейинги уч йилдаги ўртача сув билан таъминланганлик даражаси кўрсаткичларига мутаносиб равишда жисмоний майдон бирлигига тўғри келаётган шартли балл-гектар миқдорида ўзгариш қонунияти келиб чиқмоқда. Яъни юқорида санаб ўтилган мезонларнинг сифатига мутаносиб равишда ўртача бир жисмоний гектарга тўғри келадиган шартли балл-гектар кўрсаткичи 48,5 (7 бўлинма)дан 59,0 (2 бўлинма) гача бўлган оралиқда табақалашмоқда. Агарда ички бўлинмалар бўйича шартли балл гектарларни аниқлаш жараёнида бирламчи ашё сифатида фойдаланилган мезонлар га ҳақийқий ҳолатни акс эттирган шароитда шартли балл гектар ёрдамида хўжаликка етказиб берилган топшириқларни улар ўртасида тақсимлаш ички режалаштиришнинг асосланганлик даражасини ошириб, режалаштириш жараёнида мавжуд бўлган субъектив ёндашишларнинг олдини олиш имкониятини яратади.

**Хўжалик ички бўлинмалари бўйича шартли балл гектарни
аншқлаш ҳисоб-китоби**

Ички бўлинма номири	Бирикти р-илган пахта экин майдони	Ўртача балл-банитети	Балл гектар	Сўв билан таъминланганлик даражаси	Сўв билан таъминланганлик даражаси бўйича тўғрилавчи коэф	Шартли балл
1	2	3	4(2	5	6	7(4
1	110	57	62	0,75	1,027	643
2	100	54	59	0,73	1,0 .	590
3	125	55	68	0,72	0,986	677
4	105	50	52	0,76	1,041	546
5	100	56	56	0,70	0,959	537
6	130	55	71	0,72	0,986	705
7	100	52	52	0,68	0,932	484
8	90	59	53	0,69	0,945	501
9	100	56	56	0,70	0,959	537
10	100	51	51	0,71	0,973	496
11	110	52	57	0,72	0,986	564
12	120	53	63	0,73	1,0	636
13	100	54	54	0,74	1,014	547
14	70	55	38	0,75	1,027	395
15	80	56	44	0,76	1,041	466
16	90	51	45	0,72	0,986	452
17	80	56	44	0,71	0,973	435
18	95	57	54	0,74	1,014	599
19	95	56	53	0,75	1,027	546
20	100	55	55	0,75	1,027	56
Хўжалик бўйича	2000	54,7	102370	0,73	1,00	108782

Хўжаликларга туширилган пахта хом ашёси бўйича топшириқларни ички бўлинмалар ўртасида тақсимлаш юқоридаги кўрсаткичлардан фойдаланилган ҳолда қуйидаги тартибда амалга оширилади.

Биринчи навбатда, хўжалик бўйича ҳисоблаб топилган бир шартли балл-гектарга тўғри келадиган маҳсулот ишлаб чиқариш топшириги жисмоний миқдори аниқланади.

Яни

$$Р_{тшбг} = \frac{Р_{хжм}}{С_{бшг}}$$

Бу ерда, Р_{тшбг} - ўртача шартли балл-гектарга тўғри келадиган маҳсулот ишлаб чиқариш топшириги, кг, центнер, тонна;

Рхжм - хўжалик бўйича жами маҳсулот ишлаб чиқариш топшириғи
миқдори, тонна, центнер, кг.

СБшг - шартли балл-гектарнинг хўжалик бўйича йигиндиси.

Жадвал 3.2.5.

**Хўжалик ички бўлинмалари бўйича режа топшириқларни
етқазिश ҳисоб-китоби (тавсия)**

Бўлинма нўмери	Экин майдони ,га	Шартли Балл гектар	1-шартли балл гектарга тўғри келадиган режа топшириғи Ц	Таксим- ланган топширини жисмоний миқдори тонна	Хосилдорлик режа топшириғи Ц/га
1	110	6439	0.552	355.2	32.3
2	100	5900	0.552	325.4	32.5
3	125	6779	0.552	373.9	29.9
4	105	5465	0.552	301.4	28.7
5	100	5370	0.552	296.2	29.6
6	130	7050	0.552	388.8	29.9
7	100	4846	0.552	267.3	26.7
8	90	5018	0.552	276.8	30.7
9	100	5370	0.552	296.2	29.6
10	100	4962	0.552	273.7	27.4
11	110	5640	0.552	311.0	28.3
12	120	6360	0.552	350.8	29.2
13	100	5476	0.552	302.0	30.2
14	70	3954	0.552	218.1	31.2
15	80	4664	0.552	257.2	32.2
16	90	4526	0.552	249.6	27.7
17	80	4359	0.552	240.4	30.1
18	95	5491	0.552	302.9	31.9
19	95	5464	0.552	301.2	31.7
20	100	5649	0.552	311.9	31.2
21	2000	108782	0.552	6000.0	30.0

Иккинчи босқичда, ҳар бир ички бўлинма бўйича аниқланган шартли балл-гектар кўрсаткичиний хўжалик бўйича ўртача бир шартли балл-гектарга тўғри келган топшириқда кўпайтириш орқали, ҳар бир ички бўлинмага туширилиши лозим бўлган жисмоний улчовлардаги маҳсулот етиштириш топшириғи аниқланади.

Яъни:

$$Р_{тиб} = Б_{шгиб} \times Р_{хшбг}$$

Бу ерда, Ртиб- ички бўлинмага тушириладиган маҳсулот ишлаб чиқариш топшириғи, центнер, тонна;

Бшгиб - ички бўлинма бўйича аниқланган шартли балл-гектар

Учинчи босқичда, ҳар бир ички бўлинмага туширилган маҳсулот ишлаб чиқариш топшириғини унда банд қилиниши кўзда тутилган пахта экин майдонига нисбати билан табақалаштирилган ҳосилдорлик аниқланади. Ёки

$$Хиб = \frac{Ртиб}{Спн}$$

Бу ерда, Хиб - ички бўлинмага туширилган ҳосилдорлик, ц/га

Жадвал маълумотларидан кўринмоқда, ички бўлинмалардаги ер майдонларининг сифати ва иқтисодий омиллар билан таъминланганлик даражаси кўрсаткичларини ҳисобга олган ҳолда режа топшириқларини туширилишига эришиш ҳосилдорлик кўрсаткичининг мос равишда табақаланишига олиб келади. Яъни жисмоний майдон бирлиги ҳисобида энг паст шартли балл гектар (48,5) тўғри келган 7-бўлинмага мос равишда энг паст ҳосилдорлик (26,7 ц/га) режалаштирилмоқда ва ўз навбатида энг юқори шартли балл гектар (59,0) га эга бўлган 2 бўлинмага мос равишда энг юқори ҳосилдорлик (32,5ц/га) режалаштирилмоқда. Демак, ер сифати ва иқтисодий омиллар билан таъминланганлик даражаси кўрсаткичлари асосида аниқланган шартли балл-гектар кўрсаткичларидан фойдаланиб режа топшириқларини ички бўлинмаларга табақалаштирилган ҳолда туширилишига эришиш улар ўртасида ҳосилдорлик кўрсаткичини 1,0:1,22 ораликда фарқланишини таъминлади. Илмий жиҳатдан асосланган режа кўрсаткичлари туширилган шароитда юқорида қуйилганидек режани бажармасликда аъзолар айбдорми ёки йўқми кўринишида келиб чиқадиган иккиланишларга ҳеч қандай асос қолмайди. Амалда бўлган хўжалик механизмининг пахта хом ашёси тайёрлаш тизимида мавжуд камчиликлар оқибатида даромадларни сунъий тенглаштириш ва боқимандалик ҳолатларини келиб чиқишини Фарғона вилояти Бешариқ тумани Бешариқ ширкатлар уюшмаси таркибида 3 сонли Рамбай ширкати пахтачилик бригадалари мисолида қуришимиз мумкин. Хўжалик 1996 йилда пахта ишлаб чиқариш топшириғини 81,1%га бажариб, режани бажарган тақдирда фойдаланиши мумкин бўлган имтиёзлардан маҳрум бўлди. Лекин, ички бўлинмалар ичида шундай бригадалар ва оила пудратида ишловчи оилалар мавжуд бўлганки, улар ўзларига туширилган пахта хом ашёси ишлаб чиқариш топшириғини ортиги билан бажардилар. Аммо, хўжалик пахта хом ашёси ишлаб чиқариш режа топшириғини бажара олмаганлиги сабабли мавжуд имтиёзлар тизимидан фойдаланмаганлиги оқибатида ушбу ички бўлинмалар олдидаги мажбуриятларини бажара олмади.

**(Фарғона вилояти Бешариқ ширкатлар уюшмасида имтиёзлардан
фойдаланишнинг табақалаштириш усулидан фойдаланишнинг
моддий рағбатлаштириш даражасига таъсири (1996 й.).**

	Бўлинма бошлиганинг исми ва фа- милияси	Топш иршқ тонна	Хақиқ ат дан тонна	Топши рикни бажа- рилиш и %	Эркин тасарруф қилиш учун қолдирилган махсулот					
					Амалдаги механизмлар			Тавсия этилаётган механизмда		
						Пахт а ёғи	Кунж ара	Пахта то- ласи	Пахт а ёғи	Кунж ара
1	Ёрматов Т.	164,0	122,2	74,4	-	-	-	-	-	-
2	Жураев К.	229,6	231,6	101,3	-	-	-	55,1	16,4	70,7
3	Рахмонов Б.	193,5	152,5	78,7	-	-	-	-	-	-
4	Холиқов Р.	177,1	151,5	85,4	-	-	-	-	-	-
5	Умаров Ф.	157,4	171,3	108,1	-	-	-	41,3	12,3	53,1
6	Ахмедов Э.	219,8	182,9	83,1	-	-	-	-	-	-
7	Кимсанов В.	183,7	185	100,7	-	-	-	43,3	12,9	55,6
	Ширкат бўйича	1325,1	1197	90,3	-	-	-	139,7	41,6	179,4
	Хўжалик бўйича	11742	9520,0	81,1	-	-	-	1697,6	504,7	2181, 3

3.2.6.-жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, ривожланган дунё мамлакатлари амалиётида кенг ишлаб чиқақиш квоталарининг кўринишларидан бири ҳисобланган "давлат буюртмаси"дан ортиқча махсулотни тавсия қилинаётган услубиёт бўйича субъектлар тасарруфида қолдиришда табақалашган ёндашиш бозор иқтисодиётининг "ишлаб топ ва фойдалан" тамойилини амалий қўллаш имконини беради. Яъни нисбатан бир хил табиий-иқлим, тупроқ, рельеф шароитларида жойлашган бирламчи буғинларда банд бўлган ходимлар моддий манфаатдорлигини хўжалик бўйича жамоа меҳнати пировард натижалари билан эмас, бевосита ўз меҳнати (оила пудрати) ёки у хизмат қилаётган ички бўлинма жамоаси меҳнати (жамоа пудрати) натижалари билан боғлаш учун асос яратади. Моддий манфаатдорликнинг жамоа меҳнати натижаси билан эмас, кичик жамоа ёки аъзо меҳнати натижаси билан боғланиши даромадларни сунъий тенглаштириш ҳамда боқимандалик каби маъмурий буйруқбозлик иқтисодиётига хос бўлган камчиликлардан тезроқ холос бўлиш учун йўл очиб беради. Яхши меҳнат қилган жамоа аъзолари ўз фаолиятлари натижасидан етарли манфаатга эга бўлиши ўз навбатида ёмон ишлаган бўлинмаларга нисбатан қўлланиладиган моддий жавобгарлик келгусида

ҳар икки жамоа аъзоларида ўз меҳнатига нисбатан янада маъсулиятни орттиради.

Маҳсулот тайёрлаш тизимини таклиф қилинаётган механизм асосида такомиллаштириш қишлоқ хўжалиги корхоналарида тўпланиб қолаётган иш ҳақи бўйича кредиторлик қарзлари миқдорини камайтиришга йўл очиб беради. Фарғона вилояти "Бешариқ" агрофирмасига қарашли қишлоқ хўжалиги корхоналари миқёсида ўтказилган тадқиқот натижалари кўрсатмоқдаки, кейинги тўрт йил мобайнида йил бошига иш ҳақи бўйича хўжаликларнинг кредиторлик қарзлари 8,1 мартага кўпайган, ўз навбатида ана шу давр мобайнида тўпланган иш хатқи миқдорида маҳсулот билан тўланган иш ҳақининг салмғи анча ортган.

Жадвал 3.2.7.

Бешариқ вилояти "Бешариқ" агрофирмаси хўжаликларида иш ҳақи бўйича кредиторлик қарзлари

Йиллар	Йилбошига (1.01) ўтган йилдан қолдиқ (Минг сўм)	Йил давомида хисоблан ган иш хақи, Минг сум	Узилган иш хақи					Йил охйрига (31.12) Иш хақи- дан қарз
			Жами минг сум	Шу жумладан:				
				нақд пул билан		маҳсулот билан		
				микдори	%	микдори	%	
1994	1218	55455	21112	20988	99,4	124	0,6	31561
1995	31561	227785	132598	92818,6	70,0	39779,4	30,0	126748
1996	126748	296119	250655	202669	80,9	47986	19,1	172212
1997	172212	513257	428305	359170	83,0	69135	17,0	257164

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, кейинги йиллар мобайнида йил давомида ҳисобланган иш ҳақиға нисбатан, ана шу даврда узилган иш ҳақи салмоғи 38,1%дан 83,4% гача кутарилган бўлсада, йил давомида ишчи хизматчилар олиши лозим бўлган иш ҳақидан келгуси йилга кредиторлик ҳарзи сифатида ўтган қисми юқориликча қолиб келмоқда. Яъни, 1997 йилдан 1998 йилга ўтган иш ҳақи бўйича қарзлар 37,5% ни ташкил қилган. Кейинги йилларда шундай қонуният эътиборни жалб қиладикки, умумий йил давомида узилган иш ҳақида маҳсулот (натура) билан тўланган иш ҳақининг салмоғи ортиб бормоқда. Ўрганилаётган давр мобайнида ушбу манба эвазига тўланган иш ҳақи жамига нисбатан 0,6%дан 17%гача ошган. Юқорида келтирилган таҳлил маълумотларидан кўринмоқдаки, ишлаб чиқариш топшириғини бажарилиш даражаси билан боғлиқ равишда хўжаликлар тасарруфида қолдириладиган пахта хом ашёсидан олинадиган маҳсулотларни табақалаштирилган тизимини амалиётда қўллашга эришиш

тўпланиб қолаётган кредиторлик қарзларини камайтириш учун асос яратади.

Ўз хўжалик фаолиятини мунтазам зарар билан якунлайдиган қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятида ҳам имтиёзлардан фойдаланишнинг табақалаштирилган усулидан фойдаланиш оқибатида ички хўжалик ҳисобини йўлга қуйиш асосида улар иқтисодиётини кутариш мумкин. Бизнингча бундай хўжаликларда тармоқ иқтисодий самарадорлиги даражасини кутаришнинг энг мақбул йўли бўлиб ички бўлинмаларга умумий шахс мақомини бериш орқали тайёрлов ташкилотлари билан тўғридан-тўғри ёки уч томонлама (тайёрлов ташкилоти хўжалик ички бўлинма) контрактация шартномалари тузиш тартибини амалиётга жорий этиш ҳисобланади. ҳар бир ички бўлинма ёки оила учун ушбу тавсияни жорий этилиши даромадларни сунъий тенглаштириш ва боқимандалик амалиётини тамоман йўқотади. Ушбу хулосаларимизнинг тўғрилигини 1993 йил 21 сентябрда ташкил қилинган Сурхондарё вилояти Мўзробот тумани «Қўнғирот»деҳқон хўжаликлари уюшмаси мисолида куришимиз мумкин. Уюшмада мавжуд 4413 гектар ер 2770 та аъзолар ўртасида тақсимланиб, улар 352 та деҳқон хўжалигига бирлашдилар. Ҳар бир деҳқон хўжалиги аъзоларининг моддий манфаатдорлиги ва жавобгарлигининг бевосита уларнинг меҳнати натижаси билан боғланиши оқибатида 1994-1997 йиллар мобайнида мажбурий-ихтиёрий кооперациялашув жараёни уларнинг сонини 90 тага қисқаришига ва экин майдонлари юкламасининг 11,6 гектардан 16,2 гектаргача ортишига олиб келди. Шартнома-контрактацияларнинг уч томонлама тузилиши ва ҳар бир деҳқон хўжалиги ўзига тегишли топшириқни бажаришига қараб имтиёзлардан фойдаланиш имкониятларига эга бўлиши натижасида кейинги турт йилда хўжалик бўйича пахта ҳосилдорлиги 30,4 центнердан 32,1 центнергача кўтарилди. Деҳқон хўжаликлари умумий сонидан топширғни бажарганларининг салмоғи 1994 йилда 73,5 %ни ташкил қилгани ҳолда бу кўрсаткич 1997 йилга келиб 93,5 %га етди (жадвал 3.2.8)

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, уч томонлама шартнома-контрактация тузиш амалиётиги ўтиш ҳар бир ички бўлинма аъзоларининг моддий манфаатдорлигини ўзларининг бевосита меҳнатлари натижалари билан боғлашни таъминлаб, манфаатдорликни сунъий тенглаштиришга ёрдам берди. Деҳқон хўжаликларида ердан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларига мутаносиб равишда моддий рағбатлантиришнинг табақаланиши келиб чиққан. Таъкидлаш лозимки, ўз меҳнатига нисбатан моддий манфаатдорлик ва жавобгарлик тамойилини қўлланилиши натижасида, биринчидан, табиий танланиш йўли билан ўз фаолиятини яхши олиб борган деҳқон хўжаликларига ёмон ишлаганлари ўз ўрнини бўшатиб бермоқда, иккинчидан, ички бўлинмалар ўртасида ердан

фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари бўйича мавжуд кескин фарқланишни камайтириш имкониятлари вужудга келмокда.

Жадвал 3.2.8

**Мўзробот тумани «Қўнғирот» деҳқон хўжаликлари уюшмасида
пахта ишлаб чшариш самарадорлигининг таҳлили.**

Кўрсаткичлар	Улчов бирлиги	1993 *	1994	1995	1996	1997
1.Экин майдони	га	2647	24.00	2778	2573	2573
2.Хосилдорлик	Ц/га	30.4	30.6	34.8	33.1	32.1
3.Ялпи хосил	Тонна	8039	7332	7560	8630	8264
4.Пул тушуми	Минг сўм	1063198.0	37114	8511.5	109670.0	171358.0
5.Махсулот тўла	Минг сўм	1170167.0	32260.8	7628.0	91314.0	144372.0
6.олинган фойда (+) зарар (-)	Минг сўм	-106969	+4853.2	+883.5	+18356	+26985.0
7. Рентабиллик (+) зарарлилик (-)	%	-9.1	+15.0	+11.6	20.1	+18.7
8 Хўжалик ихтиёрида қолдирилгн хомашё	Тонна	4340.0	3870.0	4145.0	5337.0	5619.0
9.1 га экин майдони ҳисобида хўжалик ихтиёрида қолдирилган	кг	1640	1612.5	1907.5	2074.0	2124.0
хом ашё	кг	523.0	517.0	616.0	677.0	733
тола	кг	65.6	66.1	81.0	85.5	106.5
пахта ёғи	кг	599.0	601.5	700.1	758.0	839.0
10.майдон бирлиги ҳисобида хўжалик Ихтиёрида қолдирилган махсулотни деҳқон хўжаликлари ўртасида табақаланиши						
Хом ашё : энг паст	Кг	-	617.0	746.0	910.0	1086.0
энг юқори	кг	-	2345.0	2476.0	2640	2710.0
Тола : энг паст	кг	-	198.0	241.0	297	364.5
энг юқори	кг	-	752.0	799.6	862.0	910.0
пахта ёғи:						
энг паст	кг	-	25.3	31.7	37.5	53.0
энг юқори	кг	-	96.1	105.3	108.8	132.1
кунжара ва шлуха:						
энг	кг	-	230.2	273.8	333.0	417.0
энг паст	кг	-	874.7	908.8	965.0	1041.0

* Сўм купонда

Жумладан, 1994 йилда бир гектар экин майдони ҳисобига деҳқон хўжаликлари ихтиёрида қолдирилган хом-ашё ва ундан олинадиган маҳсулотлар ўртасидаги фарқ 1,0:3,8 нисбатда бўлгани ҳолда, 1997 йилга келиб бу нисбат 1,0:2,5 ни ташкил қилди.

Жадвалдаги келтирилган маълумотлар таҳлилидан кўринмоқдаки, мустақил ҳуқуқий шахс ҳуқуқига эга бўлган деҳқон хўжаликларининг ихтиёрий бирлашиши асосида ташкил қилинган уюшма амалиёти кўйидаги устунликлари билан ажралиб туради: биринчидан, хўжалик юритиш субъектларининг майдалашиб кетиши оқибатида келиб чиқиши мумкин бўлган ижтимоий муаммоларни олдини олиш; иккинчидан, деҳқон хўжаликлари аъзолари моддий манфаатдорлигини уларнинг бевосита меҳнати натижалари билан боғлаш учинчидан ўз моҳияти нисбатан хўжасизларча муносабатда бўлган деҳқон хўжаликлари аъзолари моддий жавобгарлигини ошириш; туртинчидан, алоҳида деҳқон хўжаликларида ўзлари эга бўлиши мумкин бўлмаган техника воситаларига бўлган талабни уюшма негизида ташкил қилинган хизмат кўрсатувчи ширкат орқали амалга ошириш; бешинчидан, ички хўжалик ҳисоби тамойилларини амалда жорий қилиш ва молиявий маблағларни асоссиз қайта тақсимлаш механизмидан воз кечиш.

Уюшма тажрибасини жамлаш асосида кўйидаги хулосаларга келиш мумкинки, қисқа муддат мобайнида аъзоларда бозор иқтисодиётининг асосий белгиси бўлган ўз меҳнати натижаларидан фойдалана олиш ҳиссиёти пайдо бўлган ва ҳар бир ходимни ўз меҳнатига нисбатан масъулият билан ёндашиш зарурияти амалда исботланган. Юқоридагиларни жамлаш асосида хулоса чиқариш мумкинки, ички хўжалик ҳисоби тамойиллари тўлиқ амалда жорий қилинган шароитдагина иқтисодий ислоҳотлардан кўзланган асосий мақсадга эришилади. Ички хўжалик ҳисоби тамойилларининг амалда жорий қилинишига эришиш эса кўйидаги муаммоларни ҳал қилиш ва зарур шарт-шароитларни яратилишини талаб қилади:

- хўжалик фаолиятида энг юкори эркинликни таъминлаш;
- турли шаклдаги мулкчиликка асосланган уюшма ва хўжаликлар, уларда ишловчи аъзоларнинг иқтисодий фаолиятнинг пировард натижалари учун тўлиқ жавобгарлиги ва манфаатдорлигини таъминлаш;
- давлатнинг иқтисодиёт субъектлари хўжалик фаолиятига тўғридан-тўғри аралашиш амалиётидан воз кечиш; хўжаликлар ихтиёрида эркин тасарруф қилиш учун қолдирилган маҳсулотларни қўшимча шартларсиз талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда белгиланган эркин ёки шартномавий баҳолар бўйича олди-сотди қилинишига эришиш Тайёрлов тизимини такомиллаштириш асосида ички хўжалик ҳисоби тамойилларини жорий этиш оқибати натижада собиқ маъмурий бўйруқбозлик

иқтисодиёти шароитида кенг илдиз отган ва ушбу тизимнинг асосий гуркови бўлган тармоқлар ва ички бўлинмалараро ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотишдан олинган даромадларни қайта тақсимлаш механизми ёрдамида тармоқлар, ички бўлинмаларда банд ходимлар моддий манфаатдорлигини сунъий тенглаштириш амалиётидан воз кечишни таъминлайди.

3.3 Мулккий муносабатларни ислоҳ қилиш асосида мулкдорлар синфини шакллантириш, мулккий ва моддий манфаатдорликни ишлаб чиқаришнинг пировард натижалари билан боғлаш механизми.

Бозор иқтисодиётининг асосий белгиларидан бири ҳисобланган ва иқтисодий ислохотлардан кўзланган пировард (стратегик) мақсадларни амалий бажарилишини таъминлашда асос бўлиб хизмат қилувчи ўзаро тенг ҳуқуқли турли мулкчилик шаклларига йўл очиб бериш учун ўзоқ йиллар мобайнида шаклланган иқтисодий муносабатлар тизимини кескин ўзгартиришни талаб қилади.

Мамлакат Президенти И.А.Каримов Ўзбекистан Олий мажлисининг I чақирик IV сессиясида сўзлаган нутқида мулкчилик масаласига алоҳида тўхталиб, қуйидагиларни таъкидлаб ўтди: "... Бозор ва бозор муносабатларини мулк эгалари пайдо бўлмасдан тасаввур қилиш мумкин эмас"(3.12.2). Иқтисодий адабиётларда мулкдор деганда мулкка нисбатан ўзида барча конституциявий ҳуқуқлар (эғалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф қилиш)ни жамлаган жамият аъзоси тушунилади. Демак, қишлоқда мулкдор табақа, жамият аъзоларининг эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришда талаб қилинадиган ишлаб чиқариш воситалари ва унинг натижаларига нисбатан юқорида санаб ўтилган уч турдаги ҳуқуқни бир вақтнинг ўзида жамлаши талаб қилинади.

Мулк - ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат натижаларини ўзлаштириш борасида субъектлар ўртасида шаклланадиган муносабатлар объектидир. Муҳим шарт шундан иборатки, ишлаб чиқариш воситалари ва моддий буюмнинг субъектга тегишли эканлигигина нафакат унинг ўзи, балки бошқа субъектлар ҳам тан олиши лозим. Ана шу ҳолатдан мулкчилик ҳуқуқи ижтимоий муносабат сифатида юзага чиқади.

Мулкчиликнинг асосий ва аниқлаб берувчи белгиси - бу амалиётда меҳнат ёки муомала орқали амалга ошадиган **ўзлаштириш** ҳисобланади. **Ўзлаштириш** - бу мулкчилик объектини иқтисодий ва ҳуқуқий усуллар орқали бир субъект томонидан бошқа субъектлардан олинишидир. Мулкчилик объектидан унинг эгаси бўлмаган ҳолда ҳам мақсадли фойдаланиш мумкин. Мулк эгаси ҳар қандай шароитда объектнинг

фойдали томонини ўзининг манфаати учун хизмат қилишига интилади. Мулкчиликнинг яна бир асосий белгиси бу - **эгалик қилишдир**. **Эгалик қилиш** - бу мулкчилик объектини ўзлаштирилган кўринишидир. **Эгалик қилиш** - бу буюм ёки қийматга эга бўлган воситанинг "хўжайини" бўлишдир. **Фойдаланиш** - мулкчилик объектининг фойдали унсурларини **қўллай** билишдир. **Эгалик қилиш** - мулкчилик вазифаси бўлса, фойдаланиш - эгалик қилиш **вазифасидир**. **Тасарруф этиш** - мулкчилик объектидан фойдаланиш бўйича унинг эгаси томонидан қарор (сотиш, совға қилиш, меросга қолдириш, айирбошлаш, ижарага бериш, гаровга қўйиш ва ҳ.к.) қабул қилишдир.

Тадбиркорликни ривожлантириш ҳамда хусусий мулкни ҳимоя қилишнинг конституциявий ҳуқуқлари ва кафолатларини таъминлаш бўйича ҳуқуқий ва меъёрий ҳужжатларнинг қабул қилиниши ўзаро тенг ҳуқуқли ва рақобатдош мулкчиликка асосланган бозор субъектлари сонини кескин кўпайишига олиб келади. Натижада қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг таркиби мулкчилик шакллари бўйича кескин ўзгарди. "Ўзбекистон Республикаси Макроиктисодиёт ва статистика вазирлигининг маълумотларига эътиборни қаратадиган бўлсак, агар 1991 йилда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг 63 %и давлатга қарашли бўлмаган сектор ҳиссасига тўғри келган бўлса, 1997 йилда ушбу сектор салмоғи 93,4 %ни ташкил қилди. Лекин бу билан қишлоқда мулкчилик масаласи тўла ҳал қилинган экан деган хулосага келиш мумкин эмас. Чунки, республика қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра тармоқда 1997 йилда нодавлат мулки шаклидаги 1325 та жамоа хўжалиги 281 та ширкатлар уюшмаси, 92 та фермер хўжаликлари уюшмаси, 50 та ижара хўжаликлари, 25 та пайчилик жамиятлари, чорвачиликда 879 та акционерлик жамиятлари, 698 та хусусийлаштирилган чорвачилик фермалари фаолият кўрсатган. Санаб ўтилган хўжалик юритиш шакллари ўзларининг ташкилий-иктисодий тузилиши билан илгари амал қилган колхоз ва совхозлардан кескин фарқ қилмайди. Қишлоқ хўжалигида ҳозирда амал қилаётган корхоналарни уларда ишловчиларни мулкка бўлган муносабати ва мулкчилик талабларининг қандай даражада бажарилиши шартларидан келиб чиқиб катта уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Давлат мулкчилигига асосланган, мулкдорлар қатламини юзага келтиришдан йироқ бўлган ишлаб чиқаришнинг ташкилий-иктисодий шакллари.

2. Давлат мулки бўлмаган, лекин мулкчилик асоси жамоа ёки умумхўжалик мулки ҳисобланган, мулкдорлар қатламига тегишли

бўлган асосий белгилар бажарилмаган хўжалик юритиш шакллари.

3. Мулкчилик асоси хусусий ва жамоа мулки ҳисобланган, мулкдор тушунчасини очиб берувчи белгиларнинг асосийлари ҳал қилинган хўжалик юритиш шакллари.

Қишлоқ хўжалигида йирик-миллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилишда биринчи гуруҳга кирувчи давлат мулкига асосланган субъектлар фаолият кўрсатиб, бу гуруҳга тажриба, селекция, уруғчилик ва наслчилик билан шуғулланувчи хўжаликлар киради. Бундай хўжаликларда мулк давлат тасарруфида бўлиб хўжаликка ва унинг аъзоларига улардан фойдаланиш ҳуқуқи берилган!

Иккинчи гуруҳга ҳозирги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши амалиётида жамоа, ширкат, жамоа-ширкат, ижара (ички), фермер хўжаликлари уюшмалари кўринишида фаолият кўрсатаётган энг кўп тарқалган ташкилий-иқтисодий хўжалик юритиш шакллари киради. Ушбу хўжалик юритиш шакллариининг мулкый асоси бўлиб аралаш, яъни жамоа ва хусусий мулк ҳисобланади. Бу гуруҳга кирувчи хўжаликларнинг кўпчилиги собиқ йирик колхоз ва совхозлар негизида ташкил қилиниб, уларга тегишли бўлган ер майдонлари ва асосий воситалар сақланиб қолган ҳолда хўжалик юритиш ва ички хўжалик механизмида бозор унсурлари (элементлари) киритилган субъектлар ҳисобланади. Ушбу хўжалик юритиш шаклларига тегишли бўлган ижобий томонлар сифатида қуйидаги ҳолатларни эътироф этиш мумкин: биринчидан, хўжалик юритиш учун талаб қилинадиган техника ва мосламаларга эга бўлиш; иккинчидан, илмий-техника ютуқларидан фойдалана олиш; учинчидан илгари эгасиз бўлган мулкни ижара шартлари асосида моддий жавобгар шахсларга бириктириб қўйилиши; тўртинчидан, ижара бўлинмалари ва ижарачиларнинг ишлаб чиқариш натижаларини тасарруф қилишдаги ҳуқуқларини кенгайтирилганлиги; бешинчидан, ички хўжалик механизмида хўжалик ҳисоби тамойилларининг кучайтирилганлиги ва бошқалар.

Шу билан бирга ушбу хўжалик юритиш шакллари ўзининг такомиллаштирилишини талаб қиладиган томонларидан ҳам ҳоли эмас. Улар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: биринчидан, хўжалик аъзоларини ўзларини. мулк эгаси сифатида ҳис қилмайдилар; иккинчиан, алоҳида олинган ички бўлинмалар ва ижарачилар моддий манфаатдорлигининг хўжаликнинг умумий иқтисодий ва молиявий кўрсаткичлари билан бошаб қўйилганлиги; учинчидан, даромадларни суийий тенглаштириш тамойилини чуқур илдиз отганлиги ва бошқалар. Хўжалик юритишнинг бу шаклига тегишли бўлган юқоридаги камчиликлар оқибат натижада аъзоларда мулкдан тежаб

тергаб фойдаланиш, ёки унга нисбатан мулкӣ жавобгарлик ҳамда ишлаб чиқариш натижаларидан моддий манфаатдорлик тамойилларини бузилишига олиб келади. Бу масаланинг биринчи томони, масаланинг иккинчи томони шундан иборатки, ички бўлинмалар ва ижарачилар хўжалик етказиб берадиган ишлаб чиқариш воситаларидан (уруғлик, уғит, ем-хашак) фойдаланган ҳолда ишлаб чиқарган маҳсулотига эгалик ва тасарруф қилиш ҳуқуқларини тўлик хўжаликка беради, ҳамда барча молиявий ҳисоб-китоблар марказлашган ҳолда амалга оширилади. Юқоридаги ҳолатларни ушбу хўжалик юритиш субъектларида ички бўлинмаларнинг ўз фаолиятларини мустақил амалга ошириш имкониятининг чекланганлиги, ишлаб чиқариш воситалари ва мулкка бўлган муносабатнинг умумийлиги, етиштирилган маҳсулотларни сотиш ва ундан келган даромадларга тўла эгалик қилиш имкониятларининг чекланганлиги ва бошқалар билан изохлаш мумкин. Ушбу хўжалик юритиш шакллариини давлат тасарруфидан чиқариш жараёнида оралик босқич сифатида қараш мумкин.

Учинчи гурӯҳга мустақил фермер хўжаликлари, эркин ижара хўжаликлари, ёпик турдаги ҳиссадорлик жамиятлари, пайчилик жамиятларини ва фуқароларнинг ихтиёрий бирлашиши асосида, мулкӣ асоси аъзоларнинг мулкӣ пайлари ҳисобланган қишлоқ хўжалиги ширкатларини киритиш мумкин. Ушбу хўжаликлар мулкчини асоси жихатдан аралаш (жамоа ва хусусӣ) мулкчиликка асосланган бўлиб, ҳақиқӣ мулкдор табақани белгилаб берувчи ҳуқуқӣ белгиларнинг асосийлари ижобӣ ҳал қилинган хўжалик юритиш шакллари ҳисобланади. Ушбу хўжалик юритиш шаклларига тегишли бўлган ижобӣ томонлар қўйидагилардан иборат: биринчидан, хўжалик мулкчининг аъзолар ўртасида мулкӣ пай асосида тақсимланиши натижасида ҳар бир аъзонинг тасдиқланган мулкӣ улушга эга бўлиши ва мулкдорлар қатламининг пайдо бўлиши; иккинчидан, аъзолар моддий манфаатдорлигини ишлаб чиқариш натижалари ва мулкӣ пай қиймати билан боғланганлиги; учинчидан, бозор конъюктурасидаги ўзгаришларга мослашувчан эканлиги; туртинчидан, мулк ва ишлаб чиқариш натижаларига эгалик қилиш ва тасарруф қилиш ҳуқуқларининг мавжудлиги ва бошқалар. Ушбу гуруҳга кирувчи хўжалик юритиш шакллариини мулкдор аҳоли қатламини вужудга келтиришда истиқболли ва устивор йўналишлар сифатида қараш мумкин.

Таъкидлаш лозимки, қишлоқ хўжалигида янгидан шаклланаётган мулк шакли жихатидан бошқаларидан кескин фарқ қилувчи ёпик турдаги ҳиссадорлик жамиятлари, пайчилик жамиятлари ва қишлоқ хўжалиги

ширкатларнинг мақоми ҳамда ушбу хўжаликлар аъзоларининг ҳуқуқларини бозор шароитида амал қиладиган очик турдаги хиссадорлик жамиятлари мақоми ва аъзолари ҳуқуқи билан тенглаштириш мақсадга мувофиқдир. Чунки қишлоқ хўжалигида ташкил қилинаётган жамиятларда янги аъзолар қабул қилишда мулкый қийматини сотиб олиш шартининг киритилиши, биринчидан, аҳоли қўлида мавжуд бўш пул жамғармаларини иқтисодий фаолиятга жалб этиш имкониятини яраца; иккинчидан, аъзо бўлиб кириш истагини билдирган фуароларда фарқли равишда уларни сотиб олиш керакми ёки йўқми кўринишидаги асосли иккиланишни келтириб чшқаради. Чунки, бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир тадбиркор ёки аҳоли ўзининг қўлида бўш турган пул маблағани иқтисодий фаолиятга жалб қилиш керакми ёки қимматбаҳо қоғоз сотиб олиш керакми қабилида туғиладиган саволларга жавоб топиш ёки ўзларининг бўш маблағларидан фойдаланишнинг муқобил йўналишлари ичидан мақбулини танлаб олишда уларнинг даромадлилик даражасини банк фоизи билан таққослаш усулидан фойдаланади. Маб- лағдан фойдаланишнинг танлов усулини қўйидаги жадвал маълумотлар орқали қуришимиз мумкин:

Жадвал 3.3.1.

Бўш маблағларни иқтисодий фаолиятга жалб қилншнинг қиёсий ҳисоб-китоби

Танлов йўллари	Хар 100.0 сумлик маблағга олинган даромад %	Танлов коифитсенти	Танлов мезони	Иш жойи дан 1 – йилда вмида олинган даромад сум	100 минг сўм бўш маблағдан фойдаланганлиги учун ушлаб қолинидигин даромад солиғи сўм	Хр 100.0 сўмлик маблағ хисоби га соф холда олинган даромад сўм	Танлов коифитсенти	Танлов мезони
1.Банкка куйилган пул	25.0	1.0	=1,0	100000	-	25,0	1,0	=1,0
2.Тадбиркорлик фаолиятига сарфланган пул	20,0 ²	0,8	< 1,0	100000	-	20,0	0,8	< 1,0
3,Қиммат баҳо қоғоз (аксия) Сотиб олишга сарфланган пул	25.0	1.00	=1,0	100000	-	25.0	1.0	=1,0
Ширкат хўжалиги аъзосининг мулкый улуши	25.0	1.00	=1,0	100000	3750	21.25	0.85	< 1,0

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, жамият аъзолари ўз ихтиёрларида тўпланиб қолган жамғармаларни иқтисодий фаолиятга жалб қилишда нисбатан юқори самаралироқ йўлни танлаши табиий ҳолдир. Ҳар 100,0 сўмлик маблағ ҳисобида ҳисобланган даромад кўрсаткичи бўйича акционерлик жамиятларининг қимматбаҳо қоғозларини сотиб олишга ва ширкат хўжаликлари пай улушига сарфланган маблағлар мақбул йўллар сифатида танланиши мумкин. Ширкати хўжаликларида дивидендларни даромад солиғи объектига қўшилиши натижасида аҳолининг ҳар 100 сўмлик маблағи ҳисобига оладиган даромад миқдори 25 сўмдан 21,25 сўмга тушиб қолади ёки 15%га камаяди. Оқибатда танлов мезони бўйича ширкат ёки пайчилик жамияти аъзосининг мулки ҳисобига оладиган даромад кўрсаткичи бошқа иқтисодий фаолият соҳаларга қўйилган маблағларга нисбатан паст самарали бўлиб қолади. Танлов коэффициентлари ўтрасидаги келиб чирқан салбий нисбат (1,0:0,85) янгидан ташкил бўлаётган қишлоқ хўжалиги ширкатлари иқтисодий фаолиятига кўшимча инвестициялар жалб қилиш имкониятини пасайтириб, тармоқ моддий-техник базасини ёмонлашиб боришига олиб келади ҳамда аъзоларнинг янги тузилмалар келажагига нисбатан салбий муносабатини келтириб чиқаради.

Мулкчилик талаблари нуқтаи назаридан ичидан ҳиссадорлик, пайчилик жамиятлари ва ширкатлар бошқа шаклларга нисбатан мулкдор қатламни вужудга келтириш масаласини ижобий ҳал қилиш имкониятини яратади. Лекин, шундай ҳолатларни эсдан чиқармаслик лозимки, ҳозирги кунда амалиётда қўлланилаётган ҳукукий ва меъёрий ҳужжатлар ҳамда тавсиялар қуйидагиларни эътиборга олган ҳолда такомиллаштиришни талаб қилади:

1. Мулкка даъвогарлик қилувчи аҳоли қатламлари ўртасида мулккий пай жамгармасини тақсимлаш механизми;
2. Ишловчи ва ишламайдиган аъзолар ўртасида дивиденд фондини тақсимлаш механизми;
3. Ишловчи аъзолар ўртасида дивиденд тақсимлаш механизми;
4. Янгидан яратилган устав жамгармасининг тақсимланадиган пай қисмини тақсимлаш механизми.

Ишлаб чиқариш амалиётида мулккий пай тақсимоти асосида қайта ташкил қилинаётган субъектларни ташкил қилиш бўйича мавжуд қўлланмаларда шаклланган мулккий улушни аъзолар ўртасида тақсимлашда нафақа ёшида бўлган аҳоли қатламининг ҳуқуқлари асоссиз равишда бузилгандир. Тақсимланадиган пай жамгармасининг асосий қисми (90% атрофида) ишловчи аъзолар, қолган қисми эса (10% атрофида) нафақахўр аъзолар ўртасида тақсимланиши ижтимоий

адолат нуқтаи назаридан асоссиздир. Чунки мавжуд мулкни шакллантиришда асосий улуш хўжаликда узоқ йиллар меҳнат қилиб ҳозирги кунда меҳнат нафақасида бўлган кишилар ҳиссасига тўғри келади.

Жадвал 3,3.2.

Қишлоқ хўжалиги ширкати ва пайчилик жамиятларида дивиденд фондини тақсимлаш ҳисоб-китоби

Азониног И.О.Ф.	Мансаби	Мулкый пайқиймати сўм	1 сўмлик мулкый пайга ажратилган дивидент сўм		Аъзога тегишли дивидент фонди сўм	
			Ўртача	Табақалаш тирилган коэффи- центи буйича	Ўртача коэффи- центи буйича	Табақалаш тирилган коэффи- центи буйича
1.Абраев Ф	Бригадир	57890	0.11	0.18	6368	10420
2.Ортиков К	Нафақахўр	65347	0.11	0.02	7188	1307
3.Нафасов У	ишчи	37469	0.11	0.18	4122	6744
4.Нарзиев Б	Нафақахўр	40341	0.11	0.02	4438	806
5.Эргашев С	трактирчи	48360	0.11	0.18	5320	8705
6.Тиркашев Т	сувчи	30140	0.11	0.18	3315	5425

Табақалаштирилган коэффицентларни қўллаш натижасида дивиденд фондидаги асосий улуш ишловчи аъзолар ҳиссасига тўғри келмоқда. Масалан, нафақахўр Ортиков К.нинг мулкый улуши ишловчи аъзо Тиркашев Т.никига нисбатан 2,2 мартага ортиқ бўлгани ҳолда, дивиденд тақсимотида ишловчи аъзонинг улуши нафақахўрникига нисбатан 4,2 марта юқори бўлмоқда. Демак, юқорида келтирилган пай тақсимоти механизмини такомиллаштириш бўйича тавсия этилаётган усул биринчидан, адолат тамойилини таъминлаш имкониятини берса, иккинчидан, дивиденд тақсимлашда табақалаштирилган коэффицентлардан фойдаланиш ишловчи аъзолар моддий манфаатдорлигини етарли даражада бўлиши имкониятини яратади.

Қишлоқ хўжалиги ширкатларида мунозарага сабаб бўлаётган масалалардан бири - бу ишловчи аъзолар ўртасида дивиденд фондини тақсимоти масаласидир. Иқтисодчи олимлар ўртасида ушбу масаласи бўйича асосан икки хил ёндашиш мавжуд:

1. Ички бўлинмалар фаолиятининг пировард натижаларидан қатъий назар барча аъзолар ўртасида дивиденд фондини мулкый пайларга мутаносиб равишда тақсимлаш;

2. Ички бўлинмаларда иқтисодий омиллардан фойдаланиш самарадорлигидан келиб чиққан ҳолда дивиденд фонди тақсимоотида табақалаштириш усулидан фойдаланиш.

Дивиденд фонди тақсимооти бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдираётган олимлар ичида биринчи гуруҳга мансубларининг ёндашишлари албатта маълум асосга эгадир. Чунки, дунё амалиётида мулкӣ пай асосида ташкил бўлган корхоналар қимматбаҳо қогозлар чиқариш ҳуқуқи билан ташкил қилинган ҳиссадорлик жамиятлари даражасида бўлиб, ушбу жамиятларга аъзо бўлиб кирувчилар, қимматбаҳо қогозларга эгалик қилиш ҳуқуқларини олишлари учун албатта уларни сотиб олишлари зарур бўлади. Бундай шароитда аъзолар бўш маблағларини жамлаш эвазига ташкил қилинган иқтисодий фаолият молиявий натижаси албатта улар кўшган маблағларига мутаносиб равишда тақсимланиши зарурий шарт ҳисобланади. Чунки аъзолар пай бадалларини алоҳида олинган ички бўлинмалар фаолияти натижалари билан боғлаш мумкин эмас.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалигида мулкӣ пай асосида ташкил бўлаётган корхоналарда, биринчидан, аъзолар улуши кириш бадаллари ҳисобига эмас, мавжуд мол-мулкни тақсимлаш ҳисобига шаклланганлиги, иккинчидан, бир хил тақсимоот шароитида маъмурий буйруқбозлик иқтисодиёт шароитида амалда бўлган даромадларни сунъий тенглаштириш ва даромадларни меҳнат натижаларига эмас, меҳнат ҳаражатларига кўра тақсимооти тамойилларини сақланиб қолиши ишловчилар иқтисодий онгида инқилобий ўзгартиришлар қилиш жараёнини орқага суриши каби ҳолатларни келтириб чиқаришини эътиборга олган ҳолда, дивиденд тақсимооти жараёнида албатта табақалаштирилган усулдан фойдаланиш зарурий шарт ҳисобланади. Ўзбекистан Республикаси Президентининг 1997 йил 6 октябридаги фармойишига мувофиқ ташкил қилинган қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий тадбирларни ишлаб чиқиш шунга мувофиқ қонунчилик ва меъёрий асосни барпо этиш бўйича Республика комиссиясининг биринчи мажлисида кўриб чиқилган масалалар ичида ушбу муаммо ҳам мавжуд бўлиб, қабул қилинган қарорда "... даромад ҳамда пай эгаларига дивидендларни бериш жараёнида барчага бир хилда тақсимлаш одатига барҳам бериш" (1.21.1) устивор йўналиш сифатида белгилангандир.

Моддий пул ресурсларига хўжасизларча муносабатда бўлиш амалиётига чек қўйиш, қишлоқ хўжалигида асосий восита ҳисобланган ва миқдоран чекланган ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириб бориш ҳамда иқтисодий омиллардан фойдаланишнинг энг мақбул нисбатига эришиш орқали маҳсулот бирлиги ҳисобида энг кам ҳаражатлар сарфига

эришиш талаблари хўжалик фаолияти натижалари бўйича моддий рағбатлантириш тизимини такомиллаштиришни талаб қилади. Ана шу талабларни ҳисобга олган ҳолда хўжалик юритиш ва меҳнатни ташкил этишнинг барча шакллари, жумладан, қишлоқ хўжалиги ширкатларида ишловчи аъзолар моддий манфаатдорлигини ишлаб чиқариш пировард натижалари, яъни ердан ва моддий пул ҳаражатларидан фойдаланиш самарадорлигини кўрсаткичлари билан боғлаш зарурий шарт ҳисобланади.

Маъмурий буйруқбозликка асосланган иқтисодиёт шароитида алоҳида ишлаб чиқариш бўлинмалари ва жисмоний шахслар моддий манфаатдорлиги хўжаликнинг якуний ишлаб чиқариш молиявий натижалари боғлаб қўйилганлиги ва барча аъзолар учун моддий рағбатлантиришнинг ягона усулидан фойдаланиш жамият аъзоларида боқимандалик кайфиятини келтири чиқарди. Аъзоларни боқимандалик кайфиятидан ҳалос қилиш қишлоқ хўжалиги ширкатларида дивиденд ва пай жамгармасининг ўсган қисмини ишловчи аъзолар ўртасида тақсимлаш жараёнида ҳар бир ички бўлинма ишлаб чиқариш кўрсаткичларидан келиб чиққан ҳолда аниқланадиган тўғриловчи коэффициентлардан фойдаланиб табақалаштиришни зарурий шарт қилиб қўяди.

Тўғриловчи коэффициентларни аниқлаш қуйидаги тартибда амалга оширилади. Ер бонитети бўйича тўғриловчи коэффициент хўжалик бўйича ўртача ер бонитети кўрсаткичини ички бўлинма ўртача ер бонитети кўрсаткичларига нисбати билан аниқланади. Яъни.

$$K_{тб} = \frac{Б_{тх}}{Б_{тиб}}$$

Бу ерда

' $K_{тб}$ - ер бонитети бўйича тўғриловчи коэффициент;

$Б_{тх}$ - хўжалик бўйича ўртача ер бонитети, балл;

$Б_{тиб}$ - ички бўлинма бўйича ўртача ер бонитети, балл.

Иқтисодий омиллардан фойдаланиш даражаси кўрсаткичлари бўйича тўғриловчи коэффициент ички бўлинма бўйича иқтисодий омиллардан фойдаланиш кўрсаткичларини хўжаликнинг ўртача омиллардан фойдаланиш кўрсаткичларига бўлиш орқали аниқланади. Яъни,

$$K_{теф(мпхф)} = \frac{С_{ерф(мпхб)}}{С_{ерф(мпхх)}}$$

Бу ерда:

$K_{теф(мпхф)}$ - ер (моддий-пул ҳаражатлари)дан фойдаланиш кўрсаткичлари бўйича тўғриловчи коэффициент,

$С_{ефб(мпхб)}$ - ички бўлинма бўйича ер (моддий-пул

ҳаражатлари)дан фойдаланиш самарадорлиги, сўм;

Сефх(мпхх) - хўжалик бўйича ер (моддий пул ҳаражатлари)дан фойдаланиш самарадорлиги, сўм.

Ўртача тўғриловчи коэффициент, бирламчи коэффициентлар йиғиндисини нечта бирламчи коэффициентлар ишлатилаётган бўлса, ана шу сонга бўлиш орқали аниқланади. Яъни, бизнинг мисолимизда:

$$K_{ут} = \frac{K_{тб} + K_{теф} + K_{мпхф}}{3}$$

Ҳар бир ички бўлинма бўйича умумий тўғриловчи коэффициент аниқлангандан кейин уни хўжалик бўйича ўртача тақсимланган бир сўмлик пай жамкармасига тўғри келган дивиденд миқдорига кўпайтириш орқали ҳар бир ички бўлинма бўйича аъзоларни моддий рағбатлантиришда фойдаланиладиган 1 сўмлик мулкӣ пайга тўғри келадиган табақалаштирилгаи коэффициентлар аниқланади. (Жадвал3.3.3.)

Агарда барча аъзоларга дивиденд тақсимлашда жамият бўйича ўртача коэффициентлардан фойдаланилганда эди, Жониев Б. ва Дустов Р. бошчилик қилаётгаи бўлинмалардаги бир хил мулкӣ пайга эга бўлган икки аъзо йил якуни бўйича бир хил миқдорда дивиденд олган бўлар эди. Энди аиа шу икки ички бўлинмада иқтисодий омиллардан фойдаланиш даражаси кўрсаткичларини таққослайдиган бўлсак, кескин фарқ мавжудлигига иқроп бўламиз. Яъни бу икки бўлинма ерларининг сифати ўртасидагн фарқ 17,4%ни ташкил қилгани ҳолда, 1 гектар бириктирилган ердан олинган даромад кўрсаткичлари ўртасидагн фарқ 3,4 мартани, моддий пул ресурсларининг қайтими кўрсаткичлари ўртасидаги фарқ 4,2 мартани ташкил қилган. Демак, ернинг сифати ҳамда омиллардан фойдаланиш кўрсаткичлари ўртасидагн фарқ нисбати мос равишда 1,0:2,9 ва 1,0:3,58 мартага тенг бўлган. Яъни ернинг сифати жиҳатидаи кескин фарқ мавжуд бўлмаган участкаларда деҳқончилик қилинишига қарамасдан, уларда субъектив омиллар таъсирида ер ва моддий пул ҳаражатларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари ўртасида асоссиз равишда кескин фарқланиш келиб чиққан.

Қишлоқ хўжалиги ширкатларида дивиденд тақсимлашда ер ва моддий пул ресурсларидаи фойдаланиш даражаси кўрсаткичлари асосида аниқланган тўғриловчи коэффициентлардан фойдаланиш ҳар бир аъзонинг моддий манфаатдорлигини ўзи меҳнат қилаётган бўлинманинг пировард натижалари билан боғлаш ва кишиларда шаклланган боқимандалик

кайфиятини йўқотиш учун асос яратади. Яъни, агарда дивиденд фонди баравар тақсимланганда ички бўлинмаларда иқсодий омиллардан фойдаланиш даражаси қандай эканлигидан қатъий назар ҳар 1 сўмлик тақсимланган мулк пай ҳисобида 0,23 сўм дивиденд тўғри келарди. Тўғриловчи коэффициентдан фойдаланилиши натижасида қуйи бўлинмалар ўртасида ҳар 1,00 сўмлик тақсимланган мулк пай ҳисобига улар аъзолари оладиган дивиденд миқдори 0,14 сўмдан (Жониев Б.) 0,31 сўмгача (Дустов Р.) оралиғида, ўрта бўғин ички бўлинмалар ўртасида 0,19 сўмдан (1 ширкат) 0,25 сўмгача (5 ширкат) оралиқда табақалашмода. Қуйи ва ўрта бўғин бўлинмаларда фарқланиш мос равишда 2,2 ва 1,32 мартани ташкил қилмоқда. Дивиденд тақсимлаш жараёнида иқтисодий омиллар фойдаланиш даражасини ҳисобга олиш бозор иқтисодиётининг асосий шарт ҳисобланган "ишлаб топ ва фойдалан" тамойилини ишлаб чиқаришнинг қуйи бўғинида амалий қўллаш учун имконият яратади ҳамда бозор субъектларидан ер, капитал ва меҳнат омилларига нисбатан тежамкор муносабатда бўлишни талаб қилиб натижада тармоқда омиллардан фойдаланиш иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичларини ошириш боришини таъминлайди.

Бозор майдонига кириб келаётган хўжалик юретишнинг янги ҳисобланган қишлоқ хўжалиги ширкатларида ҳал қилишда ўзига хос ва асосланган йўл тутилишини талаб қиладиган муаммолардан бири - бу аъзолар ўртасида пай жамгармасининг ўсган қисмини тақсимлаш механизмини такомиллаштириш масаласи ҳисобланади. Айрим иқтисодчилар пай жамгармасининг ўсган қисми ишлаб чиқаришда бевосита қатнашаётган аъзолар ўртасида уларнинг меҳнат ҳақиға мутаносиб равишда тақсимлашни таклиф қилади. Албатта, ана шундай тартибда пай жамгармасининг ўсган қисми тақсимланса услубий жиҳатдан катта хатога йўл қўйилмайди. Лекин масаланинг иккинчи томонини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Маълумки, устав жамгармасини қўпайтиришнинг асосий манбаси бўлиб фойда ҳисобланади ҳамда қуйи ва ўрта бўғин бўлинмалар майдон ва ҳаражатлар бирлиги ҳисобида оладиган фойда кўрсаткичи жиҳатидан бир-биридан кескин фарқ қилади. Айрим ҳолатларда ўз иқтисодий фаолиятларини зарар билан якунловчи ички бўлинмалар ҳам мавжуд бўлади. Ана шунга ухшаш ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда бизнингча тақсимланадиган пай жамгармасининг ўсган қисмини ишловчи аъзолар ўртасида тақсимлашда қуйидаги механизмдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Қашқадарё вилояти У.Юсупов тумани “жейнов” қишлоқ хўжалик жамиятида бўлинмалар бўйича дивидент фондини табақалаштириш

Бўлинмалар	Ўртача ер бани- тети	Хар 1 га йердан олнган даромад минг сўм	Хар 100 сўмmodдий пулхаражатлари хисобига тўғри келган даромад сўм	Тўғирловчи коэффитцент				Хар 1.0 сўмлик мулкий пайга тўғри келган дивидент сўм	
				Эр бани тети бўйича	Ердан фойда ланиш курсат кичи бўйича	Харакатлар сама Радор лиги кўрсат кичи бўйича	умумий	Ўртача	Тўғриловчи Коэффитцент ёрдамида таксимлан ганда
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.Хакбердиев А	45	17.07	0.67	1.09	0.49	0.47	0.68	0.23	0.16
2.Рўзиева Ф	47	38.96	1.36	1.04	1.11	0.95	1.03	-	0.24
1.Рахимов Ю	45	20.31	0.95	1.09	0.58	0.66	0.78	-	0.18
4.Абдуқаххоров М	50	30.85	1.38	0.98	0.88	0.97	0.94	-	0.22
5.Худайназаров К	48	31.23	1.11	1.02	0.89	0.78	0.90	-	0.21
6.Ширинов Ю	48	32.82	1.19	1.02	0.94	0.83	0.93	-	0.21
7.Муминов Г	48	35.24	1.26	1.02	1.01	0.88	0.97	-	0.22
8.Рўзиев А	47	29.47	1.04	1.04	0.84	0.73	0.87	-	0.20
9.Курбонов А	44	24.53	1.15	1.11	0.70	0.80	0.87	-	0.20
10.Жониев Б	46	14.47	0.58	1.7	0.41	0.41	0.63	-	0.14
1.Ширкат	47	26.04	1.06	1.04	1.74	0.74	0.84	-	0.19
1.Одинаева О	53	41.52	1.61	1.09	1.18	1.13	1.13	-	0.26
2.Тошкулов И	48	35.37	1.26	1.02	1.01	0.88	0.97	-	0.22
3.Бозоров У	52	27.89	1.16	0.94	0.80	0.81	0.85	-	0.20
4.Абдиев Х	50	39.01.	1.56	0.98	1.11	1.09	1.06	-	0.24
5.Сафаров Х	47		37.22	1.51	1.04	1.06	1.05	-	1.24
6.Оймахмудов М	53.	5461	1.98	0.92	1.56	1.38	1.29	-	0.30
2.Ширкат	50	38.11	1.49	0.98	1.09	1.04	1.04	-	0.24
1.Жумаев А	53	41.02	1.54	1.09	1.17	1.08	1.11	-	0.26

2.Рўзиев И	47	33.95	1.32	1.04	0.97	0.92	0.98	-	0.23
3.Рахимов М	53	38.92	1.34	1.09	1.11	1.94	1.05	-	0.24
4.Мургазиев И	48	39.57	1.61	1.02	1.13	1.13	1.09	-	0.25
5.Курбонов Ж	47	31.01	1.29	1.04	0.88	0.90	0.94	-	0.22
6.Рўзиев Б	53	39.86	1.56	1.09	1.14	1.09	1.11	-	0.26
7.Зоиров Г	48	32.25	1.37	1.02	0.92	0.96	0.97	-	0.22
8.Халилов Т	47	39.81	1.54	1.04	1.14	1.08	1.09	-	0.25
3.Ширкат	48	35.94	1.42	1.02	1.03	0.99	1.01	-	0.23
1.Хўжамуродов Ч	54	46.07	1.63	0.91	1.31	1.14	1.12	-	0.26
2.Нодиров О	55	44.64	1.60	0.89	0.27	1.12	1.09	-	0.25
3.Хаккулов Ю	53	44.82	1.38	0.92	0.97	1.06	-	24	-
4.Бердиев Х	54	45.83	1.63	0.91	1.31	1.14	1.12	-	0.26
5.Сафаров Т	47	33.76	1.18	1.04	0.96	0.83	0.94	-	0.22
4.Ширкат	52	42.24	1.47	0.94	1.20	1.03	1.06	-	0.24
1.Ботиров Ю	48	31.83	1.68	1.02	0.94	1.17	1.03	-	0.24
2.Баротов Б	55	40.20	1.86	0.89	1.15	1.30	1.11	-	0.26
3.Ашуров А	47	34.81	1.76	1.04	0.99	1.23	1.09	-	0.25
4.Алиев Т	48	34.22	1.52	1.02	0.98	1.06	1.02	-	0.24
5.Дустов Р	54	48.81	2.41	0.91	1.39	1.69	1.33	-	0.31
6.Боймуродов Ш	53	37.86	1.56	0.92	1.08	1.09	1.03	-	0.24
7.Баратов А	47	32.76	1.47	1.04	0.93	1.03	1.00	-	0.23
8.Эрназаров Ш	53	38.12	1.60	1.09	1.09	1.12	1.10	-	0.25
5 Ширкат	50	37.47	1.74	0.98	1.07	1.22	1.09	-	0.25
1.Тошев Р	53	26.80	1.02	1.09	0.76	0.71	0.85	-	0.20
2.Чориев Х	48	34.84	1.53	1.02	0.98	1.07	1.02	-	0.23
3.Авазов М	53	36.25	1.58	1.09	1.03	1.10	1.07	-	0.25
4.Облакулов Р	50	32.64	1.33	0.98	0.93	0.93	0.95	-	0.22
5.Назаров Б	52	49.28	1.88	0.94	1.41	1.31	1.22	-	0.28
6.Махатов Р	50	35.87	1.57	0.98	1.02	1.10	1.03	-	0.24
7.Саидов Х	51	38.15	1.66	0.96	1.09	1.16	1.07	-	0.25
8.Авазбоев А	51	34.89	1.23	0.96	1.00	0.86	0.94	-	0.22
6.Ширкат	50	36.37	1.52	0.98	1.04	1.06	1.03	-	0.24
Жамият буйича	49	35.06	1.43	1.00	1.00	1.00	1.00	0.23	0.23

Фаолиятини зарар билан якунлаган ички бўлинмаларда банд бўлган аъзоларни тақсимланадиган пай жамғармасининг ўсган қисмига даъвогарлик ҳуқуқини бекор қилиш.

1. Фаолиятини фойда билан якунлаган ички бўлинмалар аъзолари ўртасида мулкӣ жамғарманинг ўсган қисмини тақсимлашда экин майдонлари ёки моддий пул ҳаражатлари бирлиги ҳисобида олинган фойда кўрсаткичи асосида аниқланган табақалаштирилган коэффицентлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир бир аъзонинг пай жамғармасининг ўсган қисмидаги улуши қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$АМп = Фих \times Кмп \times Кт$$

Бу ерда:

ДМп - аъзонинг тақсимланган пай жамғармасининг ўсган қисмидаги улуши, сўм;

Фих - аъзонинг йилик иш фонди, сўм;

Кмп - хўжалик бўйича бир сўмлик иш ҳаққи фондига тўғри келади- ган, тақсимланадиган мулкӣ пайнинг ўсган қиймати, сўм;

Кт - 1 га экин майдони ёки 1 сўмлик моддий пул ҳаражатлари ҳисобида олинган фойда кўрсаткичи бўйича аниқланган тўғриловчи коэффицент.

Хўжалик бўйича 1 сўмлик иш ҳақи фондига тўғри келадиган пай жамғармасининг ўсган қиймати тақсимланадиган мулкӣ пайнинг ўсган қийматини ишлаб чиқаришқа банд бўлган барча аъзоларнинг йиллик иш ҳақи фондига нисбати билан аниқланади. Тўғриловчи коэффицент (Кт) ички бўлинмалар ва хўжалик бўйича 1 га экин майдони ёки 1 сўмлик моддий пул ҳаражатлари ҳисобига олинган фойда кўрсаткичларининг нисбати билан аниқланади. Ушбу усулдан фойдаланиб пай жамғармасининг ўсган қисмини тақсимлаш натижасида ишлаб чиқариш фаолиятини майдон ёки ҳаражат бирлиги ҳисобида кўпроқ фойда билан якунлаган ички бўлинмаларда меҳнат қилган аъзоларнинг мулкӣ манфаатдорлиги ортади. (Жадвал 3.3.4.)

Жадвал 3.3.4.

У.Юсупов тумани «Жейнов» пайчилик жамиятида мулкй пайжамгармасининг усган қисмини тақимлаш
(1997 йил якуни бўйича)

Азонинг фамилияси исми отасининг исми	Йил бошидаги мулкй пай киймати сўм	Азо меҳнат килган ички булинмада 1-сўмлик моддий пул харажатлари хисобига олинган фойда	Аниқланган тўғирловчи каэффитцент	Йиллик иш хақи фонди сўмда	Ўртача бир сўмлик ишхақи фондига тўғри келган мулкй пайнинг усган қисми сўм	Тўғирловч и Каэффитц ент йордамид а табақалаш тирилган тақсимот	Мулкй пайнинг усган исмида азонинг улуши		Азонинг йил охиридаги мулкй улуши киймати сўм
							Ягона Каэффит цент буйича	Бирхил тақсимланг анда	
1.Хакбердиев А	85940	-	-	36000	0.10	-	3600	-	85940
2.Жониев Б	76480	-	-	36000	0.10	-	3600	80080	76480
3.Одинаева О	103440	0.19	0.86	36000	0.10	0.086	3600	107040	106536
4.Оймахмедов М	125460	0.51	2.32	36000	0.10	0.232	3600	129060	133812
5.Дўстив Р	176400	0.81	3.68	36000	0.10	0.368	3600	180000	189648
6.Баратов Б	93000	0.36	0.64	36000	0.10	0.164	3600	96600	98904
7.Эрназаров С	139610	0.16	0.79	36000	0.10	0.073	3600	143210	142238
8.Облакулов Р	45600	-	-	36000	0.10	-	3600	49200	45600
9.Авазов М	27690	0.14	0.64	36000	0.10	0.064	3600	31290	2994
10.Саидов Х	75900	0.21	0.95	36000	0.10	0.096	3600	79590	79410
11.Хаккулов Ю	61110	0.003	0.01	36000	0.10	0.001	3600	64710	61146
12.Боймуродов Ш	105300	0.013	0.89	36000	0.10	0.059	3600	108900	107424
Жамият буйича	-	0.22	1.00	36000	0.10	0.10	-	-	-

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, пай жамғармасининг ўсган қисмини тақсимлашда табақалаштириш усулидан фойдаланиш аъзоларда ишлаб чиқариш омилларига нисбатан омилкор ҳамда моддий пул ҳаражатларига нисбатан тежамкор муносабатни шакллантириш учун асос яратади. Яъни устав жамғармасининг ўсган қисми баравар тақсимланганда барча аъзолар бир хил 3600 сўм миқдоридаги қушимча пай улушига эга бўлган бўлар эди. Табақалаштириш усулидан фойдаланиш оқибатида хўжалик йилини зарар билан якунлаган ички бўлинмаларда меҳнат қилган жамият аъзолари (Дабердиев А., Жониев Б., Облокулов Р.) қушимча пай улуши олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлмоқдалар. Фаолиятини фойда билан якунлаган ички бўлинма аъзоларининг мулкый пайнинг ўсган қисмидаги улуши ҳам 36 сўмдан 13248 сўмгача бўлган оралиқда табақалашмоқда. Пай жамғармасининг ўсган қисмини тақсимлашда ягона ва табақалаштириш усуллари қўллаш натижаларини ўзаро таққослаш натижасида хулоса қилиш мумкинки, тақсимотда табақалаштирилган коэффициентдан фойдаланиш қуйидаги ижобий ҳолатларни келтириб чиқармоқда. Биринчидан, аъзолар ўртасида ишлаб чиқаришнинг пировард натижалари тақсимотини иқтисодий омиллардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари орқали амалга ошириш маъмурий бўйруқбозлик иқтисодиёти шароитида жамоа мулки асосида фаолият юритувчи субъектлар аъзоларида шаклланган боқимандалик кайфиятини олдини олиш ва даромадларни сунъий тенглаштириш тамойилидан воз кечиш учун асос яратади, иккинчидан, иқтисодий омилларга нисбатан хўжасизларча муносабатда бўлишнинг олдини олиш ҳамда уларга нисбатан хўжасизларча муносабат мавжуд шароитда аъзолар мулкый манфаатдорлигини пасайтириш ва мулкый жавобгарлигини оширишга эришилади; учинчидан иқтисодий омиллардан юқори самара билан фойдаланилган ички бўлинмалар аъзоларининг мулкый манфаатдорлигини амалда таъминлайди. Жумладан, келтирилган жадвал маълумотлари бўйича табақалашган тақсимотни амалда қўллаш натижасида хўжалик йилини фойда билан якунлаган ички бўлинмалар аъзоларининг пай жамғармасининг ўсган қисмидаги улуши 3,7 мартага ортишига эришилмода ва бу ишлаб чиқаришнинг кейинги босқичида аъзолар оладиган дивиденд миқдорида ўз таъсирини ўтказди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда асосий восита ҳисобланган ерга нисбатан жамият аъзоларида эгалик ҳиссиётини шакллантириш масаласи ута долзарб ва энг мураккаб муаммолардан бири ҳисобланади. Бозор тизимининг асосий талабларидан ҳисобланган жамият ривожланишида

хусусий мулкчиликка асосланган иқтисодиётни шакллантириш зарурияти ҳамда ерга хусусий мулкчиликни жорий этиш борасидаги мамлакат ичидаги мавжуд хусусиятлар ушбу муаммони ҳал қилишга ҳар томонлама пухта уйланган ва илмий-амалий асосланган ҳолда ёндашиш лозимлигини кўрсатади. Ушбу муаммони дастлабки босқичларида қушимча ижтимоий муаммоларни келтириб чиқармасдан ҳал қилишнинг йўлларида бири - бу ер пайларини жорий этиш ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида иштирок этаётган аъзоларнинг ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириб боришдан моддий манфаатдорлигини таъминлаш ва қишлоқ хўжалигидаги ерларнинг асосий қисмини иқтисодий фаолиятда билвосита қатнашувчи аъзолар қўлига ўтиб кетишининг олдини олиш зарурияти ер пайларига бўлган даъвогарлик ҳуқуқини фақатгина қишлоқ хўжалиги ширкатларининг аъзоси бўлган, бевосита ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этаётган ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгилаб қуйилган меҳнат қилиш қобилияти ёшидаги фуқаролар учунгина жорий қилишни талаб қилдади.

Мамлакат Президентга "Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича республика комиссияси" йиғилишида сўзлаган нутқида ушбу масалага алоҳида урғу бериб "ерни ҳақиқий деҳқонга бериш лозим" (3.10.1) эканлигини таъкидлаб ўтди.

Ер пайларини табақалаштириш ер участкаларининг сифати ва қишлоқ хўжалиги ерларининг категорияларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширишни талаб қилади. Жамият аъзолари ўртасида ер пайини адолатли тақсимотини амалга ошириш учун ҳар бир ер категорияси жисмоний майдонини унга тегишли бўлган бонитетга кўпайтириш орқали аниқланадиган балл-гектар кўрсаткичидан фойдаланиш тавсия қилинади. Яъни

$$\sum_{\text{Ся}} \text{Бга} = \text{Бхсе} \times \text{Схе} + \text{Бхле} \times \text{Схле} + \text{Бкйд} \times \text{Скйд} + \text{Бби} \times \text{Sn} + \text{Ббя} \times \text{Ся}$$

Бу ерда

$\sum \text{Бга}$ - жамият бўйича жами балл-гектар:

Бхсе, Бхле, Бкйд, Ббп, Ббя - мос равишда суғориладиган ва лалми ҳайдаладиган ерлар, кўп йиллик дарахтзорлар, пичанзорлар, яйловлар ўртача балл бонитета;

Схе, Схле, Скйд, Sn, SN - мос равишда суғориладиган ва лалми ҳайдов ерлари, кўп йиллик дарахтзорлар, пичанзорлар ва яйловлар майдони, га.

Аниқланган балл-гектардан келиб чиқиб хўжалик бўйича ўртача бир шартли аъзога тўғри келадиган балл-гектар ҳисоблаб топилади.

Яъни

$$\dot{Y}_{\text{бга}} = \frac{\sum B_{\text{га}}}{\sum A_{\text{с х К}}}$$

Бу ерда

$\dot{Y}_{\text{бга}}$ -ўртача шартли бир аъзога тўғри келадиган балл-гектар;

$A_{\text{с}}$ – гуруҳлар бўйича аъзолар сони, киши.

K - аъзолар гуруҳига белгиланган коэффициент

Аъзоларнинг деҳқончилик маданияти билан қуролланганлик даражаси ва бошқа мезонлар асосида гуруҳларга бўлиниб, улар ўртасида ер пайини тақсимлаш жараёнида махсус коэффициентлардан фойдаланилади. Ҳар бир аъзога ажратиладиган ер пайининг жисмоний миқдорини аниқлаш ўртача бир аъзо учун аниқланган балл-гектарни ажратилаётган ер майдонининг балл бонитетига нисбати орқали аниқланади. Яъни

$$S_a = \frac{\dot{Y}_{\text{бга}}}{E_{y\text{бб}}}$$

Бу ерда S_a - ўртача бир аъзога тўғри келадиган жисмоний ер майдони, га

$E_{y\text{бб}}$ – ажратилаётган ер участкасининг ўртача балл-бонитети.

Аъзоларнинг деҳқончилик маданияти билан қуролланганлик даражаси ва малакасини эътиборга олган ҳолда қуйидаги тартибда гуруҳларга ажратиш таклиф қилинади:

I Гуруҳ, етарли меҳнат куникмаларига эга бўлмаган меҳнат қилиш қобилияти ёшига етган аъзолар;

II гуруҳ, меҳнат куникмаларига эга, қатор оралиғда ишловчи аъзолар (1-5 йил доимий ишлаган аъзолар);

III гуруҳ, меҳнат куникмаларига эга махсус агротехник тадбирларни бажарувчи аъзолар (5-10 йил доимий ишлаган аъзолар);

IV гуруҳ, юқори меҳнат куникмаларига эга бўлган, махсус агротехник тадбирларни бажарувчи аъзолар (механизатор, сувчи) (хўжаликда 10 йилдан ортиқ доимий ишлаган аъзолар);

V гуруҳ, юксак деҳқончилик маданияти билан қуролланган қўйи ва ўрта бўғин раҳбарлари ва меҳнатда ўзларини кўрсатган юқори малакали аъзолар (жадвал 3.3.5.).

Таъкидлаш лозимки, аъзоларни гуруҳдан гуруҳга ўтказишда уларнинг меҳнат куникмалари билан бир қаторда, ишга бўлган муносабати ва қобилияти эътиборга олиниши зарур.

Қишлоқ хўжлиги ширкати аъзолари гуруҳлари ўртасида ер участкаларини тақсимлаш тартиби

Гуруҳлар	Азолар сони киши	Айлантириш коэффитценти	Шартли аззолар сони	1- шартли азога тўғри келган балл - га	1- жисмо ний азога ажратилган балл	1- аъзога турли сифатли ерлардан ажратиш меъёрлари						
						30- 40	40- 50	50- 60	60-70	70- 80	80- 90	90- 100
1	2	3	4 (2*3)	5	6 (5*3)	7	8	9	10	11	12	13
1	400	0.5	200	169.73	84.87	2.42	1.89	1.54	1.31	1.13	1.0	0.89
11	500	0.75	375	169.73	127.3	3.64	2.83	2.31	1.96	1.7	1.5	1.34
1У	300	1.25	375	169.73	212.16	6.16	4.71	3.86	3.26	2.83	2.5	2.23
У	200	1.5	300	169.73	254.59	7.27	5.66	4.63	3.920	3.39	3.0	2.68
Жами	2000	х	1850	169.73	169.73	4.85	3.77	3.09	2.61	2.26	2.0	1.79

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, турли гуруҳга кирган аъзоларга бир хил сифатли ер участкаларида ажратиш микдори ўртасида 3,0 барабар ораликда хўжалик бўйича ўртача кўрсаткичларга нисбатан эса 1,5 барабар оралигида фарқланиши мавжуд бўлмоқда. Ўз навбатида бир гуруҳга кирган аъзолар ўртасида ернинг сифати билан боклиқ равишда келиб чиқаётган фарқланиш 2,7 мартани ташкил қилмоқда.

Ернинг қийматини аниқлашда, Қишлоқ хўжалиги вазирлиги томонидан 10.01.1994 йилда тасдиқланган суғориладиган ерларни бонитировкалаш услубида келтирилган асосий турдаги қишлоқ хўжалиги экин турлари кадастр ҳисоб-китоб ҳосилдорлиги, давлат буюртмаси сақланган маҳсулотлар бўйича ўртача преийкурант баҳолари, бошқа тўрдаги маҳсулотлар бўйича ҳақиқий бозор баҳоларидан ҳамда республика ер тузиш институти томонидан ишлаб чиқилган ерни баҳолаш услубиётидан фойдаланилади. Ер участкалари тақсимооти бўйича тавсия этилаётган усул бўйича келтирилаётган маълумотлардан қишлоқ хўжалиги ширкатларида аъзоларининг ер пайлари қийматини аниқлашда фойдаланиш мумкин

Жадвал 3.3.6.

Қишлоқ хўжалиги ширкатлари аъзоларига ер пайларининг тақсимооти ҳисоб-китоби

Гуруҳлар	1 жисмоний аъзога ажратилган балл-гектар	1 балл- гектар қиймати, сўм	Аъзога тегишли ер пайи қиймати, сўм
I	84,87	318,47	27039
II	127,3	318,47	40541
III	169,73	318,47	54054
IV	212,16	318,47	67567
V	254,59	318,47	81079
Жами	169,73	318,47	54054

Юқоридаги жадвалда келтирилган усул ёрдамида ер пайларини аъзолар ўртасида тақсимланишига эришиш биринчидан, юқори малакали, юксак деҳончилик маданиятига эга аъзоларнинг пировард натижалардан моддий манфаатдорлигини юқори бўлишлигини таъминласа, иккинчидан, чекланган қишлоқ хўжалиги ерларини

хақиқий деҳқонларга топшириш учун том маънодаги асос яратади.

Ер пайлари ўлчамларини аниқлаш масаланинг ташкилий томони ҳисобланиб, энг асосий муаммо бу жисмоний шахслар томонидан уларга ажратиб берилган ер пайларидан фойдаланиш ва тасарруф қилиш ҳамда ер участкаларидан фойдаланиш натижасида олинган меҳнат маҳсулига эгалик қилиш ҳуқуқларини Ўзбекистон Республикаси қонуний ҳужжатларида аниқ белгилаб бериш масалалари ҳисобланади. Ер пайларининг эгаларида уларга нисбатан ҳақиқий эгалик ҳиссиётини шакллантириш муаммолари қуйидаги масалаларни ижобий ҳал қилишни талаб қилади: биринчидан, ер пайларига эга бўлган аъзоларнинг ер майдонларидан фойдаланиш эркинлигини ошириш; иккинчидан Ўзбекистон Республикасининг "Ер кодекси"да кўзда тутилган шартлар бажарилган тақдирда ушбу ерларда етиштирилган маҳсулотларга тўлиқ эгалик ва тасарруф қилиш ҳуқуқларини амалда таъминлаш; учинчидан, "Ер кодекси", "Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида"ги қонунларда кўзда тутилганидек, ер пайлари эгалари ўзларига тегишли бўлган ерларни тасарруф қилиш ҳуқуқларига эга бўлмайдилар, лекин уларни бошқа фуқароларга иккиламчи-ижара шартлари бўйича фойдаланишга бериш ҳуқуқидан фойдаланишлари учун имконият бериш зарур. Мулк ва ишлаб чиқариш натижаларига нисбатан мулкдор аҳоли қатламини вужудга келтиришда шундай ҳолатни эсдан чиқармаслик керакки, мулк эгасига тегишли бўлган барча шартлар бажарилган тақдирда ҳам жамият аъзолари моддий манфаатдорлигини таъминловчи пахтачилик мажмуига кирувчи корхоналар ўртасида эквивалент товар айирбошлашга асосланган муносабат тизими вужудга келмас экан ёки бу борада олиб борилган барча ташкилий ишлар иқтисодий воситалардан узиб қўйилиши натижасида кўзланган пировард мақсадга эришишни таъминлаб бўлмайди.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг муҳим шартларидан ҳисобланган турли мулкчиликка асосланган хўжалик юритувчи субъектларга тенг ҳуқуқий-иқтисодий шарт-шароитлар яратиб берилиши ва аграр секторда сезиларли таркибий ўзгаришлар амалга оширилиши натижасида тармоқда кўп укладли иқтисодиёт юзага келди. Жумладан, республика қишлоқ хўжалигида хўжалик юритишнинг янги, ҳақиқий мулкдорлар синфини вужудга келтиришнинг асоси ҳисобланган фермер хўжаликлари ривожланиб бормокда.

Бугунги кунда фермер хўжаликларига 433501 гектар ер ажратилган бўлиб, уларнинг салмоғи қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг 10,0% ига, суғориладиган ерларнинг 7,6% ига тенг бўлмокда. Республика Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигини маълумотларига кўра, фермер хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот тармоқ ялпи маҳсулотининг 2,9% ини ташкил этмокда. Ушбу кўрсаткичлар ўртасидаги

номутаносиблик объектив ва субъектив сабаблар билан изоҳланади. Шундай сабаблардан бири фермер хўжаликларининг илмий асосланган мақбул ўлчамларини ишлаб чиқилмаганлигидир.

Республикада фермер хўжаликларини ривожлантириш ва уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш шубҳасиз долзарб масаладир. Лекин, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган суғориладиган ерларнинг чекланганлигини ҳисобга олиб бу масалага эҳтиёткорлик ва пухта ўйланган ёндашишни талаб қилади.

Фермер хўжаликларининг мақбул ўлчамларини ишлаб чиқиш қишлоқ хўжалигида банд ходимларга тўғри келаётган ер микдорининг тобора камайиб бораётганлиги билан бирга ҳар бир ҳудуднинг демографик ҳолатларини инобатга олганда ўта долзарблик касб этмоқда. Бугунги кунда фермер хўжаликларининг мақбул ўлчамлари бўйича ишланган тавсияномаларнинг йўқлиги ҳамда уларнинг раҳбарларида тадбиркорлик қобилиятларининг етишмаслиги туфайли республика "Тадбиркорбанк"-ининг маълумотларига кўра 1996 йилда 1264 та, 1997 йилда 1177 та фермер хўжаликлари фаолиятларини тухтатганлар.

Юқорида келтирилган фикрлардан келиб чиқиб таъкидлаш лозимки, ҳар бир фермер хўжалиги ўз фаолиятини ташкил қилишда унинг йўналишларини тўғри танлаш, хўжаликнинг мақбул ўлчамларини тўғри белгилаш, унинг келажақда самарали фаолият кўрсатиши, моддий ва моливий омиллардан самарали фойдаланиш орқали бозор иқтисоди талабларига жавоб берган ҳолда ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш, олинган даромад эса фермер оиласининг турмуш даражасини юқори даражада бўлишини таъминлаши каби муаммоларни бир вақтнинг ўзида ҳал қилиш зарурлигини келтириб чиқаради.

Фермер хўжалигининг мақбул ўлчамларини аниқлашда бир хўжаликка тўғри келадиган ер юқламасидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги мезонлардан асос сифатида фойдаланиш мумкин:

1. Мазкур хўжалик ўз маблағларининг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш тамойиллари асосида фаолият кўрсатиши учун етарли бўлиши;

2. Аъзолар учун ушбу хўжалик уларнинг асосий иш жойи ва оила даромадининг асосий қисми сифатида истеъмол саватчасининг қопланишини таъминлаши.

3. Бириктириб қўйилган ер майдонларидан юқори самара билан фойдаланишнинг таъминланиши.

Фермер хўжаликларининг мақбул ўлчамларини аниқлашда **"нисбий иқтисодий самарадорлик"** услубидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиб, юқорида санаб ўтилган мезонлардан келиб чиққан ҳолда у қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\frac{\text{ФХд}}{\text{Исц}} * \frac{\text{Пт}}{\text{Эм}} \times \text{Рд} \rightarrow \text{шах}$$

бу ерда ФХд - фермер хўжаликлари аъзоларининг ўртача ойлик даромади, сўм.

Исц - бир кишига тўғри келадиган бир ойлик истеъмол саватчаси қиймати, сўм

Пт - ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишдан олинган пул тушуми;

Эм - экин майдони, га;

Рд- ҳақиқий рентабеллик даражаси, коэффициент.

Таъкидлаш лозимки, деҳдончилик тармоқлари ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан ажралиб туради. Натижада маълум экин тури бўйича аниқланган мақбул ўлчам бошқа экин турига тўғри келмайди, ушбу хусусият хўжаликлар фаолиятига баҳо беришнинг «қиёсий баҳолаш услуги»дан фойдаланиш зарурлигини келтириб чиқаради. Бу услуб қуйидагича кўринишга эга бўлади.

$$\frac{\text{ФХд}}{\text{Исц}} \times \frac{\text{Рд}}{\text{Рдктич}} > 1,0$$

бу ерда, Рд - ҳақиқий рентабеллик даражаси, коэффициент.

Рдктич - кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминловчи рентабеллик даражаси коэффициента.

Айтиш лозимки, мақбул ўлчамга чиқиш асосан икки омил таъсирида амалга ошади:

- а) ҳосилдорлик даражасини ошириб бориш;
- б) аъзога тўғри келадиган экин майдонлари юкламасини ошириб бориш.

Республикада фаолият кўрсатаётган фермер хўжаликлари мақбул ўлчамлари ишлаб чиқилмаганлиги туфайли бир субъектга тўғри келадиган ўртача ер юкламасидан келиб чиққан ҳолда пахта хом-ашёсини ишлаб чиқаришга ихтисослашган хўжаликда 3 хил ҳосилдорлик вариантлари бўйича қиёсий иқтисодий самарадорликни аниқлаймиз (3.3.7- жадвал маълумотлари асосида).

$$25 \text{ ц/га} : 1536,8 / 2600 : 819000 / 18 \times 0,250 = 0,59 \times 45500 \times 0,250 = 6711,2$$

$$30 \text{ ц/га} : 1888,0 / 2600 : 982800 / 18 \times 0,283 = 0,72 \times 54600 \times 0,283 = 11126,2$$

$$35 \text{ ц/га} : 2690 / 2600 : 1146600 / 18 \times 0,340 = 1,024 \times 63700,0 \times 0,340 = 22394,2$$

Ҳисоб-китоб натижаларига кўра тақосланаётган уч вариантдан нисбатан юқори самарадорлик ҳосилдорлик 35,0 центнерни ташкил этганда эришилмоқда. Юқоридаги фикримизни асосли эканлигини тасдиқлаш учун рентабелликнинг мақбул меъёрини 35,0 % қилиб белгилаб қиёсий самарадорлик кўрсаткичларини келтирамиз:

$$25 \text{ ц/га} : 1536,8 / 2600 : 0,250 / 0,35 = 0,59 \times 0,714 = 0,42 < 1,0$$

$$30 \text{ ц/га} : 1888,0 / 2600 : 0,28 / 0,35 = 0,72 \times 0,80 = 0,57 < 1,0$$

$$35 \text{ ц/га} : 2690 / 2600 : 0,34 / 0,35 = 1,034 \times 0,971 = 1,01 > 1,0$$

$$0,42 < 0,57 < 1,01$$

Демак, 35,0 центнер ҳосилдорликда аниқланган қиёсий самарадорлик коэффиценти бирдан катта бўлмоқда, яъни ҳосилдорликнинг ушбу даражасида фермер хўжалигини ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш тамойилига ўтиши учун моддий асос яратилади. Аммо ҳосилдорлик даражаси 25,0 ва 30,0 центнер бўлганда юқоридаги талаб бажарилмаяпти. Ушбу вариантларда моддий ва молиявий омиллардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари паст бўлиб фермер хўжалиги аъзоларининг олган даромадлари уларни турмуш шароити учун етарли бўлиши ва ўзини ўзи маблағ билан таъминлаши шартларига жавоб бермайди. Фақат 35,0 центнер ҳосилдорликка эришилгандагина мақбул ўлчам учун қўйилган мезонлар талаби бажарилади.

Бундан шундай хулоса қилишимиз мумкинки, ҳар бир аъзога тўғри келадиган ер юкламаси ўзгармаган ҳолда, истеъмол саватчасини қопланиши нуқтаи назаридан ҳамда хўжаликни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш талаблари асосида юритиш пахтачиликка ихтисослашган фермер хўжалигида ҳосилдорлик даражаси 35,0 ц/га ва ундан юқори бўлиши талаб қилинади.

Яна шу нарсани эътибордан четда қолдирмаслик лозимки, қиёсий баҳолашдаги коэффицентларнинг бундай паст бўлишининг асосий сабабларидан бири қишлоқ хўжалик ва саноат мҳсулотлари ўртасидаги баҳолар номуносивблиги натижаси ҳисобланади. Яъни ер билан таъминланиш даражаси қандай бўлишинидан қатъий назар баҳолар номуносивблиги сақланиб қоларкан фермер хўжаликларининг мақбул ўлчамларига чиқиш имкониятлари субъектив омиллар билан боғлиқ равишда пастлигича қолаверади (демографик омиллар).

Пахтачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларининг мақбул ўлчамлари.

	КўРСАТКИЧЛАР	Ўлчов бирлиги	Хосилдорлик буйича вариантлар		
1.	Экин майдони	га	25 ц/га	30 ц/га	35 ц/га
3.	Ялпи маҳсулот	тонна	18	18	18
4.	Ўртача йиллик ишсизлар сони	одам	42.5	54.0	59.5
5.	1 тонна пахтани ўртача сотиш баҳоси	сўм	6	6	6
6.	Пул ушими	сўм	18200	18200	18200
	1 гектарга сарфланган моддий ва пул харажатлари	сўм	819000	982800	1446600
	• Уруғлик	сўм	650	673.0	697.0
	• Органик	сўм	480	497.0	515.0
	• Минерал ўғитлар	сўм	7000	7252.0	7513.0
	• Захарли химикатлар	сўм	841	871	902
	• Амортизация	сўм	3902.2	4043.0	4189.0
	• Капитал ремонт	сўм	407.0	422.0	437.0
	• Жорий ремонт ва техник хизмат	сўм	1855.2	1922.0	1991.0
	• Сервис хизмати учун	сўм	367.7	381.0	395.0
	• Моддий буюмларни эскириши	сўм	724	752	778
	• Ёкилги мойлаш материаллари	сўм	4435.1	4595.0	4760
	• Қуйилма харажатлар	сўм	2883.2	2987.0	3094.0
	1 гектарга кетган харажат жами	сўм	23544.7	24295.0	25271.0
7	Хамма харажатлар	сўм	423804.6	437310	454878
8	Умумий пул даромади	сўм	395196	485490	601722
9	Ер солиғи (ижара бошка тўловлар 30%)	сўм	118558	145647	207516
10	Фермер хўжалигининг шахсий истемолга йўналтирилган даромади	сўм	110655.2	135937.2	193682
11	Фермер хўжалигининг фондига йўналтирилган соф даромад	сўм	165983	203906	290523
12	Рентабиллик даражаси	%	25.0	28.3	34.0
13	Шахсий истемолга йўналтирилган ўртача ойлик даромад	сўм	1536.8	1888.0	26.90
14	Истемол саватчаси қиймати	сўм	2600	2600	2600
15	Асосийиш жойиданолинадиган иш ҳақи	%	55	55	55
16	Меҳнат ҳақи орқали истемол саватчасини копланиш	%	59.0	72.6	103.0

4-БОБ. Пахтачилик мажмуи тармоқларида иқтисодни номутаносиб ривожланишнинг асослари ва такрор ишлаб чиқариш жараёни мутаносиблигини таъминлашнинг иқтисодий воситалари.

4.1. Пахтачилик мажмуи тармоқлари иқтисодий самарадорлиги ва уларда иқтисодий омиллардан фойдаланиш даражасини нисбий тенглаштиришнинг ташкилий-иқтисодий асослари

Иқтисодий омилларнинг тармоқлар ўртасида мутаносиб ёки мақбул нисбатларда тақсимланишига эришиш бозор иқтисодиётининг энг асосий зарурий шартларидан ҳисобланиб, уни амалий бажарилишини таъминланиши иқтисодий йўқотишларни камайтириш орқали жамият аъзолари моддий ва маънавий эҳтиёжларини юқори даражада қондириш имкониятини яратади. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатлар ички бозори конъюктурасида барча турдаги товар ва хизматларнинг етарли миқдорда бўлиши ва турли тармоқлар маҳсулотлари баҳолари ўртасида ўзаро мутаносибликнинг мавжудлиги уларда иқтисодий омилларнинг тармоқлар ўртасида мақбул нисбатларда тақсимланганлигидан далолатдир. Мамлакат ички ҳўжалиги тармоқлари ўртасида капитал жамғарилишнинг кумулятив хусусиятини тарқалишини олдини олиш ва иқтисодий омилларнинг энг мақбул нисбатларда тақсимланишига эришиш зарурий иқтисодий ўсиш даражасини амалда таъминлаш имкониятини яратиб, пировард натижада мамлакат аҳолисининг яшаш тарзини кутарилишида моддий асос бўлиб хизмат қилади. Акс ҳолда тармоқлараро тақсимланган иқтисодий омиллардан юқори самара билан фойдаланиш имкониятлари чекланган ҳисобланади. Иқтисодий омиллар тақсимланишидаги номутаносиблик иқтисодий нобарқарор вазият келиб чиқишини олдини олиш имкониятларини камайтиради. Иқтисодий омилларни тармоқлар ўртасида мақбул нисбатларда тақсимланишини баҳолашда мутлоқ ва омилларнинг қончали кўп иқтисодий фаолиятга жалб қилинганлигини ифодаловчи кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин эмас, балки унинг қандай нисбатда тақсимланганлигини мамлакат иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш даражаси кўрсаткичлари орқали билиб олиш мумкин.

Мамлакат иқтисодий салоҳиятидан фойдаланиш даражаси маълум муддат мобайнида ишлаб чиқарилган реал ялпи миллий ёки соф миллий маҳсулот кўрсаткичлари орқали баҳоланади. Реал ялпи миллий ёки соф миллий маҳсулот кўрсаткичнинг усиб бориши нафақат иқтисодий фаолиятга қушимча омилларни жалб қилиш билан балки уларни фаолият турлари ўртасида энг кўп миқдорда "фойдали натижа" олишни таъминловчи нисбатда тақсимлаш билан

боглангандир. Қисқача қилиб айтганда мавжуд таклиф омиллари (табiiй ресурслар миқдори ва сифати, меҳнат ресурслари миқдори ва сифати, асосий капитал хажми, технология) дан фойдаланиш турли вариантлари ичидан энг мақбули шароитида ишлаб чиқарилиши мумкин бўлган маҳсулотлар йиғиндиси мамлакат ишлаб чиқариш салоҳияти сифатда тан олинади. Энг юксак ишлаб чиқариш салоҳиятини таъминлашга кўрсатма бериш, тадбирлар ишлаб чиқиш ёки маъмурий йўл билан эришиб бўлмайди. Мамлакат иқтисодий салоҳиятидан етарли даражада фойдаланилмаслигининг асосий сабаби - бу омиллар тақсимоти нисбатининг бузилишидир. Ўз навбатида иқтисодий омиллар тақсимоти нисбатини бузилиши капитал жамғарилишининг кумулятив хусусиятини келтириб чиқариш учун йўл очиб берилишининг натижаси ҳисобланади - Капитал жамғарилишининг табақалашуви халқ хўжалигининг барча тармоғларига жалб қилинган иқтисодий омиллардан бир текис юқори самара билан фойдаланиш имкониятларини пасайтиради.

Бозор тизимининг асосий иқтисодий мақсадларидан ҳисобланган барқарор баҳолар даражаси ва аҳолининг қайси тармоқда банд бўлишидан қатъий назар нисбий бир текис ижтимоий таъминланганлиги масалаларини ҳал қилиш иқтисодий омилларнинг тармоқлараро тақсимланиш нисбатининг натижаси ҳисобланади. Масалан, АКШда ишчи кучларининг 2,5-3,0 фоизи қишлоқ хўжалигида банд бўлгани ҳолда, мамлакат бўйича миллий даромаддаги тармоқнинг салмоғи ҳам 2,0%га тенгдир. Бундай муносабатлик кейинги йилларда АКШда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига нисбатан юргизилаётган нисбатан имтиёзли ёки уларни химоя қилишга қаратилган иқтисодий сиёсат натижасидир. Яъни 60-йилларда фермерлар даромадлари бошқа тармоқлардаги ходимлар даромадларининг 3/4 қисмини ташкил қилгани ҳолда, 80-йилларнинг бошига келиб бу кўрсаткич 80%га етди, 1985 йилда бу кўрсаткичлар ўзаро тенглашган (фермер оиласининг даромади 29436 доллар, фермер бўлмаган оилалар даромади 29066 доллар), 1986 йилга келиб эса фермер оилаларининг даромадлари мамлакат бўйича ўртача кўрсаткичдан юқори (мос равишда 34305 ва 30759 доллар) бўлган. Бизнинг республикамизда эса кейинги йилларда мамлакат бўйича ўртача ва қишлоқ хўжалиги тармоқда банд ходимлар моддий манфаатдорлигини ифодаловчи иш ҳаққи ўртасидаги фарқ ортиб бормоқда. Яъни 80- йилларда бу икки гуруҳ аҳоли даромадлари ўртасидаги нисбат 1,0:0,97 ни ташкил қилган бўлса, 1990 йилга келиб бу нисбат 1,0:1,07 гача кутарилган. 1991-1996 йиллар мобайнида қишлоқ хўжалиги тармоғида банд аҳоли

даромадларининг мамлакат бўйича ўртача кўрсаткичларга нисбатан пасайиши қонуниятини келиб чиққан. Натижада 1996 йилга келиб ушбу нисбат 1,0:0,56 га тушиб қолган. Юқорида келтирилган маълумотлар қишлоқ хўжалигидаги меҳнатнинг унумсиз ва самарасиз меҳнатга айланаётганлигини ва тармоқда банд ходимлар моддий манфаатдорлигини пасайиб бораётганлигини кўрсатади. Юқорида санаб ўтилган Ҳолатлар қишлоқ хўжалиги корхоналари молиявий ахволининг ёмонлашиши ва тўлов қобилиятларининг пасайиши билан боғлангандир. Қишлоқ хўжалиги билан саноат маҳсулотлари ва агрохизмат баҳолари ўртасида вужудга келган баҳо номутаносиблигини олдини олиш йўллари аниқлашда, ушбу салбий ҳолатни келтириб чиқарган сабабларни ҳисобга олиш муҳимдир. Ушбу сабабларга кура қуйидагиларни киритиш мумкин: монопол ва монопсон мавқеларга эга бўлган АСМни 1 ва 3 соҳасига кирувчи корхоналар тайёр маҳсулотлари баҳосининг асоссиз суръатлар билан кутарилиши; бозор инфратизилмаси ва маркетинг тизилмаларининг етарли даражада ривожланмаганлиги; давлат томонидан қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларни молиявий (кредит.солиқ) қўллаб қувватлашнинг етарли эмаслиги; ҳудудий тузилмалар ва қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларни ўз иқтисодий шароитларини унглаш бўйича етарли иқтисодий эркинликларга эга эмаслиги ва бошқалар. Кўринмоқдаки, келиб чиққан "баҳолар қайсиси" муаммосини ҳал қилиш учун кенг қамровли ёндашув бўлишлигини талаб қилади. Қишлоқ хўжалиги билан АСМнинг боишқа тармоқлари маҳсулотлари ўртасидаги баҳо мутаносиблигини таъминлаш вазифасини ҳал қилиш мамлакатда иқтисодий барқарорликка эришиш, инфляция ва якка ҳокимликка чек қўйишга қаратилган тадбирларни амалий бажарилишини таъминлаш билан боғлангандир. Шу сабабли, якка ҳокимликни жиловлаш ва рақобат муҳитини вужудга келтириш, товар ишлаб чиқарувчилар учун солиқ ставкаларини пасайтириш ва кредитларни арзонлаштириш, самарали бозор инфратизилмасини шакллантиришга қаратилган тадбирлар мажмуини утказилаётган иқтисодий ислохотларнинг энг муҳим кечиктириб бўлмайдиган бўғини сифатида эътироф этишни талаб қилинади. Юқорида санаб ўтилган муаммоларни ҳал қилиш энг биринчи навбатда пахтачилик мажмуи тармоқлари миқёсида бажарилиши зарурдир. Чунки, пахта хом ашёсини етказиб берувчиларга нисбатан давлат буюртмасининг амал қилиши, пахта хом ашёсини тайёрловчи ва сотиб олувчи ташкилотларнинг монопсон бозор имкониятларига эга эканлиги, пахта етиштирувчиларга зарур бўлган техник воситаларни етказиб берувчи ташкилотларнинг якка

ҳокимликка асосланган монопол бозор имкони ятларидаи фойдаланиши қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини молиявий жихатдан утириб қолиш ҳолатларини кел тириб чиқармокда. Масалан. 1996 йил маълумотлари бўйича Бешарик тумани пахтачилик мажмуи таркибига кирувчи қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари 32204 тонна пахта хом ашёсини ишлаб чиқариб, ҳар бир тонна хом ашё ҳисобида 166,44 сўм, умумий хажмдан эса 5306 минг сўмлик зарар билан хўжалик йилини якунладилар. Айни вақтда пахта хом ашёсини ишлаб чиқариш зарарли бўлган шароитда, уни қайта ишлаш ва тайёр маҳсулотгача етказиш билан шуғулланувчи енгил ва озик-овқат саноати корхоналари асоссиз равишда фойда олиб фаолият курсатмокдалар. Ҳозирги амалда бўлган хўжалик юритиш механизми шароитида Бешарик агрофирмаси таркибига кириши лозим бўлган пахтачилик мажмуаси корхоналари ўртасида иқтисодий омиллардан фойдаланиш даражаси кўрсаткичлари ўртасида келиб чиққан кескин номутаносибликни 4.1.1. жадвал маълумотлари орқали қуришимиз мумкин.

Жадвал 4.1.1.

Бешарик тумани пахтачилик кичик мажмуаси корхоналарининг асосий иқтисодий кўрсаткичлари (1996 й)

Тармоқ	Банд ходимлар сонини, киши	1 ходим ҳисоби га тўғри келган асосий ишлаб чиқариш фонди, сўм	1 ходим ҳисобига маҳсулотни сотишда н олинган пул тушуми, сўм	Ўртача ойлик иш ҳақи	1 т. пахта хом-ашёсида н тайёрланган маҳсулот учун тармоқ харажатлари, сўм	1 т. пахта хом-ашёсида н олинган маҳсулотдан олинган фойда, сўм	Рента беллик даражаси, %
1. Қишлоқ хўжалиги (пахтачилик)	22333	10346	19825	0306	16353	-166,44	-
2. Пахта тайрлов, саноат, сотиш (пахта тозалаш заводи)	873	10663	748528	2508	1406,8	272,20	17,3
3. Тўқимачилик саноати (тўкув саноати)	1102	37205	104900	2162	14727	1273	4,6
4. Енгил саноат (чевар а/ж)	229	23865	132323	2151	9299,28	4334,5	27,8
5. Маҳаллий саноат (момик фабрикаси)	854	29005	468651	1119	1063,08	518,71	23,5
6. Ёғ-мой, тамаки саноати	700(119)	105593	678716	2061	491,16	278,5	13,5

Жадвал маълумотларидан кўринмокдаки, мажмуа тармоқлари манфаатдорлигида тармоғий асоснинг юқори эканлиги ва бозор шароитларидаги фарқланиш ягона пировард натижани кўзлаб фаолият курсатувчи турли бозор субъектларида ишлаб чиқариш самарадорлиги кўрсаткичлари ўртасида асоссиз равишда кескин номутаносиб-ликларни келтириб чиқармокда [Жумладан, иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари ўртасида мавжуд фарқланиш оқибат натижада тармоқларда банд бўлган ходимлар моддий манфаатдорлигига салбий таъсир курсатмокда Яъни, 1996 йил маълумотлари бўйича "Бешарик" агрофирмаси таркибига кириши лозим бўлган мажмуага кирувчи қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқларида банд бўлган ходимларнинг ўртача йиллик иш ҳаққи нисбатлари қуйидагича бўлган: (қишлоқ хўжалигида иш вақтига 1,0 га тенгдеб олинган) қайта ишлаш саноатида 1,0:1,92; туқимачилик саноатида 1,0:1,66 енгил саноатда 1,0:1,65; маҳаллий саноатда 1,0:1,62; еғ-мой тамаки саноатида 1,0:1,58. Ишлаб чиқариш самарадорлиги ва ходимлар моддий манфаатдорлиги кўрсаткичлари ўртасида шаклланган бундай фарқланиш вертикал даражада манфаатдорликнинг ягона натижа билан боғланмаганлиги) ҳамда тармоқларнинг идоровий бўйсунитиш нуктаи назаридан турли вазирликларга қарашли эканлигининг натижаси ҳисобланади. Бундай хўжалик юритиш механизми шароитида қайта ишловчи енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқларини хом ашё билан таъминловчи қишлоқ хўжалик товар ишлаб чиқарувчилари маҳсулот миқдорини кўпайтириб боришдан манфаатдор бўлмайдилар. Натижада йиллар давомида вужудга келтирилгап ишлаб чиқариш салоҳиятидан мақбул даражада самарали фойдаланиш имкониятлари пасайиб бораверади. Чунки, хом ашё стказиб берувчмлар етарли манфаатдорликка эга бўлмасликлари оқибатида ишлаб чиқариш миқдорларини камайтириши енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари қувватларидан тўла самара билан фойдаланиш бермайди бермайди. Амалдаги хўжалик механизмига тегишли бўлган камчиликлардан пировард натижада жамият зарар куради.

Бешариқ тумани худудида жойлашган пахтачилик мажмуига кирувчи қайта ишлаш корхоналари ишлаб чиқарилган пахта хом-ашёсига ишлов бериш бўйича етарли салоҳиятга эгадир. Яъни, пахта хом ашёсига дастлабки ишлов берувчи пахта тозалаш заводининг қуввати маҳаллий хом ашёни тўла қайта ишлаш учун етарлидир. Завод қуввати 40000 тонна хом ашёга мўлжалланган бўлиб, 1996 йилда 80,5%га банд қилинди. Пахта толасини кейинги босқичларида қайта ишлаш ва тайёр ҳалқ истеъмоли молларига етказиш билан шугулланувчи корхоналар қуввати 7500 тонна тола атрофида бўлиб, бу

микдор туман бўйича ишлаб чиқарилган толанинг 67,0%ини ташкил қилади. Зарур микдорда ҳам ашё ресурслари бўлишига қарамасдан қайта ишлаш саноати корхоналари салоҳий имконияти етарли даражада фойдаланилмасдан қолмокда. Масалан, 1996 йил маълумотлари бўйича туман ҳудудидаги ип-йигирув фабрикасида қувватлар 74,3%, момик фабрикасида 81,6% фойдаланилган. Таъкидлаш лозимки, туман қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ҳудуддаги саноат корхоналарини ҳам ашёга бўлган талабини асосий қисмини (линтддан ташқари) тўлиқ кондириш имкониятига эга бўлган бир шароитда, ушбу корхоналар ҳам ашёнинг асосий қисмини туман ва хатто вилоят ташқарисидан олиб келишга мажбур бўлмоқдалар. Масалан, 1996 йилда Бешарик туқимачилик фабрикасида ишлатилган ҳам ашё тўлиқ четдан келтирган. Жумладан, Тошкент вилоятидан 497,7 тонна, Навоий вилоятидан 50,4 тонна, Жиззах вилояти дан 300 тонна, Сирдарё вилоятидан 46,6 тонна, **Фарғона** вилояти Ўзбекистон туманидан 150 тонна пахта толаси сотиб олиниб, уларни ташиб келтириш учун қўшимча 300 минг сўм ҳаражат қилинди. Шунга ўхшаш камчиликларни тузатиш учун “Агрофирма” қошида пахтачилик мажмуасига кирувчи корхоналарни ихтиёрий агрофирмага бирикишига эришиб тармоқлараро хўжалик ҳисоби тамойилларини қўллаш орқали улар фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Жаҳон ҳамжамиятига кирувчи ривожланган мамлакатлар амалиётида исботланганки, аграр-саноат, шу жумладан пахтачилик мажмуасида аграр иқтисодий ислоҳотларни амалий бажарилишига эришиш мажмуа тармоқларини мақбул нисбатларда ривожлантиришни талаб қилади. Ушбу муаммони ҳал қилиш аграр-саноат мажмуасининг барча бўғинларида хўжалик юритишнинг бозор усулларини ўзлаштиришда ўзвий ёндашиш бўлишлигини ҳамда тармоқлараро хўжалик ҳисоби шаройтида ишлаб чиқаришнинг барча имкониятларини ишга солиш учун иқтисодий дастакларидан фойдаланишни талаб қилади. Мажмуага кирувчи Тармоқлар фаолиятини агрофирма қошида мувофиқлаштириш шароитида тармоқлар моддий манфаатини уйғунлаштириш, ишлаб чиқариш шароитларини нисбий тенглаштириш, ички шартнома ва мажбуриятларнинг юқори кафолатли бўлишига эришиш каби тамойилларни амалий бажарилиши зарурий шарт ҳисобланади. Санаб ўтилган тамойилларни бажарилмаслиги нафақат ишлаб чиқариш тармоқлари ва соҳалари ўртасида иқтисодий тарқоқликни, балки етиштирилган маҳсулотларнинг жуда кўп микдорда йўқотилиши ҳолатларини ҳам келтириб чиқаради. Ушбу тамойилларнинг инкор

этилиши оқибатида бозор тизими шароитида бажарилиши талаб қилинадиган иқтисодий ўсиш, тўлиқ бандлик, иқтисодий самарадорлик, барқарор баҳо даражаси ва даромадларнинг адолатли тақсимланиши каби иқтисодий мақсадларга эришиш имкониятларини йўққа чиқаради, Тармоқлароро хўжалик ҳисоби тамойиллари асосида мажмуа тармоқлари фаолиятини мувофиқлаштириш натижасида тармоқлар иқтисодий шароитларини нисбий тенглаштириш амалга ошади, тармоғий ва идоравий тарқашушқа барҳам берилади, ҳамда фойдаланилмай қолаётган салоҳий имкониятлар ишлаб чиқаришга жалб қилинади. Дунё амалиёти исботламоқдаки. АСМга кирувчи хўжаликлар, корхоналар ва ташкилотлар ўртасидаги ташкилий иқтисодий алоқаларни ҳудудий даражада мустаҳкамлаш мақсадга мувофиқлашдир. Тармоқлароро хўжалик ҳисобини ташкил қилишнинг муҳим белгилари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- мижозлар мажбуриятлари ва вазифалари, улар иқтисодий манфаатлари ва моддий жавобгарликларини ўзида акс эттирувчи ўзаро тузилган ўзоқ ва қисқа муддатли фючерлик шартномалари;
- пировард маҳсулотда мижозларнинг тўтган ўрни ва улушини ҳолисона баҳолаш ҳамда даромадларни адолатли тақсимлаш.

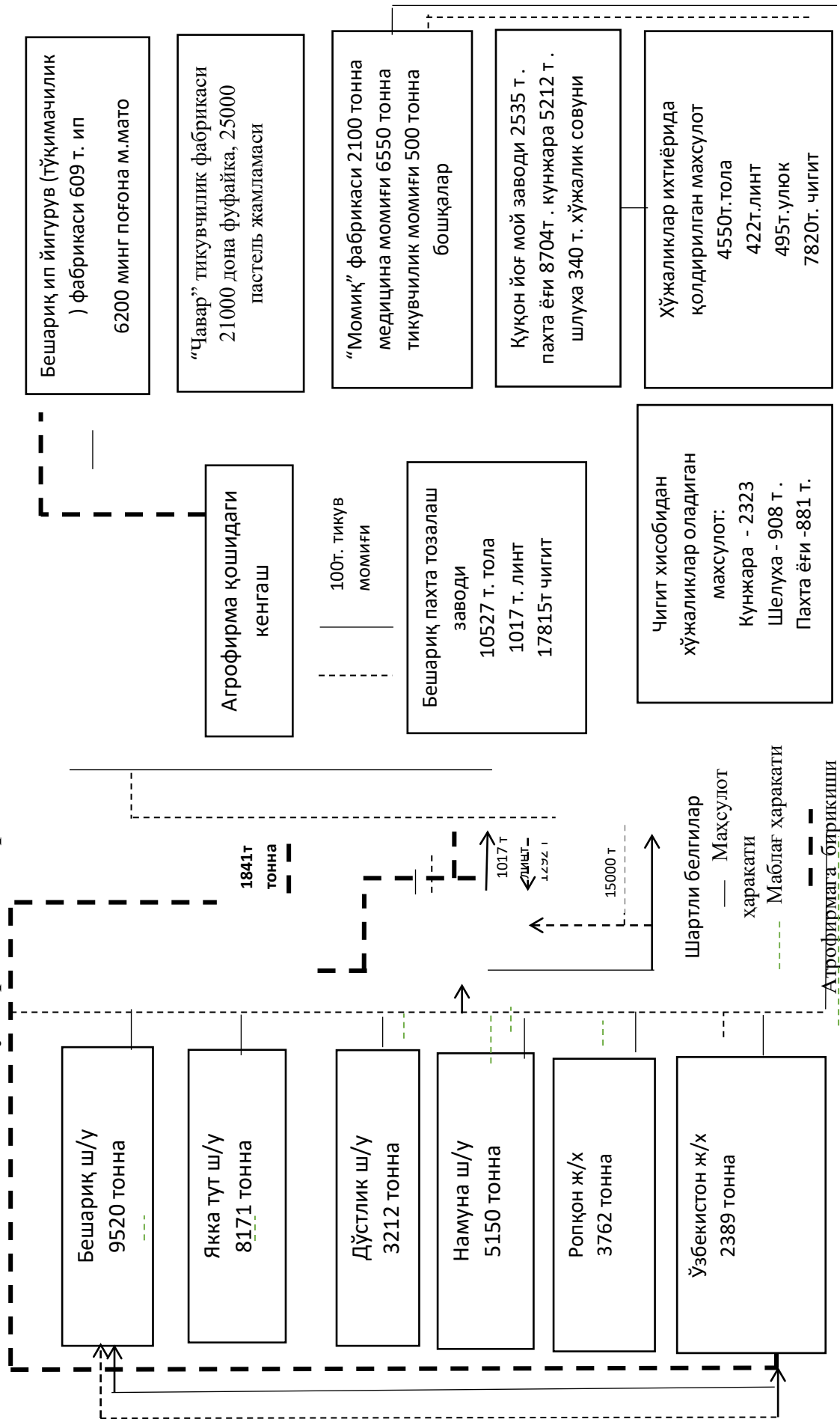
Тармоқлароро хўжалик ҳисоби тамойиллари асосида мажмуа тармоқлари фаолиятини мувофиқлаштиришнинг ўзига хос белгилари қуйидагилардир:

- хўжалик ҳисоби талабларига мос тушувчи маълум турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришнинг барча босқичларини қамраб олиш билан, ҳудудни ўзини ўзи маблағ билан таъминлаш тамойилларига ўтиб ишлаши учун асос яратиш;
- мижозлар ўзаро манфаатдорлиги ва жавобгарлигини боғлиқлигини таъминлаш;
- иқтисодий жазо тадбирларини қатъийлигини ошириш ва амалда қўллаш;
- ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида бажариладиган ишлар ва меҳнатнинг говори сифатли бўлишлигини таъминлаш учун мижозлар ўзаро жавобгарлигини ошириш.

Агрофирма қошида пахтачилик мажмуаси корхоналари фаолиятни мувофиқлаштиришни 4.1.1 чизма асосида амалга ошириш лозим.

Тармоқлароро пахтачилик мажмуаси корхоналари фаолиятини мувофиқлаштириш жараёнида алоҳида бошқарув органи бўлиши талаб қилинмайди. Бошқарув аппарати вазифасини агрофирма қошидаги кенгаш бажариб, улар бир мижоз манфаатига мос тушувчи жорий ва келажак истиқлолга мўлжалланган стратегик йўналишларни ҳамда тармоқлароро ўзаро муносабатларнинг тамойиллари ва кўринишларини ишлаб чиқади.

“Бешариқ” агрофирмаси қошидаги пахтачилик мажмуаси тармоқлари фаолиятини мувофиқлаштиришнинг тахминий чизмаси

Тармоқлар фаолиятини мувофиқлаштириш тизимининг истикбол стратегияси жаҳон бозори талабларига жавоб берувчи рақобатбардош тайёр халқ истеъмоли товарларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва пировард маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириб бориш асосида ишлаб топилган қушимча даромадларни адолатли тақсимлашни йўлга қўйиш орқали мижозлар иқтисодий шароитларини нисбий тенглаштиришдан иборатдир. Мажмуага кирувчи тармоқлар иқтисодий шароитларини нисбий тенглаштириш ҳозирги кунда вужудга келган баҳо диспаратети натижасида қайта ишлаш корхоналари асоссиз равишда олаётган даромадларини кўпроқ хомашё ишлаб чиқарувчилар фойдасига қайта тақсимлаш асосида амалга оширилади (чизма 4.1.2.).

Агрофирма қошида ташкил қилинган кенгашнинг асосий вазибаларидан бири мажмуа таркибига кирувчи хўжалик ҳисоби шартлари асосида фаолият юритувчи бозор субъектлари ўртасида мажмуа бўйича олинган умумий фойдани тақсимлаш ва қайта тақсимлаш тартиби ва тамойилларини ишлаб чиқади ва белгилайди. Умумий фойдани тақсимлаш ва қайта тақсимлаш қуйидаги усуллар ёрдамида амалга оширилиши мумкин:

1. Мижозлар ўзаро бир-бирига етказиб берадиган ярим тайёр товар маҳсулотларига мақбул ва илмий жиҳатдан асосланган ички ҳисоб-китоб ёки шартномавий баҳолар тизимини ишлаб чиқиш;

2. Мажмуа таркибига кирган мижозлар олган умумий фойдани уларнинг қушган улушларига мутаносиб равишда тақсимлаш.

Агрофирма” ҳудудий-ташкилий хўжалик юритиш субъекти сифатида ишлаб чиқарилган маҳсулотларига тўлиқ эгалик қилиш ҳамда унинг таркибига кирган оралик маҳсулотларига мустақил баҳо белгилаш ҳуқуқларидаи фойдаланиш имкониятларига эга бўлган шароитда Юқорида таъкидлаб ўтилган умумий фойдани тақсимлаш ва қайта тақсимлаш усулларининг биринчисидан фойдаланиш мумкин.

Илмий асосланган ҳисоб-китоб ва шартномавий баҳоларни белгилашда қуйидаги услубдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

$$Бхк = X_{т} + X_{т} \times K_{фнм}$$

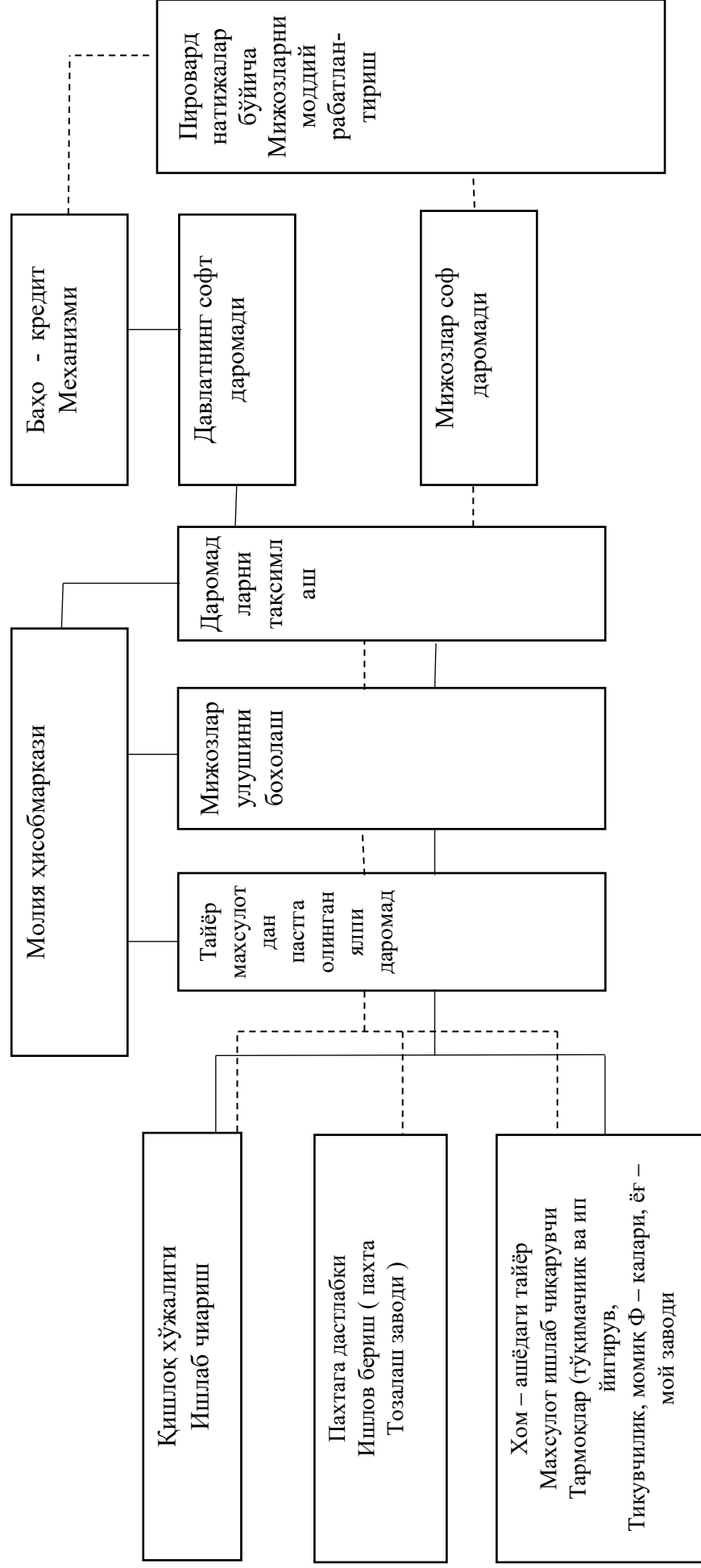
Бу ерда:

Бхк - ички ҳисоб-китоб баҳоси, сўм

X_т - тармоқлар бўйича ўртача маҳсулот бирлиги ҳисобида ишлаб чиқариш ҳаражатлари, сўм

K_{фнм} - мажмуа бўйича ўртача фойда нормаси коэффиценти.

Пахтачилик мажмуаси тармоқлари ўртасида молиявий маблағлар ҳаракати ва уларни қайта тақсимлаш тахминий чизмси

Ҳисоб-китоб баҳоларини ўрнатиш тармоқлар хусусиятларини эътиборга олган ҳолда баҳо белгилашнинг ягона услубиётини қўллаш орқали амалга оширилади. қишлоқ хўжалиги тармоғи хусусиятларидан келиб чиқиб унинг маҳсулотларига белгиланадиган ҳисоб-китоб ва шартномавий баҳолар эгилувчан хусусиятга эга бўлиши лозим. Агрофирмага ишлаб чиқарилган маҳсулотларига тўллик эгалик қилиш ҳуқуқи берилмаса, пахтачилик мажмуаси корхоналари фаолиятини унинг қошида мувофиқлаштириш шароитида ишлаб чиқаришнинг барча буғинларини пировард натижалардан баравар манфаатдорлигини таъминлаш учун тайёр маҳсулотлар эвазига олинаётган даромадларни, Ҳар бир бозор субъектининг умумий натижага қушган улуши нисбатида қайта тақсимлаш усулидан фойдаланиш мумкин. Лекин ушбу усулдан амалда фойдаланиш учун мажмуага кирувчи барча корхоналарни улар хоҳишини ҳисобга олган ҳолда агрофирмага бириктириш муаммосини Ҳал қилиш ҳозирги кунда мажмуанинг алоҳида тармоқлари томонидаи ўзлаштирилаётган фойдани тақсимлашда қандай мезонни асос қилиб олиш зарурлиги муаммосидан келиб чиққан ҳолда иқтисодчи олимларда икки хил ёндашиш мавжуд:

1. Ишлаб чиқариш ҳаражатларига мутаносиб равишда;
2. Жонли меҳнат ҳаражатларига мутаносиб равишда.

Тақсимотга ажратилган фойдани тақсимлашда биринчи усулдан фойдаланиш ишлаб чиқариш амалиётига ҳаражатли механизмни жорий қилиш ўтиб кетишини олдини олиш мақсадида ишлаб чиқариш ҳаражатларини сунъий равишда ошириб боришга интилади. Яъни, маҳсулот таннархига кирувчи назорат қилиш мумкин бўлмаган ҳамда ички хусусиятга эга бўлган ҳаражат моддаларини (жорий таъмир. иш ҳақи ва бошқалар) кўпайтириш ҳисобига ҳаражатлардаги ўз улушини асоссиз равишда оширади.

Ана шунга ухшаш камчиликларни бартараф этиш ҳамда тармоқлараро кам ҳаражатли хўжалик юритиш механизмини яратиш зарурияти мажмуа пировард маҳсулотларида ҳисобга олинган фойдани қайта тақсимлашда мезон сифатида ишлаб чиқариш ҳаражатларидан эмас балки меъёрий меҳнат ҳаражатларидан фойдаланишни талаб қилади. Меъёрий меҳнат ҳаражатлари ишлаб чиқариш ҳаражатларига нисбатан қуйидаги устунликка эгадир:

Ишлаб чиқариш ҳаражатларини (айниқса ички хусусиятга эга бўлганини) назорат қилиш имкониятлари чекланган бўлса, меҳнат ҳара ҳжатларини назорат қилиш мумкин;

Ишлаб чиқариш ҳаражатларида меҳнат ҳаражатлари иш ҳаққи кўринишида акс этган бўлиб, тармоқлараро иш даражаси фарқ қилишини ҳисобга олсак, меъёрий меҳнат ҳаражатларига мутаносиб

тақеимлаш жараёнида ижтимоий адолат тамойилини бузилишининг ол Ҳисоб маркази йил якуни бўйича меъёрий меҳмат ҳаражатларига кура ҳар бир корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнида кушган улушига мутаносиб равишда, ишлаб чиқилган махсус тавсиялар ёрдамида тақсимланадиган фойдадаги хиссасини аниқлайди ва иқтисодий шароитларни нисбий тенглаштиришни таъминлайди.

Мажмуа таркибига кирган корхоналар ўртасида олинган фойдани тақсимлаш механизми қўйидаги формула ёрдамида амалга оширилади.

$$F_t = F_u \times C_{umxh}$$

Бу ерда:

F_t - қайта тақсимланган фойда, сўм.

F_u - қайта тақсимлашга йўналтирилган фойда миқдори, сўм

C_{umxh} - умумий меҳнат ҳаражатларида тармоқнинг салмоғи, коэффициент.

Юқорида келтирилган усул ёрдамида ўзлаштирилган фойдани қайта тақсимлаш натижасида вазият кескин ўзгаради (жадвал 4.1.2.).

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, пахтачилик мажмуаси пировард маҳсулотларига ҳисобига олинган даромадни унинг таркибига кирувчи корхоналар ўртасида амалда бўлган хўжалик механизми шароитида тақсимлаш натижасида пахта хом ашёси ишлаб чиқарувчилар маҳсулот бирлиги ҳисобида энг кўп меҳнат ва моддий пул ҳаражатларини сарфлаган ҳолда хўжалик йилини зарар билан якунламоқдалар. Аксинча, ушбу ҳаражатлар таркибида камроқ салмоққа эга, лекин монопсон мавқеига эга бўлган енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари фойданинг асосий қисмини ўзлаштириш имкониятига эга бўлмоқдалар.

Юқорида таъкидлаб ўтилган иккала усул ёрдамида фойда тақсимотида тармоқпар улушлари ўртасида келиб чиқаётган фарқланиш амалдаги хўжалик механизмининг ҳаражатли асосга қурилаётганлиги билан изоҳланади. Фойдани қайта тақсимлаш натижасида ҳозирги кунда пахта ишлаб чиқаришдан зарар олиб фаолият кўрсатаётган қишлоқ хўжалиги корхоналари, унинг бир тоннаси ҳисобида 2764,67 сўм миқдорида фойда олиш имкониятига эга бўладилар

Таркибига қишлоқ хўжалиги, қайта ишлаш ва мажмуа тайёр маҳсулотини истеъмолчиларга етказиб бериш билан шуғулланувчи корхона ва ташкилотлар ўз хоҳишига кура кирган агрофирма фаолияти шароитида шартномавий ва бозор баҳолари билан бир қаторда тармоқлараро хўжалик ҳисоби тамойилларидан фойдаланган ҳолда товар алмашинуви жараёнида эквивалентликни тартибга солиш механизми амал қилиши талаб қилинади.

Пахтачилик мажмуаси корхоналари ўртасида меҳнат харажатлари нисбати ва фойдани қайта тақсимлаш

Тармоқлар	1 т. хом ашё хисобида сарфланган меҳнат харажатлари киши/соат	Салмоғи %	1 хомашё хисобида сарфланган ишлаб чиқариш харажатлари киши/ соати	Салмоғи %	1 т хом ашё хисобида олинган фойдани тақсимланиши			
					Хақиқатда		Ишлаб чиқариш харажатларига нисбатан	
					Микдори сўм	Салмоғи %	Микдори сўм	Салмоғи %
1.Пахтачилик	607.6	43.9	19630.74	41.9	-	-	2797.65	41.9
2Пахта саноат сотиш	38.4	2.8	1411.07	3.0	273.76	4.1	200.31	3.0
3.Тўқимачилик саноати(ип йигирув фабрикаси)	516.0	37.2	14727.18	31.6	1275.3	19.1	21.93	31.6
4.Енгил саноат (чевар х/ж)	200.6	14.5	92999.28	19.9	4333.36	64.9	1328.72	19.9
5.Маҳаллий саноат (момик фабрикаси)	13.7	1.0	1063.08	2.3	514.13	7.7	153.57	2.3
6.Ёғ мой тамаки саноати	8.1	0.6	590	1.3	280.43	4.2	86.8	1.3
Жами	1384.4	100.0	46621.08	100.0	6676.98	100.0	6676.98	100.0

Пахтачилик мажмуаси корхоналари фаолиятини эркин иқтисодий ҳудуд ва тармоқлараро хўжалик ҳисоби тамойиллари асосида мувофиқлаштириш барча тармоқларда ишлаб чиқариш шароитларини нисбий тенглаштириш имкониятини яратади. Шу ҳолатни таъкидлаш лозимки, агрофирма таркибига бирлашган ҳар бир субъектнинг тадбиркорлик ва танловдаги эркинликларини чеклашга йўл қўйилмайди.

4.2 Пахтачилик мажмуида такрор ишлаб чиқариш шароитларини нисбий тенглаштиришнинг молиявий воситалари ва маҳсулот айирбошлаш эквивалентлигини таъминлаш

Мамлакат иқтисодий тизимини бозор тамойиллари асосида қайта қурилиши пахтачилик мажмуида истеъмол талабини ҳисобга олган ҳолда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга йўналтирилган хўжалик юритиш иқтисодий механизминини шакллантириш заруриятини келтириб чиқаради.

Шаклланган хўжалик юритиш тизими ишлаб чиқаришни ривожлантиришни, таркибий қайта қуришни ва меҳнат унумдорлигини оширишни рағбатлантирмайди, ҳаражатли хусусиятга эга, ишлаб чиқарувчиларни пахта хом ашёсини етиштиришни кўпайтиришга, қайта ишловчи корхоналарни эса чиқимсиз технологияларни қўллашга қизиқтира олмайди. Юқоридагиларни келтириб чиқарувчи сабаблар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: оралиқ миждозлар ўртасида ишлаб чиқариш ва пировард маҳсулотни истеъмолчиларга етказиб бериш натижалардан иқтисодий манфаати ягона эмаслиги; режалаштириш ва бошқарув тармоғий асосини устунлиги; мажмуа соҳалари ичида ва тармоқлар ўртасидаги алоқаларни издан чиқариш ва иқтисодий номутоносибликларни келиб чиққанлиги; тармоқлараро товар айирбошлашда эквивалентликнинг бузилиши; тадбиркорлик ва танловдаги эркинликни инкор этилиши; рақобатнинг йўқлиги, талаб ва таклифнинг мос келиши қонуннинг инкор этилиши; моддий манфаатдорликни топшириқларни бажарилиш жаражаси билан боғлаб қўйилганлиги, иқтисодий рағбатлантириш, молия-кредит тизимдаги ва бошқа камчиликлар.

Пахтачилик мажмуида тармоқлараро иқтисодий механизмни такомиллаштириш турли мулкчилик кўринишларини тан олиш, корхоналарни юқори сифатли хом ашё ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтиришдан моддий манфаатдорлигини ошириш, иқтисодиётни тартибга солишнинг кафолатли тизимини шакллантиришга қаратилиши лозим. Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ва қайта ишловчилар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар тизими пахтачилик мажмуидаги кўпроқ эътибор беришни талаб қиладиган масала

ҳисобланади. Товар айирбошлашда эквивалентликни таъминлаш, ўзвий ишлаб чиқариш мутаносиблиги ва барқарорлигига эришиш муаммоларини ҳал қилиш баҳо тизимини ислоҳ қилиш, шартнома муносабатларини такомиллаштиришни, том маънодаги кооперацияни ҳамда аста-секинлик билан қайта ишловчи корхоналар акциялари пакетини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларига бериш орқали интеграция жараёнини ривожлаштиришни талаб қилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш пахтачилик мажмуида баҳо белгилашнинг янги концепциясини яратишни талаб қилади. Ушбу концепциянинг асосий тамойиллари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади: пировард маҳсулот ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида такрор ишлаб чиқариш учун барқарор ва нисбий тенглаштирилган шароит яратишга қаратилган сотиб олиш, улгуржи ва чакана баҳоларнинг мақбуллаштирилган тизимини яратиш; мажмуа барча тармоқлари оралик маҳсулотларига баҳо белгилашнинг ягона услубий асосига ўтиш; барча баҳо турларини иқтисодий асосланганлигини ошириш ва уларнинг юқори сифатли рақоботбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришдаги моддий рағбатлантирувчи ролини мустаҳкамлашни таъминлаш, эркин баҳо белгилаш билан давлат томонидан тартибга солишни мақбул ўзвийлигига эришиш.

Бозор иқтисодиётининг асосий белгиларидан ҳисобланган мамлакат ҳамма минтақаларида барча турдаги маҳсулотлар бўйича ягона баҳоларнинг амалда бўлиши хўжалик юритиш иқтисодий шароитларини нисбий тенглаштиришда ўзига хос йўл тутишни талаб қилади. Яъни қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ўртасида табиий шароитлар билан боқлиқ равишда келиб чиқадиган иқтисодий тенгсизликларни олдини олиш, хўжалик юритиш иқтисодий шароитларини нисбий тенглаштириш масалалари рента тўловлари (солиқ) орқали амалга оширилади. Дифференциал рентани ўзлаштириш зарурияти билан боғлиқ бўлган баҳонинг қайта тақсимлаш вазифасидан келиб чиққан зоналар бўйича баҳо белгилашдан воз кечиш, уни шаклланишининг ҳаражатли хусусиятини тугатиш, баҳо белгилаш тизимини кескин соддалаштириш, тармоқларни жойлаштириш муаммосини иқтисодий танлов йўли билан ҳал қилиш. товар ишлаб чиқарувчи маҳсус ихтисослашган ҳудудларни вужудга келтириш жараёнини тезлаштириш ҳамда тармоқлар самарадорлигини ҳолисона баҳолаш имкониятини яратади.

Ҳозирги кунда ишлаб чиқариш амалиётида фойдаланилаётган баҳо белгилаш услубий асосларининг (айниқра пахтачилик мажмуида) бир-биридан кескин фарқ қилиши, моддий рағбатлантириш тизимининг асоссиз равишда маҳсулот ишлаб чиқариш топшириқини бажарилиш даражаси билан бевосита боғлаб қўйилганлиги келгусида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш шароитларида тармоқлараро кескин фарқнинг келиб

чикиши, мажмуа пировард маҳсулотларнинг эса жаҳон бозорида ҳаражатлар нуқтаи назаридан норақобатбардошлик ҳолатларини келтириб чиқаради. Олиб борилган тадқиқотлар натижалари кўрсатадики, камёблик хусусиятига эга бўлган иқтисодиёт хўжалик механизмининг асосий субъектлари ҳисобланган истеъмолчи ва ишлаб чиқарувчилар ўртасида тескари боғланишнинг йўқлиги натижаси ҳисобланади. Бозор муносабатларининг шаклланиши билан ихтисослаштириш, ишлаб чиқариш таркиби ва ҳажми, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ассортимента ва сифатини аниқлашнинг асосий шарти сифатида табиий иқтисодий шароитлар билан биргаликда истеъмолчилар талаби ёки манфаати юзага чиқади. Рақобатли бозор шароитида талаб ва таклиф эгилувчанлигини белгилаб берувчи асосий иқтисодий дастак ҳисобланган баҳо қишлоқ хўжалигида ўзига хос йўл тутишни талаб қилади. Ривожланган бозор иқтисодиётига эга бўлган Ғарб мамлакатларида қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашга ажратилаётган маблағлар салмоғи юқоридир. Мавжуд маълумотлар бўйича қишлоқ хўжалигини қўллаб қувватлаш учун сарфланадиган маблағлар маҳсулот қийматининг АҚШда 27-40%ини, Европа Иқтисодий ҳамжамиятида - 33%ини: Швейцарияда - 47%ини, Финландияда - 72%ини, Швейцарияда - 76%ини, Японияда 72%ини ташкил қилади. (2.62.60 б.)

Баҳо механизми орқали давлат томонидан тармоқни қўллаб қувватлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари истеъмолини чегаралаш ва қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларнинг зарурий даражада даромадларини таъминлаш мақсадларидан келиб чиқади. Шу билан биргаликда у бозор тизимини ўзини-ўзи тартибга солиш механизмига қарши таъсир қурсатмайди.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини шакллантириш бўйича олиб борилган қайта ўзгартиришлар натижасида қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари қўйидаги “бозор ҳуқуқлари»ни қўлга киритдилар:

- мулкчилик ва хўжалик фаолияти тўртини эркин танлаш ишлаб чиқарилган маҳсулот, ҳамда олинган даромадлардан ўз манфаатларидан (солиқ ва бошқа мажбуриятлар бўйича ҳисоб-китоб қилинган) келиб чиққан ҳолда фойдаланиш, қонун миқёсида бошқа турдаги тадбиркорлик фаолиятлари билан шуғулланиш;

- сотилаётган маҳсулотларга таклиф баҳосини белгилаш бўйича қарор қабул қилиш

- хоҳлаган банк ташкилотларидан келишилган ва бошқа шароитларда қарз олиш;

- мамлакат (ёки ҳудуд) бўйича ишлаб чиқилган дастурларда, уларда кўзда тутилган шартларни бажариш билан иштирок этиш (иштирок этмаслик);

- жорий фаолият учун, ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳани ривожлантириш учун чекланмаган молиявий манблағларни жалб этиш. Таъкидлаш лозимки, ушбу “бозор ҳуқуқлари” ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун зарур шароитларни яратиш имконини бермади, ҳамда улар таркибий қайта ўзгартиришлар учун етарли эмаслигини ва аграр иқтисодиётда вужудга келган нобарқарор иқтисодиётни унглаш имкониятини бермаслигини амалиёт курсатди. Бундай салбий ҳолатнинг асосий сабаби шундан иборатки, бозорнинг ўзини ўзи тартибга солиш хусусиятига қушимча равишда тармоқлараро муносабатларни тартибга солувчи тизимнинг яратилмаганлигидир.

Тармоқлароро муносабатларни тартибга солиш тизимининг энг фаол элементларидан бири бу баҳо механизми ҳисобланиб, ушбу тадбир биринчи босқичда мулкчилик кўринишидан қатъий назар барча қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчи хўжалик юритиш субъектлари учун кафолатли (ҳимоя) баҳоларини аниқлаш ва белгилаш билан амалга оширилади. Бундан ташқари, саноат ва хизмат курсатувчи корхоналарга иқтисодий жиҳатдан таъсир курсатиш йўли билан қишлоқ хўжалигига етказиб бериладиган ва курсатиладиган моддий-техник ресурслар ва хизматлар баҳоларини тартибга солиш талаб қилинади. Баҳо муносабатларини тартибга солишнинг асосий вазифаси ҳар қандай турдаги товар-пул муносабатларини нормал амал қилишининг ва бозор тамойилларидан амалий фойдаланиш шарти бўлган, қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари ўртасида эквивалент товар айирбошлашни таъминлашга эришишдир. Иқтисодий муносабатларнинг нисбатан ривожланган босқичларида ишлаб чиқарувчилар манфаатларига мос тушувчи мақсадли баҳолар, кафолатли (ҳимоя) баҳолар қўлланилмайдиган маҳсулот турлари учун йўналтирувчи баҳолар, божхона тўловларидан келиб чиқиб остонавий баҳолар тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Тармоқлароро иқтисодий муносабатлар тизимини тартибга солишда баҳо механизmidан етарли даражада фойдаланмаслик оқибатида энг биринчи навбатда, аҳолини асосий турдаги озиқ-овқат маҳсулотлари, қайта ишловчи ва озиқ-овқат саноати тармоқларини хом ашё билан таъминлаш билан шуғулланувчи қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари зарар кўрадилар. Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари маҳсулотларига белгиланадиган баҳолар асосида аниқланадиган номинал ҳимоя коэффициентлари (nominal protection coefficient) (НХК) орқали ҳар бир алоҳида мамлакатда маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга юргизиладиган савдо-сотиқ сиёсатига баҳо бериш мумкин. Номинал ҳимоя коэффициентлари фермерлар ўзлари ишлаб чиқарган товарлари учун белгиланган амалдаги баҳолар билан ташқи савдо бўйича барча тўсиқлар

олиб ташланган ҳолда фойдаланишлари мумкин бўлган баҳо (жаҳон бозори баҳоси) ни ўзаро нисбатини англатади. Номинал ҳимоя коэффициентлари ёрдамида алоҳида мамлакатларда юргизилаётган протекционизм ёки маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни арзон экспорт хавфидан ҳимоя қилиш сиёсатига баҳо бериш мумкин (жадвал 4.2.1.).

Жадвал 4.2.1.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида протекционизм сиёсатини баҳолаш (алоҳида мамлакатлар ва товарлар, 70-йиллар охирида)

Мамлакатлар номи	Аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ЯММ долл.	Номинал ҳимоя коэффициентлари				
		Бугдой	Шоли	Шакар	Пахта	Гўшт
Ғарбий Германия	12200	1,49	-	1,77	-	1,42
Франция	10650	1,26	-	1,35	-	1,27
Япония	8730	2,81	2,03	1,36	-	1,30
Англия	7390	1,15	-	1,39	-	1,17
Югославия	2370	0,38	-	-	-	0,76
Аргентина	2210	0,64	1,09	-	1,39	0,71
Бразилия	1770	-	0,66	-	0,65	0,60
Мексика	1880	-	-	-	0,92	-
Жанубий Корея	1510	1,76	1,68	-	-	-
Филиппин	640	-	0,73	-	-	-
Таиланд	600	-	0,58	1,30	0,91	-
Миср	500	0,76	0,34	0,44	0,44	2,08
Конго	390	1,13	1,30	1,98	0,85	-
Покистон	270	0,76	0,68	0,61	0,6	-
Ҳиндистон	210	0,8	0,65	0,50	-	-
Мали	180	-	-	-	0,48	-
Бангладеш	110	0,68	-	-	-	-

Жадвал маълумотлари таҳлили натижасида қуйидаги хулосага келиш мумкин: биринчидан, иқтисодий жиҳатдан бақувват, саноати ривожланган мамлакат қишлоқ хўжалиги ушбу тармоқ маҳсулотларини импорта билан рақобат шароитида амал қилади. Жумладан, Япония фермер хўжаликларида ишлаб чиқарилган маҳаллий бугдойга жаҳон бозори баҳоларига нисбатан 2,8 марта юқори баҳо белгилаб, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни моддий рағбатлантириш сиёсатини юргизмокда. Агар Японияда ташқи савдо бўйича иккинчидан, аксинча, иқтисодий Жадвал маълумотлари: Линдерт П.Х. Экономика мирохозяйственных связей китобининг 221 бетидан олинган.ўз маҳсулотларини жаҳон бозори баҳоларидан паст бўлган нархларда ($НХК < 1$) сотиб олади. Жумладан, Мисрда пахта билан савдо-сотиқ қилишнинг эркин сиёсати юргизилганда, фермерлар ўз маҳсулотларини ички баҳоларга нисбатан 2,3 барабар юқори нархларда сотиш эвазига даромадларини кўпайтириш имкониятига эга бўлардилар.

Фермер хўжаликлари ишлаб чиқарган маҳсулотларини солиқ солишнинг асосий объектига айлантирилишидан биринчи навбатда товар хўжалиги эгалари зарар курадилар. Ушбу тадбир натижасида келиб чиқадиган даромадларни қайта тақсимлаш механизмини кўйидаги чизма ёрдамида қуришимиз мумкин.

Чизма 4.2.1.

Пахта хом ашёсига бўлган тўлиқ давлат монополияси шароитида белгилаб қўйилган ишлаб чиқариш баҳоси (P_p) амалиёти шароитида Хукумат ушбу баҳолар даражасида пахта толасини сотиб олишни ташкил қилиб $a+b+c$ куламида фойда олиш имкониятига эга бўлади. Ўз навбатида товар ишлаб чиқарувчилар ана шу ўлчамдаги қушимча даромадлардан (солиқ объекта сифатида) маҳрум бўлади. Бундай шароитда умуман жамият курган зарар d кулами билан улчаниб, у ишлаб чиқарувчиларнинг толага бўлган талаб мавжудлигига қарамасдан маҳсулот ишлаб чиқаришдан манфаатларининг етарли даражада эмаслиги оқибатида бозордаги ушбу талабга эътиборсизлик билан муносабатда бўлишлиги натижаси ҳисобланади. Ғарб иқтисодчилари фикрича номинал ҳимоя коэффициентларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқарувчиларга нисбатан юритилаётган сиёсатнинг уч тури мавжуд бўлади:

$N\dot{X}K > 1,2$ - маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни ҳимоя қилишга қаратилган сиёсат;

$0,8 < N\dot{X}K < 1,2$ - маҳаллий ишлаб чиқарувчилар манфаатига нисбатан нейтрал (аралашмаслик) ёки аралаш сиёсат юритиш (бозор иқтисодиётини шаклланиши шароитида);

$N\dot{X}K < 0,8$ - маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни солиқ солишнинг асосий объектига айлантиришга қаратилган сиёсат.

Мамлакатимизда пахтачилик тармоғи маҳсулотларига баҳо белгилаш тизимини бозор иқтисодиёти талабларига мослаш бўйича олиб борилаётган сиёсат босқичма-босқич хусусиятга эга бўлиб, у икки йўналишда олиб борилмокда.

Биринчи йўналиш, пахта хом ашёсига давлат монополиясини тугатишга қаратилган тадбирлар мажмуасини ўз ичига олади. Ушбу йўналиш бўйича олиб борилган тадбирлар натижаси сифатида 1991-1997 йиллар мобайнида, ишлаб чиқариш топшириги хажмида давлат буюртмаси салмоғини 95,0 %дан 30,0%га туширганлигини келтириш мумкин. Аста секинлик билан давлат буюртмасидан умуман воз кечиш масаласи қуйилган. Пахта хом ашёсини ишлаб чиқариш ва сотиш топшириги бажарилган тақдирда давлат буюртмасидан ортиқча ишлаб чиқарилган пахта хом ашёсини тасарруф илиш ҳуқуқини бевосита ишлаб чиқарувчиларга берилиб, улар шу маҳсулотни келишилган ва эркин баҳоларда хоҳлаган мижозларига сотиш имкониятига эга бўлмоқдалар. Иккинчи йўналиш. Давлат буюртмаси бўйича тасарруф қилинаётган пахта хом ашёсига урнатилаётган баҳоларни босқичма-босқич дунё бозори баҳоларига яқинлаштириб бориш. Жумладан, 1995 йилда давлат буюртмаси бўйича сотиб олиш кўзда тутилган пахта хом ашёсига белгиланган баҳолар жаҳон бозори баҳосининг 60%и даражасида белгиланган бўлса, 1996 ва 1997 йиллар ҳосилидан ушбу салмоғи мос равишда 70 ва 80%га етказилди. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши амалиётида тайёрлов тизимини ва маҳсулотларга баҳо белгилаш механизмининг бозор талабларига мослаб борилиши натижасида алоҳида олинган бозор субъектлари ўзларининг молиявий ҳолатлари бирмунча унглаб олиш имкониятларига эга бўлмоқдалар.

Жадвал 4.2.2.

Эркин баҳо белгилаш тизимига ўтишнинг ишлаб чиқариш пировард натижаларига таъсирини таҳлили (1996 йил)

Кўрсаткичлар	Бешариқ тумани	
	Ропқон жамоа хўжалиги	“Бешариқ ширкатлар уюшмаси
1. Экин майдони, га	905	3917
2. Ҳосилдорлик, ц/га: топширик	32,4	30,0
ҳақиқатда	41,6	24,3
3. Ишлаб чиқарилган ва сотилган ялпи ҳосил, тонна: топширик бўйича	2930	11742
ҳақиқатда	3762	9520
4. Топширикни бажарилиш даражаси, %	128,4	81,1
5. Сотилган маҳсулот, тонна	3762	9520
шу жумладан: давлат буюртмаси ҳисобига	1172	9520
келишилган нархларда	2500	-
6. Маҳсулот сотишдан олинган пул даромади, минг сўм .	87202	150841
шундан: давлат буюртмаси бўйича	16761	150841

келишилган нархларда	70441	-
7. Сотилган маҳсулот таннари, минг сўм	83266	160918
шундан: давлат буюртмаси бўйича	19177	160918
келишилган нархларда	64089	
8. 1 тонна хом-ашёни ўртача сотиш баҳоси, сўм	23179,69	15844,6
шундан: давлат буюртмаси бўйича	14301	15844,6
келишилган нархларда	27197,3	-
9. 1 тонна хом-ашёни ўртача таннари, сўм	22133,44	16903,15
шундан: давлат буюртмаси бўйича	16362,63	16903,15
келишилган нархларда	24744,79	-
10. Пахта хом-ашёси ишлаб чиқариш рентабеллиги,		
ўртача, %	+ 4,7	- 6,3
шундан: давлат буюртмаси бўйича	- 12,6	- 6,3
келишилган нархларда	+ 9,9	-

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, баҳо белгилаш тизимини бозор талабларига мослаб бориш хом ашё ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш миқдорларини ошириб боришдан моддий манфаатдорлигини ошиб боришини таъминламоқда. Давлат буюртмаси салмоғини камайтириш бўйича ишлар олиб борилмаган тақдирда, Ропкон жамоа хўжалиги пахта хом ашёси ишлаб чиқаришга сарфлаш ҳар бир сўм ҳисобида 0,05 сўм фойда олиш ўрнига, 0,13 сўм зарар билан ўз фаолиятини якунлаган бўлар эди. Тайёрлов тизимини такомиллаштирилиб борилиши натижасида нафақат ишлаб чиқаришнинг пировард натижалари, ўз навбатида иқтисодий омиллардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари ҳам мунтазам равишда яхшиланиб бормоқда. Жумладан. Ропхон жамоа хўжалигида 1994-1997 йиллар мобайнида пахта майдонлари бирлигидан олинган ҳосилдорлик режа бўйича 30,0 центнер бўлгани ҳолда ҳақиқатда 41,6 центнердан паст бўлмаган. Олиб борилган ташкилий иқтисодий тадбирлар мажмуаси майдон бирлиги маҳсулдорлигини кутарилиб, олинаётган ҳосил сифатини яхшилаб боришини таъминлаган. ҳар бир гектар ҳисобида олинган маҳсулот қиймати 1996 йилда 96356 сўмни ташкил қилиб, ушбу кўрсаткич барча бозор субъектларига берилган имтиёзлардан фойдалана олмаган Бешарқ хўжалигига нисбатан 2,5 бараварга юқори бўлган. Майдон бирлиги ҳисобида қилинган ҳаражатлар ўртасидаги фарқ 2,25 бараварни ташкил қилиши, даромад ва ҳаражатларнинг ортиши суръатлари ўртасидаги фарқ 1,0:0,9 ни ташкил қилиши оқибатида Ропхон хўжалиги 1 гектар экин майдони ҳисобида 4352,40 сўм фойда олингани ҳолда Бешариқ хўжалиги худди шу ўлчамдаги майдондан 2572,28 сўм зарар олган Тайёрлов тизимини 1997 йил ҳосилидан, янада такомиллаштирилиши бевосита ишлаб чиқарувчилар тасарруфида қолдириладиган товар маҳсулоти

миқдорини кўпайтириб, улар етиштирилган маҳсулот кўпайтириб бориш ва манфаатдорлиги ўртасида бевосита туғри мутаносиб боғлиқликни келтириб чиқарган. 1996-1997 йилларда ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмида давлат буюртмасининг салмоғи 40%дан 30%га туширилиши натижасида хўжаликнинг эркин тасарруфида қолган пахта хом-ашёси миқдори 3267,9 тоннадан 3560,9 тоннага кўпайган. Босқичма босқич эркин баҳо тизимини шакллантириб бориш маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш топшириқларини бажараётган хўжаликларда нафақат омиллардан фойдаланиш иқтисодий самарадорлигини ошириб бориш таъминламоқда шу билан биргаликда банд ходимлар моддий манфаатдорлигини ошириб бориш учун том маънодаги асос яратмоқда.

Жадвал 4.2.3.

Пахтачиликда эркин баҳо тизимига ўтиш ва моддий манфаатдорликни тадрижий боғлиқлиги (1996 йил).

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Ропқон жамоа хўжали ги	Бешариқ ширкатл ар уюш- маси	Ропқон ж/х.нинг Бешариқ ш/у.га нисбати, %
1. Ишлаб чиқариш ва сотиш топшириғи	тонна	2930	11742	-
2. Ҳақиқатда ишлаб чиқарилган ва сотилган миқдори	тонна	3762	9520	-
3. Топшириқни бажарилиш даражаси	фоиз	128,4	81,1	+47,3 пункт
шундан: прејскурант баҳоларда	тонна	1172	9520	-
келишилган баҳоларда	тонна	2590	—	-
4. Ҳосилдорлик	ц/га	41,6	24,3	171,2
5. Майдон бирлигидан олинган ҳосил Қиймати	минг киши	96,4	38,5	249,7
6. 1га экин майдонига тўғри келган:				
а) меҳнат ҳаражатлари	соати	2322,7	1509,6	153,9
б) иш ҳақи ҳаражатлари	сўм	39359	16079	244,8
7. 1 киши соати ҳисобида тўланган иш ҳақи	сўм	12,46	7,83	159,1
8. 1 ходимга экин майдони юкламаси	га	0,61	1,19	51,3
9. Бир ходимнинг ўртача иш ҳақи:				
а) йиллик	сўм	17626	14098	125
б) ойлик	сўм	1469	1175	125

Кўринмокдаки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш тизимини бозор талабларига мослаб бориш асосида эркин баҳо механизмининг босқичма-босқич шакллантириш иқтисодиёт субъектларининг уларга етказиб берилган ишлаб чиқариш ва сотиш топшириқларини бажариш ва тармоқда банд ходимлар моддий манфаатдорлиги даражалари ўртасида тўғри муносиб боғлиқликни келтириб чиқармоқда. Ушбу икки хўжалик миқёсида ўртача бир ходимга тўғри келадиган ер юкмаси кўрсаткичлари ўртасида 2,0 барабарга яқин фарқланиш бўлмаганда иш ҳаққи кўрсаткичлари ўртасидаги фарқ амалдаги 25,0%ни эмас, 2,5 барабарга яқинини ташкил қилган бўлар эди. Таъкидлаш лозимки, биринчи хўжаликда майдон бирлиги ҳисобида иш ҳаққи ҳаражатларининг иккинчисига нисбатан 2,5 барабарга ортиши ушбу хўжаликда маҳсулот бирлиги таннари қиммат эканлигини билдирмайди. Яъни Ропқон ва Бешариқ хўжаликларида 1 тонна хом ашёни ишлаб чиқариш таннари мос равишда 16334,93 ва 16999,89 сўмга тенг бўлган. Ёки Ропқон хўжалигида ишлаб чиқаришни интенсив асосда ривожлантириш тамойилларининг асоси ҳисобланган ҳаражатлар ва ҳосилдорлиги ўсиши ўртасида мақбул нисбатларни таъминланиши натижасида маҳсулот бирлиги таннарини Бешариқ хўжалигига нисбатан арзон бўлишига эришилган.

Жадвал 4.2.4.

**Майдон бирлигида ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва
ҳосилдорликнинг ўсиш нисбатларини пировард натижаларга
таъсири (пахтачилик 1996 й.).**

Кўрсаткич	Ўлчов бирлиги	Ропқон жамоа хўжалиги	Бешариқ ширкатлар уюшмаси	Ропқон ж/х.нинг Бешариқ ш/у.га нисбати, коэффи- циент
1. Ҳосилдорлик	ц/га	41,6	24,3	1,712
2. 1 га экин майдонларига ишлаб чиқариш ҳаражатлари	сўм	67902,76	41317,08	1,643
3. 1 тонна пахта хом ашёси ишлаб чиқариш таннари	сўм	16334,93	16999,89	0,961
4. Ҳосилдорлик ва майдон бирлигида ҳаражатларнинг ўсиш суръат лари нисбати	коэфф.	-	-	1,0:0,96
5. Ишлаб чиқариш ҳаражатларида:				
а) иш ҳақи салмоғи	%	58,0	39,0	+ 19 пункт
б) моддий ҳаражатлар салмоғи	%	42,0	61,0	- 19 пункт

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, қишлоқ хўжалигида иқтисодий омилларнинг энг асосийси ва унинг ўрнини бошқаси боса олмайдиган, ердан фойдаланиш самарадорлиги ва ушбу самарадорликни таъминловчи ҳаражатларнинг ўсиш суръатлари ўртасида мақбул нисбатларнинг таъминланиши маҳсулот бирлиги таннарини Ропхон хўжалигида Бешариқ хўжалигига нисбатан 3,9%га арзон бўлишига олиб келган. Ер маҳсулдорлиги ва майдон бирлигида ҳаражатларни ўсиш суръатлари бир хил бўлиши тахмин қилинганида, Ропкон жамоа хўжалигида, 1 тонна пахта хом ашёсини ишлаб чиқариш таннари амалдаги 16334,93 сўм ўрнига 16999,89 сўмгача кутарилиб, майдон бирлигида қушимча 2832,08 сўм ҳаражат қилиниши талаб қилинган бўлар эди.

Юқорида қилинган таҳлил маълумотларидан тармоқ самарадорлигини ошириш борасидаги ички имкониятлар барча хўжаликларда тўла фойдаланилмаётганлигини қуришимиз мумкин. Лекин, шу нарсани таъкидлаб ўтиш лозимки, мамлакат ҳукумати иқтисодиётнинг асоси бўлган қишлоқ хўжалиги тармоғи самарадорлигини оширишга қаратилган бир қанча қонун, фармон ва қарорлар қабул қилаётганлигига қарамадан қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқаришга ихтисослашган бозор субъектларининг кўпчилик қисмининг сурункали зарар билан ишлаётганлиги муаммога нисбатан бир томонлама ёндашиш нотўғри эканлигидан далолат беради. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга оид қонун ва фармонларни амалга ошириш натижасида ўз фаолиятларини ҳиссадорликка асосланган хўжалик юритиш шакли кўринишида олиб бораётган тармоқ моддий-техника таъминоти билан шуғулланувчи тизимлар ўз даромадларини ошириб боришнинг ягона йўли сифатида товар ва хизматларнинг баҳосини ошириб бориш деб ҳисоблашлари қишлоқ хўжалиги ва унга етказиб берилаётган саноат товарлари маҳсулотлари баҳоларининг ўсиш суръатлари ўртасида номақбул нисбатларни келтириб чиқарди. Натижада қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи бозор субъектларининг мутлоқ кўпчилик қисми ўз фаолиятларини зарар билан якунлашлари кейинги йилларда анъанавий ҳолатга айланмоқда. Масалан, қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотларига кура 1997 йил якунлари бўйича ушбу тизимга қарашли 587 хўжаликнинг йил якунида молиявий натижа сифатида зарар олганликлари фикримизнинг исботидир. Хўжалик йили якунига умумлаштирилган ҳолда баҳо беришда фойдаланиладиган .рентабеллик даражаси кўрсаткичининг, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг асосий ихтисослашган тармоғи ҳисобланган пахтачиликда, 1994-1996

йилларда хом ашё ҳисобида 36,4% зарарлиликдан - 42,5% зарарлиликкача, хом ашё ва тола ҳисобида мос равишда - 29,9%дан - 37,4%гача кутарилиши муаммони ҳал қилишда алоҳида йўл тутиш лозимлигини курсатади.

Ўрганилаётган давр мобайнида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган саноат товарлари ва тармоқ маҳсулотлари баҳоларининг ўсиш суръатлари ўртасида тангсизлик баҳо номутаносибликини келтириб чиқариб, умумий ҳолатда 1,0:0,16 ни, ёқилги мойлаш материаллари баҳоларига нисбатан 1,0:0,18ни, минерал ўғитлар баҳоларига нисбатан 1,0:0,15 ни, техника ва механизмлар баҳоларига нисбатан 1,0:0,16 ни ташкил қилган. Асосий турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳосининг ўсиш суръатларини тармоқ учун етказиб борилаётган моддий техник ресурслар баҳоларининг ўсиш суръатларига нисбатан орқада қолиши уларнинг тўлов қобилиятини кескин пасайиб кетишига олиб келди (жадвал 4.2.5.)

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, 1990-1997 йиллар мобайнида қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг ишлаб топаётган пул даромадларининг тўлов қобилияти маҳсулот турлари бўйича 2,8 мартадан 12,7 мартагача ораликда пасайиб кетган. Ёки ана шу давр мобайнида 1 бирлик саноат маҳсулотларини сотиб олиш учун талаб қилинадиган пахта хом ашёси ана шунга мос равишда кўпайган. Масалан, 1997 йилда 1 тонна аммофос ўғитини сотиб олиш учун 219 кг пахта хом ашёсини сотишдан олинадиган даромад талаб қилинган бўлса, бу кўрсаткич 1997 йилга келиб 610 кг гача ортган. Мос равишда 1990 йилда тонна калийли ўғит сотиб олиш учун 41 кг миқдоридаги пахта хом ашёсини сотиш талаб қилинган бўлса, бу кўрсаткич 1990 йилда 520 кг га етган. Жадвал маълумотларида кейинги икки йилда қишлоқ хўжалигида хўжалигига нисбатан қўллаб қувватлаш сиёсатини юргизаётганлиги натижасида қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотлари баҳоларининг ўсиш суръатлари ўртасида нисбий барқарорлик кузатилмоқда. Айрим турдаги саноат маҳсулотлари (дизель ёқилгиси, аммофос Т28Х-4, 2 ярусли плуг) баҳоларининг ўсиш суръатлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳосининг ўсиш суръатларига нисбатан нисбий орқада қолиши оқибатида, маҳсулот бирлигидан олинаётган пул даромадларининг тўлов қобилиятининг кутарилиши ҳолатлари кузатилмоқда.

Дунё амалиётида қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқлари маҳсулотларига баҳо номутаносиблигини келтириб чиқарувчи сабаблар ўзаро занжирсимон тадрижий боғланишга эга бўлиб унинг ижтимоий оқибатлари миллий давлат иқтисодий мустақиллигига таъсир курсатади. (Чизма 4.2.2.).

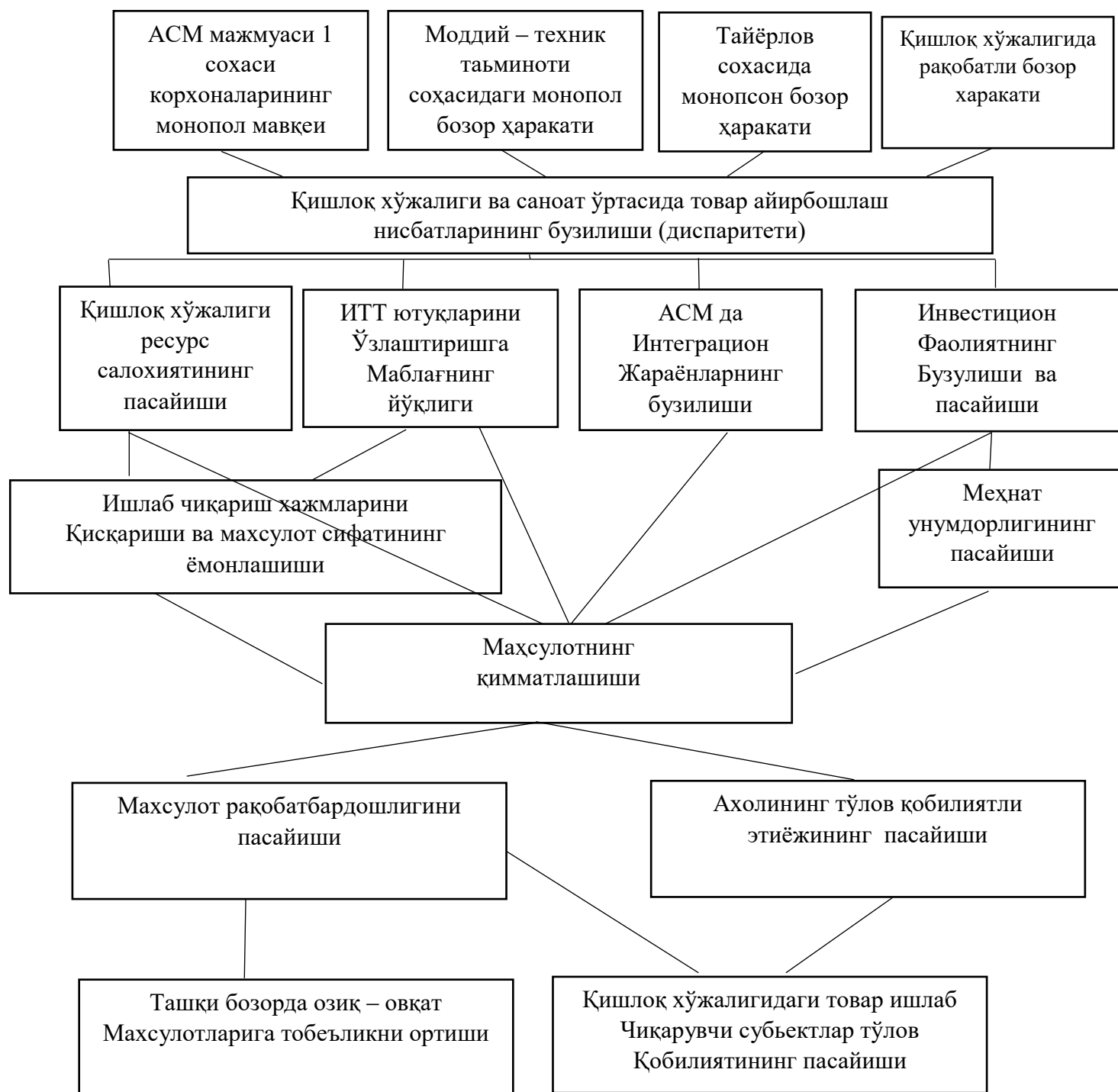
**Пахта хом ашёдан олинадиган пул дароматларнинг тўлов қобилияти динамикаси (1 бирлик
махсулот учун талаб қилинадиган пахта хом ашёси)**

Ресурс номи	Ўлчов бирлиги	Йиллар						1997 йилда пул тушими тўлов қобилиятининг пасайиши март	
		1990	1994	1996	1996	1997	1997	1990-йилга нисбатан	1996 йилга нисбатан
ЁММ									
А) дизел ёқилғиси	тонна	0.119	5.5	1.6	1.0	0.91		7.7	0.9
Б) Бензин	тонна	0.144	7.9	1.6	1.4	1.0		8.8	0.7
Минерал ўғитлар									
А) амиякли селитра	тонна	0.082	1.2	0.5	0.42	0.62		7.6	1.5
Б) амафос	тонна	0.219	3.0	0.9	0.64	0.61		2.8	0.96
В) Калий	тонна	0.41	2.0	0.3	0.21	0.62		12.7	2.5
Г) Супер фосфат	тонна	0.043	1.1	0.3	0.24	0.43		11.4	2.0
Техника									
А) Дт 75	тонна	9.620	64.9	82.6	76.5	74.86		7.8	0.98
Б) Т-28х-4	тонна	4.713	44.9	33.1	43.1	34.79		7.4	0.8
В) МТЗ 80	тонна	8.658	57.7	50.3	66.1	63.34		7.3	0.96
Г) Т4ап	тонна	12.506	72.2	134.2	104.4	103.65		8.3	0.99
Д) Култуватор	тонна	1.412	18.9	8.2	6.96	8.64		6.1	1.2
Е) Ярусли плук	тонна	0.531	10.4	2.3	6.96	5.76		10.8	0.8

Келтирилган чизмадан кўринмоқдаки, бозор шароитида иқтисодий тизимнинг самарали амал қилиши, биринчидан, талабнинг етарли қондирилиши ёки талаб ва таклифнинг нисбий жихатдан бирига мослиги; иккинчидан, қишлоқ хўжалиги ҳамда унга моддий-техник ресурсларни етказиб берувчи ва хизмат курсатувчи тармоқлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг барқарорлиги каби талабларни бажарилиши билан баҳоланади

Бугунги кунда тармоқлараро товар айирбошлаш жараёнида келиб чиққан номутаносиблик, АСМга кирувчи тармоқларнинг турли кўринишидаги бозор муносабатлари шароитида фаолият курсатиши билан изоҳланади. Яъни, ўз фаолиятларини монопол ва монопсон бозор шароитларида олиб бораётган корхона ва ташкилотлар товар ва хизматлари баҳосини ўзларининг иқтисодий ҳаражатлари ва монопол фойда микдоридан келиб чиққан ҳолда урнатиш имкониятларига эга эканлиги, аксинча дунё амалиётида исботланганидек қишлоқ хўжалигининг эркин рақобатга асосланган бозор шароитларида амал қилиши тармоқлараро иқтисодий муносабатлар тизимини издан чиқишига олиб келади. Таъкидлаш лозимки, иқтисодий муносабатлар тизимини издан чиқиши натижасида келиб чиққан баҳо диспаритетидан, қишлоқ хўжалиги учун ишлаб чиқариш воситалари етказиб берувчи, унинг маҳсулотларини тайёрловчи ва қайта ишловчи саноат тармоқлари ҳам етарли даражада манфаат кўрмайдилар. Чунки, қишлоқ хўжалик корхоналари тўлов қобилиятининг пасайиши оқибатида улар етказиб бераётган товар ва хизматлар учун ўз вақтида ҳисоб-китоб қилинмаслиги натижасида ишлаб чиқариш жарёнларини ўзлуксиз бир текис олиб бориш имкониятлари пасайиб боради ёки иқтисодий занжирда келиб чиққан узилишлар, маҳаллий ишлаб чиқувчиларни ишлаб чиқариш ҳажмларини қисқартириб боришга (тўхтатишига қадар) мажбур қилади. Ушбу занжирсимон боғлиқликнинг иккинчи салбий томони, товар айирбошлаш жараёнидаги нисбий тенгликни бузилиши, бевосита қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг фаолиятлари натижаларидан етарли манфаатга эга эмаслиги оқибатида етиштирилган маҳсулот ҳажмларини қисқартиришга мажбур бўлади. Бундан пировард натижада жамият зарар кўради, чунки, биринчидан, мамлакат аҳолисининг истеъмолчи қисми сон ва нисбий ортади; иккинчидан, иш билан бандлик муаммоси кескинлашади; учинчидан, мамлакатнинг бошқа мамлакатлардан озиқ-овқат маҳсулотларига тобеълиги ортади.

**Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига нисбатан баҳо
мутоносиблиги тамойилини бузилишининг сабабалари ва
ижтимоий – иқтисодий оқибат ларининг занжирсимон
боғлиқлиги**

Ана шундай ўзаро занжирсимон боғланиш хусусиятига эга бўлган муаммоларни олдини олиш бўйича иқтисодчи олимлар ўртасида турлича ёндашишлар мавжуд бўлиб, уларни катта ўрта гуруҳга ажратиш мумкин:

1. гуруҳ: Қишлоқ хўжалигининг об-ҳаво шароити билан боғлиқлигини ва тармоқда фойланиладиган асосий восита ҳисобланган ерларнинг табиий унумдорлиги жиҳатидан бир-биридан фарқланишини эътиборга олган ҳолда индивидуал ҳаражатларни қопланишини таъминловчи ҳудудий ва минтақавий баҳо белгилаш тизимига ўтиш;

2. гуруҳ: Қишлоқ хўжалиги етказиб бераётган маҳсулотларга бошқа тармоқлардаги каби тўла эркин ва шартномавий баҳо белгилаш тизимига ўтиш;

3. гуруҳ: Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олишни жаҳон бозори баҳолари даражасида амалга ошириш.

Биринчи гуруҳга кирувчи олимлар нуқтаи назари тўлиқ ҳаражатли асосга қурилган бўлиб, мамлакатда шаклланаётган бозор иқтисодиётининг моҳиятига мос тушмайди. Бундай тамойил асосида баҳо белгилаш тизими ишлаб чиқарувчилар хўжалик юритиш иқтисодий шароитларини сунъий тенглаштиришга қаратилган бўлиб иқтисодий самарадорлик танлови нуқтаи назаридаи ишлаб чиқарувчининг иқтисодий эркинлиги тўла амалда таъминланган эволюцион ривожланиш шароитида шаклланиши лозим бўлган ҳамда ривожланган мамлакатлар амалиётида кенг тарқалган «ҳудудий-минтақавий ихтисослаштириш»ни инкор этади. Ҳудудий-минтақавий ихтисослашув пировард натижаси сифатида дунёда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорта бўйича энг юқори ўринни эгалловчи АҚШда йирик жуғрофий минтақавий зоналар шаклланиб, улар “маккажўхори минтақаси”, “пахтачилик минтақаси”, “буғдой минтақаси” деб номланган. Ушбу тузилмалар маъмурий йўл билан эмас, балки, табиий-иқтисодий танланиш асосида амалга ошадиган жараён натижасидир. Минтақавий ихтисослаштиришнинг талаби - мамлакат турли ҳудудларидаги бир-биридан фарқ қилувчи об-ҳаво-иклим шароитларидан мақбул асосда фойдаланишни йўлга қўйиш ҳамда ҳудудда мавжуд бўлган иқтисодий омиллардан юқори самара билан фойдаланишни таъминлаш ҳисобланади. Ушбу гуруҳга кирувчи олимлар таклифи мавжуд иқтисодий омиллардан тарқоқ ҳолда ва самарасиз фойдаланишга қаратилган хўжалик юритиш механизмидан воз кечишга қарши бўлиб, маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиёти талабларига мос тушади.

Иккинчи ва учинчи гуруҳга кирувчи олимларнинг, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоларига баҳо белгилашда эркин ва

шартномавий баҳо белгилаш тизимини жорий қилиш ёки улар тасарруфини жаҳон бозори баҳолари даражасида амалга ошириш бўйича таклифлари маълум жиҳатдан бозор иқтисодиёти талабларига мос тушсада, лекин ҳалқ хўжалиги тармоқлари турли бозор шароитларида фаолият Биринчи гуруҳга кирувчи олимлар нуктаи назари тўлиқ ҳаражатли асосга қурилган бўлиб, мамлакатда шаклланаётган бозор иқтисодиётининг моҳиятига мос тушмайди. Бундай тамойил асосида баҳо белгилаш тизими ишлаб чиқарувчилар хўжалик юритиш иқтисодий шароитларини сунъий тенглаштиришга қаратилган бўлиб иқтисодий самарадорлик танлови нуктаи назаридан ишлаб чиқарувчининг иқтисодий эркинлиги тўла амалда таъминланган эволюцион ривожланиш шароитида шаклланиши лозим бўлган ҳамда ривожланган мамлакатлар амалиётида кенг тарқалган «худудий-минтақавий ихтисослаштириш»ни инкор этади. Худудий-минтақавий ихтисослашув пировард натижаси сифатида дунёда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорти бўйича энг юқори ўринни эгалловчи АҚШда йирик жуғрофий минтақавий зоналар шаклланиб, улар “маккажўхори минтақаси”, “пахтачилик минтақаси”, “буғдой минтақаси” деб номланган. Ушбу тузилмалар маъмурий йўл билан эмас, балки, табиий-иқтисодий танланиш асосида амалга ошадиган жараён натижасидир. Минтақавий ихтисослаштиришнинг талаби - мамлакат турли ҳудудларидаги бир-биридан фарқ қилувчи об-ҳаво-иқлим шароитларидан мақбул асосда фойдаланишни йўлга қўйиш ҳамда ҳудудда мавжуд бўлган иқтисодий омиллардан юқори самара билан фойдаланишни таъминлаш ҳисобланади. Ушбу гуруҳга кирувчи олимлар таклифи мавжуд иқтисодий омиллардан Тарқоқ ҳолда ва самарасиз фойдаланишга қаратилган хўжалик юритиш механизmidан воз кечишга қарши бўлиб, маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиёти талабларига мос тушади.

Иккинчи ва учинчи гуруҳга кирувчи олимларнинг, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоларига баҳо белгилашда эркин ва шартномавий баҳо белгилаш тизимини жорий қилиш ёки улар тасарруфини жаҳон бозори баҳолари даражасида амалга ошириш бўйича таклифлари маълум жиҳатдан бозор иқтисодиёти талабларига мос тушсада, лекин ҳалқ хўжалиги тармоқлари турли бозор шароитларида фаолият кўрсатишини эътиборга оладиган бўлсак, ушбу тамойиллардаи фойдаланишда қишлоқ хўжалиги тармоғини қўллаб қувватлашга қаратилган маълум чекланишлар бўлишлиги талаб қилинади. Ушбу зауриятни келтириб чиқарувчи асослардан бири — бу қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг пировард натижаларини табиий шарт-шароитлар билан боғланганлигидир.

Алоҳида турдаги маҳсулотлар баҳоларининг нефть баҳосига нисбати

Махсулот тури	Ўлчов бирлиги	1990 йил						Дунё бозори баҳосига нисбатан	Ўзбекистон				Дунё бозори		Дунё бозори баҳосига нисбатан
		Ўзбекистон			Дунё бозори				Дунё бозори				Дунё бозори		
		Баҳоси сўм	Нис- бат	баҳоси долларда	баҳоси долларда	Нис- бат	Нис- бат		Баҳоси сўм	Нис- бат	баҳоси долларда	Баҳоси долларда	Нис- бат		
Нефт хомашёси	тонна	80	1.0	100.0	124.0	1.0	0.81		5100	1.00	72.96	139.43	1.0	0.52	
Бензин	тонна	260	3.25	325.0	183.0	1.48	1.78		2600	5.10	371.96	221	1.59	1.68	
Дизел ёкилғиси	тонна	145	1.81	181.25	145.0	1.17	1.25		16563	3.25	236.95	181	1.30	1.31	
Электир энергияси	Минк квт	18	0.23	22.5	80.0	0.32	0.28		2750	0.54	39.34	80	0.57	0.49	
Амияк	тонна	98	1.23	122.5	65.0	0.52	1.38		12820.0	2.51	183.40	197.0	1.41	0.98	
Пахта толаси	тонна	2100	26.25	2625	1584	12.77	1.66		56285	11.04	805.22	1752.6	12.57	0.46	

Юқорида таъкидлаб ўтилган ҳолатларни эътиборга олган ҳолда ва қилинган таҳлил натижалари асосида хулоса қиладиган бўлсак, баҳо белгилашда мамлакат ҳукумати олиб бораётган босқичма-босқич жаҳон бозори баҳоларидан келиб чиқиб белгиладиган эркин ва келишилган баҳо тизимига ўтиш мақбул ҳисобланади. Ушбу баҳо белгилаш тизимини жорий қилишдан кўзланган пировард мақсадга эришиш "Республика монополияга қарши кураш қумитаси" ўз зиммасига юкланган вазифаларни бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан одилонга бажариши билан таъминланади. Яъни барча тармоқлар маҳсулотларига баҳо белгилашни ягона усулини қўллаш жараёнида қўмита қуйидаги иккита муҳим вазифани бажариши лозим бўлади:

1. Монопол ва монопсон бозор шароитларида фаолият кўрсатаётган тармоқлар корхоналарини ўзларининг фойдалилик даражасини асоссиз ошириб боришларини назорат қилиш ва олдини олиш;

2. Турли бозор шароитларида фаолият кўрсатувчи тармоқлар маҳсулотлари баҳоларининг ўсиш нисбатларини кузатиб бориш асосида уларнинг дунё бозорида шаклланаётган нисбатлари билан нисбий мутаносиблиги таъминланиш.

Қишлоқ хўжалиги тармоғида келиб чиқаётган салбий ҳолатларнинг энг асосий сабаби ҳам мамлакатда фаолият кўрсатаётган ушбу ташкилий тузилманинг ўзига тегишли бўлган вазифаларини бажара олмаётганлиги билан изоҳланади. Амалиётда, монопол ва монопсон бозор шароитларида фаолият кўрсатаётган тармоқлар корхоналари ўзларининг ички ҳаражатларини асоссиз ошириб ва қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари зарар билан ишлаётган шароитда, юқори даражада фойда меъёридан келиб чиққан ҳолда баҳо белгилаб ўз товар ва хизматларини истеъмолчиларга етказиб бермоқдалар. (Жадвал 4.2.6.).

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида баҳоларни эркинлаштириш механизми иқтисодий тартибга солиш усули билан етарли даражада тўлдирилмаганлиги оқибатида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳоларининг ўсиш суръатларининг тармоққа етказиб берилаётган саноат маҳсулотлари баҳолари нисбатан орқада қолиш ҳолатлари кузатилмоқда. 1990 йилда пахта толаси баҳосининг нефт хом ашёси баҳосига нисбатан 1,0:26,25 ни ташкил қилгани бу нисбат 1997 йилга келиб 1,0:11,04га тушган. Аксинча, саноат маҳсулотлари баҳоларининг нефт хом-ашёси баҳосига нисбатида ўсиши кузатилиб, ушбу нисбат мос равишда бензин бўйича 1,0:3,25 ва 1,0:5,10ни, дизель ёқилгиси бўйича 1,0:1,81 ва 1,0:3,25 ни, электр энергияси бўйича 1,0:0,23 ва 1,0:0,54 ни, аммиакли селитра бўйича 1,0:1,23 ва 1,0:2,51 ни ташкил қилган. Бу

муаммонинг биринчи томони, муаммонинг иккинчи томони қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ички ва дунё бозори баҳолари нисбатида кескин салбий фарқланишни келиб чиққанлигидир. Жумладан, 1990 йилда пахта толасига ички бозорда белгиланган баҳоларнинг дунё бозори баҳоларига нисбатан 1,0:1,66 га тенг бўлган нисбат 1997 йилга келиб 1,0:0,46 га тушиб қолган, саноат маҳсулотлари баҳолари бўйича эса ушбу нисбатда кескин фарқланиш бўлмаган. Жумладан ушбу нисбатлар мос равишда бензин бўйича 1,0:1,78 ва 1,0:1,68 ҳамда дизель ёқилгиси бўйича 1,0:1,25 ва 1,0:1,31 ларга тенг бўлган.

Демак, ўрганилаётган давр мобайнида қишлоқ хўжалигига етказиб берилаётган асосий турдаги саноат маҳсулотлари ички бозордаги нархининг жаҳон бозори нархига нисбатан нисбий жиҳатдан ўзгармасдан Қолганлиги пахта толаси баҳосининг эса уч ярим бараварга яқин пасайиб кетиши ҳозирги кунда олимларимиз томонидан таъкидланиб келаётган баҳо номутаносиблиги келиб чиқишига асосий сабаб бўлди. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида қишлоқ хўжалигига устивор тармоқ сифатида қаралар экан, баҳо белгилаш тизимини қуйидаги тамойиллар асосида шакллантириш зарурий шарт қилиб белгиланиши лозим:

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари истеъмол қиймати (аҳамияти)дан келиб чиқиб, уларга белгиланадиган эркин, келишилган ва прејскурант баҳоларнинг оқилона нисбатини таъминлаш;

- талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда, жорий ишлаб чиқариш ҳаражатларини қоплаш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш имкониятларини таъминловчи, остоनावий баҳоларни аниқлаш ва белгилаш;

- республикада қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ягона бозорини ташкил қилиш асосида талаб ва **таклиф** мувозанатига эришиш;

- маҳсулот таннархи ва унумсиз ҳаражатларни мумкин қадар қисқартиришга қаратилган тадбирлар ишлаб чиқишни рағбатлантириш;

**Бешариқ Агрофирмаси хўжаликлари бўйича 1995-1996
йилларда ҳисобланган ва тўланган солиқлар бўйича маълумот
(минг сўм).**

Солиқ турлари	1995 йил		1996 йил	
	Ҳисобланган	Тўланган	Ҳисобланган	Тўланган
	397	394	848	325
Фойдадан солиқ	19195	10103	9604	1841
Ер солиғи	6132	4948	21578	4615
Қўшилган қиймат солиғи	7687	13701	33168	5952
Акцизлар	79802	79802	-	-
Сув солиғи	1989	1989	1650	1650
Транспорт солиғи	648	639	2380	2289
Бошқа солиқлар	17341	7819	1995	1108
Маҳаллий бюджет тўловлар			211	31
Вақти ўтган бюджет тўловлари			11166	-
учун иқтисодий санкциялар				
ЖАМИ	199575	133497	106820	41966

-қишлоқ хўжалиги ва бошқа халқ хўжалиги тармоқлари товар айланмасида баҳо мутаносиблигига эришиш орқали мувозанатли товар алмашишни ташкил этиш.

Тармоқ самарадорлигини белгилаб берувчи ва ишлаб чиқарувчиларни етказиб берадиган маҳсулотлари ҳажмини ошириб боришни рағбатлантирувчи энг асосий дастак бўлиб солиқ тизими хизмат қилади. Солиқ сиёсати - давлат ва маҳаллий ҳокимият билан иқтисодиёт субъектлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш механизмидир. Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалиги корхоналаридан олинадиган солиқ турлари кўпроқ қайта тақсимлаш хусусиятига эга

бўлиб, амалиётда уларнинг ҳисобланган ва тўланган миқдорлари ўртасидаги катта фарқланиш келиб чиқмоқда. (жадвал 4.2.7).

Жадвал маълумотларидан кўринмоқдаки, кейинги йилларда қишлоқ хўжалиги корхоналари даромадларидан ундирилаётган солиқ сони ва миқдори мутаносиб равишда ўсиб бормоқда. Ўз навбатида умумий ҳисобланган солиқлар таркибида тўланмаган қисмининг мутлоқ ва нисбий ўсиши кузатилмоқда. Яъни, 1995 йилда ҳисобланган солиқларнинг 66,9%и давлат ва маҳаллий бюджетларга ўзлаштирилгани ҳолда, бу салмоқ 1996 йилга келиб 39,3% га тушиб қолган. Яна бир муаммо, солиқларни вақтида тўланмаслиги оқибатида қишлоқ хўжалиги корхоналарига туширилган иқтисодий санкциялар 1996 йилда товар ишлаб чиқарувчиларнинг кредиторлик қарзларини оширган ва ҳисобланган умумий солиқлар таркибида 10,5% салмоққа эга бўлган. Иқтисодий ислохотлар шароитида солиқ сиёсати ер солиғининг ролини кўтариш, ернинг сифатини яхшилашга сарфланадиган маблағларни рағбатлантириш орқали қишлоқ хўжалиги ерлари маҳсулдорлигини оширишга қаратилган тадбирларни амалга оширишга йўналтирилиши лозим. Ҳозирги кунда ер солиғи қишлоқ хўжалиги корхоналаридан олинадиган жами солиқ ва мажбурий тўловларнинг 30,0% атрофида бўлиб, ўзига тегишли бўлган вазифаларни бажара олмаяпти. Шу билан бир вақтда солиқлар ва унга тенглаштирилган тўловлар миқдори хўжаликлар ишлаб чиқариб сотган маҳсулоти қийматининг 20,0-25,0 %га етмоқда, бу миқдор ўта юқоридир.

Мамлакат иқтисодининг бозор тизимига ўтиш шароитида солиқ тизими қишлоқ хўжалигидаги қуйидаги ҳолатларни эътиборга олган ҳолда соддаштирилиши ва такомиллаштирилиши лозим:

- ноқулай табиий шароитга эга бўлган хўжаликларда ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳани қўллаб қувватлаш;
- мулкий жиҳатдан олдингиларидан кескин фарқ қилувчи бозор талабларига мос янги хўжалик юритиш шаклларини ташкил қилишни рағбатлантириш;
- ишлаб чиқариш таркибини ўзгартиришни рағбатлантириш;
- ишчи кучини тармоқлараро оқимини таъминлаш;
- аграр саноат мажмуаси ривожланишига сарфланаётган капитал маблағлар кумулятив хусусиятини келиб чиқишини олдини олишни таъминлаш.

Солиқ тизими юқоридаги ҳолатлардан ташқари, тармоқнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда соддаштиришни талаб қилади. Биринчи навбатда - бу тармоқда ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги ва натижасининг бир марта олиниши хусусиятидан

келиб чиқиб, молия йил якунлари бўйича бир марта солиққа тортиш тизимига ўтиш заруриятини келтириб чиқаради. Солиқ тизимини такомиллаштиришнинг иккинчи йўналиши - бу тармоқда бугунги кунда қўлланилаётган солиқ турлари сонини кескин камайтириш орқали ягона ставкали ер солиғини жорий қилиш ҳисобланади.

Ягона ер солиғининг базавий ставкаларини аниқлашни қуйидаги тартибда амалга ошириш тавсия этилади:

1. Қишлоқ хўжалиги ерлари кадастр баҳоларидан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир кадастр гуруҳига киритилган ер майдонларини уларнинг ўртача балл бонитетига кўпайтириш орқали топилган балл - гектарларни жамлаш орқали мамлакат, вилоят, туман бўйича жами балл гектар ҳисоблаб топилади.

2. Режалаштирилаётган йилда ишлаб чиқариш кўзда тутилаётган маҳсулотлар ва хизматларда олиниши кўзда тутилаётган даромадлардан солиқ турлари бўйича тўланиши лозим бўлган миқдорларини жамлаш билан ягона ер солиғини тўлаш базаси аниқланади.

3. Мамлакат, вилоят ва туман бўйича тўланиши режалаштирилган солиқлар жами сўммасини балл - гектарлар йиғиндисига бўлиш билан бир балл - гектардан тўланиши лозим бўлган ягона ер солиғи базавий ставкалари аниқланади.

4. Бир балл - гектарга аниқланган базавий ер солиғи старкаларини ҳар бир ер категорияси балл - бонитетига кўпайтириш билан ер турлари бўйича бир жисмоний гектардан тўланиши лозим бўлган ягона ер солиғи базавий ставкалари аниқланади.

5. Ернинг жойлашиш ўрни ва сув билан таъминланганлик даражасидан келиб чиқиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вилоят ва туман ҳокимиятлари томонидан ишлаб чиқилган тўғриловчи коэффициентлар орқали базавий ставкалар табақалаштирилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида суғурта ҳукумат аграр сиёсатининг дастакларидан бирига айланди. Суғурта соҳасидаги давлат сиёсати, мамлакат иқтисоди аграр секторида унинг тўтган ўрнини ошириш, миллий даромадни қайта тақсимлаш ва инвестиция манбаларини шакллантиришининг муҳим элементи айлантириш йўналишда олиб борилиши лозим. Юқоридаги вазифаларни ҳисобга олган ҳолда суғурта соҳаси фаолиятини, такомиллаштириш ривожланган дунё мамлакатлари амалиётидан келиб чиқиб соҳада туб ислохот ўтказишни талаб қилади. Дунё амалиётида суғурта соҳасида ўзига хос тажриба тўплангандир. Жумладан, АКШда зарар билан ишлаётган фермер хўжаликлари фаолияти учун зарур суғурта маблағларининг

60% и федерал бюджет маблағлари, ҳамда 40%и бевосита фермерлар маблағлари ҳисобига амалга оширилади. Худди шунга ўхшаш амалиёт Канада ва Япония давлатларида ҳам қўлланилади. Испанияда суғурта маблағларининг экин турлари бўйича табақалаштирилган ҳолда 15,0%дан 50,0%гача қисми давлат субсидиялари ҳисобига амалга оширилади. Демак, дунё амалиётида аграр суғурта, биринчидан, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини ҳар хил таваккалчилик натижаларидан ҳимоя қилиш, иккинчидан, мамлакат аграр соҳасининг барқарорлигини таъминлаш ва ишончли экспорт имкониятларини яратиш кафолати сифатида юзага чиқади.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилини суғурталашнинг ихтиёрий кўриниши қўлланиб, суғурта тўловлари ставкалари экинлари бўйича ҳудудий асосда табақалаштирилгандир. Жумладан, пахтачиликда қўлланиладиган ставкалар режалаштириладиган ҳосил қийматига нисбатан 1,0%дан 9,0%гача оралиғда табақалашган. Ҳозирда амалда бўлган суғурталаш тартиби бўйича тупроқ иқлим шароитлари, сув билан таъминланганлик даражаси ўзаро бир-бирига яқин бўлган Қорақалпоғистон Республикасига суғурта ставкаси 1,0%, Хоразм вилоятига 9,0% қилиб белгиланганлигини ҳеч қандай сабаб билан изоҳлаш мумкин эмас. Суғурта тўловлари ставкаларининг юқорилиги хўжаликларнинг ушбу ташкилотлар хизматига мурожаат қилмаётганлигининг асосий сабаби ҳисобланади. Шунинг учун бизнинг фикримизча суғурта ставкаларини табақалаштириш ва белгилашда асосий иккита омил эътиборга олиниб имкон даражасида паст ставкалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Мезон сифатида:

1) ернинг сифати (балл бонитети)

2) ҳудуднинг кейинги 3-5 йилда сув билан таъминланганлик даражаси фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Юқорида келтирилган иқтисодий таҳлил маълумотлари кўрсатмоқдаки, қишлоқ хўжалиги ва тайёрлов, қайта ишлаш ва тайёр маҳсулотларни сотиш билан шуғулланаётган субъектларнинг такрор ишлаб чиқариш шароитларини нисбий тенглаштиришнинг. иқтисодий воситаларидан муқобиллик асосида фойдаланиш асосида тармоқлараро маҳсулот айирбошлаш эквивалентлигини таъминлаш бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот ишлаб чиқариш миқдорларини кўпайтириб боришнинг энг асосий ва бошқа муқобил ечими бўлмаган йўлдир.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Пахтачилик мажмуини ва унинг таркибига кирувчи тармоқлар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар тизимини ислоҳ қилиш асосида тармоқлараро иқтисодий мутаносиблик муаммоларини ҳал қилиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар қуйидаги хулосаларга келиш ва таклифлар ишлаб чиқиш имконини берди:

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жамғаришнинг ва ҳалқ фаровонлигини оширишнинг муҳим манбаси бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Ҳалқ истеъмоли моллари чакана товар айланмасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва уларни қайта ишлашдан олинган маҳсулотлар салмоғи 70% атрофида бўлиб, шу жумладан, озиқ-овқат товарларида - 97%, ноозиқ-овқат товарларида - 37%ни ташкил қилади. Қишлоқ хўжалиги меҳнатининг иқтисодчи олимлар томонидан таъкидланган ўзига хос хусусияти шундан иборатки, "бевосита озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар меҳнати расмий жиҳатдан зарурий ва қушимча меҳнатга бўлинсада, лекин у жамият нуқтаи назаридан фақат зарурий меҳнат ҳисобланади.

Юқоридаги мулоҳазалар қишлоқ хўжалигининг зарарли, жамиятнинг "доимий қарамоғида" дотация ҳисобига яшайдиган тармоқ эканлиги тўғрисидаги фикрларнинг асоссизлигини курсатади. қишлоқ хўжалигида яратилган қушимча маҳсулотни қайта тақсимлаш тизими яширин хусусиятга эга бўлиб, унинг ҳақийқий миқдори бугунги кунда расмий статистика маълумотларида ҳисобланаётган миқдорлардан 40% га ортқидир. Қишлоқ хўжалиги зарурий меҳнатни сарфлаш соҳаси сифатида, макроиқтисодий нуқтаи назардан зарарли тармоқ бўлиши мумкин эмас. Қишлоқ хўжалигига сарфланган маблағлар самарадорлиги даражасини пастлиги сабабларини, ҳақиқий ишлаб чиқариш натижаларини бузиб кўрсатаётган самарадорликни ҳисоблаш услубиёти ва ҳисобот тизимидан қидириш лозим.

2. Маъмурий бўйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтиш мақсад бўлмасдан, балки ижтимоий йўналтирилган иқтисодни шакллантиришнинг, яъни инсон моддий ва маънавий эҳтиёжларини етарли даражада қондиришнинг, воситаси сифатида қаралиши лозим. Иқтисодиётни барқарорлаштириш дастўрининг асосий таркибий қисмлари ҳисобланган, иқтисодий ислоқотлар натижасида, бозор инфратизилмасини яратиш, потенциал мавжуд бозор субъектларини мулк эгаларига айлантириш итисодиётда бораётган узилиш жараёнини тўхтатиш имкониятини яратади, лекин уни таназзул ҳолатидан олиб чиқиб кета олмайди. Таназзул ҳолатидан чиқиш, уни келтириб чиқарувчи дастлабки сабаби ва илдизи бўлган иқтисодиётда таркиб топган тармоқлар ўртасидаги номутаносибликни тугатишни талаб қилиб, мамлакатда

тармоқларни таркибий жикатдан қайта қуришнинг асоси сифатида маҳаллий бозордаги талаб ва таклиф ўртасидаги зарур муносаббатлиқни ўрнатиш тамойили олиниши лозим.

3. Макроиктисодий самарадорлик — бозор иқтисодиёти шароитида ҳалқ хўжалиги тармоқларининг ягона мақсадга йўналтирилганлиги, иқтисоднинг кенг қамровли ривожланишини таъминлаш заруриятидан келиб чиққан бўлиб, у алоҳида тармоқ, корхона ва маҳсулотларнинг самарадорлигини жамият миқёсида иқтисодий ўсиш концепциясини амалда таъминлаш нуқтаи назаридан баҳолаш воситаси ҳисобланади. Ҳалқ хўжалиги (макроиктисодий) рентабеллиги кўрсаткичларини амалиётда қўллаш «минтақавий ихтисослаштириш» масалаларини оқилона ҳал қилиш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига баҳо белгилаш тизимини такомиллаштириш асосида бозор иқтисодиёти талабларига мослаш имкониятини яратади. Пахтачилик тармоғи фаолиятига макроиктисодий баҳо беришда фойдаланиладиган яратилган соф даромадни ўз жойида ҳисобга олиш бўйича тадқиқотлар натижалари бўйича меҳнат ҳаражатларига муносабат равишда тақсимланган соф даромад 1996 йил маълумотлари бўйича 1 тонна пахта хом ашёси ҳисобида 4594,94 сумга, бюджет маблағлари ҳисобига қопланган ишлаб чиқариш инфратизилмаси ҳаражатлари 164,22 сумга тенг бўлган. Мажмуага кирувчи корхоналар маълумотлари асосида олиб борилган тадқиқот натижалари бўйича пахта хом ашёси ишлаб чиқарувчи қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари микроиктисодий зарарлилиги даражаси 0,9%ни ташкил қилган ҳолда, макроиктисодий рентабеллиги 22,4%га тенг бўлиши уни давлатнинг марказлашган соф даромадини шаклланишида иштирок этувчи тармоқ эканлигини кўрсатади.

4. Микроиктисодий самарадорлик - алоҳида олинган бозор субъектлари фаолиятини ҳаражатларни даромадлар эвазига қоплаш ва ўзини ўзи молиявий таъминлаш тамойиллари асосида олиб бориш зарурияти билан боғлангандир. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида соф даромад ишлаб чиқаришни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш тамойиллари асосида юритиш ва ходимлар манфаатдорлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга. қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва тармода етказиб берилаётган моддий-техник ресурслар баҳоларининг илмий асосланганлигига эришилган шароитдагина фойда ва рентабеллик ўзининг рағбатлантирувчи вазифасини бажара олади. Фақат шундай шарт бажарилгани ҳолатда, фойдалиликнинг ижтимоий кўриниши сифатида юзага чиқадиган микроиктисодий рентабелликдан қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятига баҳо беришнинг умумлаштирувчи кўрсаткичи сифатида фойдаланиши мумкин. Микроиктисодий рентабеллик тармоқларни жойлаштириш ва корхоналар ихтисослигини аниқлаш ҳамда

ишлаб чиқаришни моддий рағбатлантиришнинг муҳим асоси сифатида хизмат қилади.

5. Шаклланган хўжалик юритиш тизими ишлаб чиқаришни ривожлантириш, таркибий қайта қуриш ва меҳнат унумдорлигини оширишни рағбатлантирмайди, ишлаб чиқарувчиларни пахта хом ашёси етиштиришни кўпайтиришга қайта ишловчи корхоналарни чиқимсиз технологияларни қўллашга қизиқтира олмайди. Бундай оқибатларни келтириб чиқарувчи омиллар:

- оралиқ мижозлар ўртасида ишлаб чиқариш ва пировард натижалардан иқтисодий манфаатнинг ягона эмаслиги;

- режалаштириш ва бошқарувда тармоғий асоснинг устунлиги мажмуа соғалари ичида ва тармоқлар ўртасидаги алоқаларнинг издан чиқишига ва номуносивбликларни келиб чиқишига олиб келганлиги;

- тармоқлараро товар айирбошлашда эквивалентнинг бузилиши;

- рақобатнинг йўқлиги, талаб ва таклифнинг мос келишидек бозор қонунининг инкор этилиши;

- -тадбиркорлик ва танловдаги эркинликнинг амалда таъминланмаганлиги;

- -моддий манфаатдорликни топшириқларни бажарилиш даражаси билан боғлаб қўйилганлиги;

- -иқтисодий рағбатлантириш, молия кредит тизимидаги ва бошқа камчиликларда ўз аксини топади.

6. Пахтачилик мажмуасини таркибий тузилишини мамлакатлараро таҳлили маълумотларидан келиб чиқиб, мамлакатда молиявий барқарорлик ва аҳолини бандлик даражаси бўйича мавжуд муаммоларни қилиш ишлаб чиқарилаётган пахта толасида ички (маҳаллий) истеъмол улушини ошириб боришни талаб қилади. Пахта толасини хом ашё кўринишида экспорт қилиш йўналишида мажмуани шакллантириш мамлакат иқтисодиётини жаҳон бозори конъюктурасига боғлиқ равишда нобарқарор ривожланишига олиб келади. Мамлакат пахтачилик мажмуаси таркибий тузилишини, паст даражада ва индустриал ривожланган давлатлар эмас, балки ривожланаётган мамлакатлар амалиётидан келиб чиқиб шакллантириш ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқдир. Пахтачилик мажмуасини чуқур қайта ишлаш салмоғини ошириб бориш асосида ислоҳ қилиш мамлакат иқтисодиётини барқарорлаштириш ва меҳнат ресурслари бандлиги даражасини ошириш шартидир. Пахта толаси экспорта таркибида МДҲ мамлакатлар салмоғининг 43,7% дан 7,9% гача камайиши ва уларга

сотилаётган пахта толаси баҳосининг босқичма-босқич жаҳон бозори баҳоларига тенглаштирилиб борилиши (1,0:0,33 дан 1,0:0,88 гача), бозорларнинг нисбий ўзлаштирилганлиги ва хом ашёни ташиш ҳаражатлари мезонлардан келиб чиқиб келгусида миқдор танлашда ҳар иккала гуруҳга кирувчи мамлакатларга ягона ёндашиш бўлишлиги тола экспорта самарадорлигини кутариш имкониятини яратади.

7. "Ер кодекси"га асосан ернинг эгаси сифатида давлат иқтисодий мулкӣ муносабатлар тизимида қатнашар экан, мамлакат ички энг зарурий эҳтиёжларини қондириш учун талаб қилинадиган маҳсулотлар миқдоридан келиб чиқиб, қишлоқ хўжалиги корхоналарига етказиб бериладиган "давлат буюртмаси" ни ҳуқуқӣ хужжат кўринишида фармон чиқариш ёки қарор қабул қилиш билан аниқ белгилаб бериш зарурдир. Давлат ички заруриятлари учун буюртмадан ортиқча маҳсулотлар тасарруф қилинган шароитда, тайёрлов ташкилотлари хўжалик билан тенг Ҳуқуқӣ бозор субъекта сифатида қатнашиши лозим. Ушбу маҳсулотларга баҳо белгилашда бир томонлама урнатилган баҳолар орқали хўжаликларнинг танлов ҳатто инкор этилиши мумкин эмас. Бунда тайёрлов ташкилоти шундай баҳони белгилаш лозимки, ҳар бир бозор субъекта миқдор эркин танлаш ҳуқуқидан фойдаланган ҳолда, улар ичидан ўз иқтисодий манфаатидан келиб чиққан ҳолда ушбу ташкилотни танласин.

8. Пахтачилик мажмуасида тармоқлараро муносабатлар тизимини ислоҳ қилишда, пахтачиликни юритишдан кўзланган асосий иқтисодий-иҷтимоӣ мақсаддан келиб чиқиб ҳамда кейинги йилларда тайёрлов тизимидаги камчиликлар натижасида пахта хом ашёсидан тола чиқиш даражасида кескин фарқланиш (1,0:1,19) ҳолатлари келиб чиққанлигини эътиборга олиб давлат буюртмасини пахта хом ашёсига эмас, балки пахта толасига белгилаш амалиётига ўтиш талаб қилинади. Давлат буюртмасини пахта толасига алмаштириш зарурияти ҳар бир пахта хом ашёси ишлаб чиқарувчи бозор субъекти билан алоҳида ҳисоб-китоб олиб бориш, пахта тозалаш заводлари тегирмон ролини бажариб, бажарилган иш ҳажми бирлигига ҳақ белгилаш билан, пахта хом ашёсидан чиқадиган, давлат буюртмаси бўйича топшириладиган пахта толасидан ташқари, барча маҳсулотларни хўжаликлар тасарруфига ўтказиш амалиётини амалда қўллаш талаб қилинади.

9. Ҳаражатли асосга қурилган пахта хом ашёсини тайёрлаш тизимида тегишли бўлган камчиликларни тугатиш учун бозор субъектлари ўртасида маҳсулот етказиб бериш ва уни сотиб олиш жараёнида бўладиган муносабатлар тизимида ўзгартиришлар киритиш

қўйидаги икки хил ёндашиш орқали амалга оширилиши лозим:

- белгиланган маҳсулотни ишлаб чиқариш бўйича топширик қандай бажарилишидан қатъий назар "давлат буюртмаси"дан ортиқча етказиб берилган маҳсулотларни хўжаликлар ихтиёрида эркин тасарруф қилиш учун қолдиришнинг табақалаштирилган усулидан фойдаланиш;

- тайёрловчи ташкилотлари билан маҳсулот етказиб бериш бўйича контрактация шартномаларида ҳуқуқий шахс сифатида қатнашаётган қишлоқ хўжалиги корхоналари ички бўлинмалари ходимларининг моддий манфаатдорлигини ўз фаолияти якунлари билан боғлаш учун улар ҳар бирининг тўғридан тўғри ёки уч томонлама (тайёрлов ташкилоти- хўжалик-ички бўлинма) шартнома тузиш амалиётини жорий қилиш.

10. Бозор иқтисодиёти шароитида рақобатдош маҳсулотга ягона баҳо тизимининг амал қилиши, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари ўртасида табиий шароитлар билан боғлиқ равишда келиб чиқадиган иқтисодий тенгсизликларни олдини олиш, ўжалик юритиш иқтисодий шароитларини нисбий тенглаштириш масалалари рента тўловлари (солиқ) орқали амалга оширилиши лозим. Дифференциал рентани ўзлаштириш воситаси бўлган баҳонинг қайта тақсимлаш вазифасидан келиб чиққан минтақалар бўйича баҳо белгилашдан воз кечиш, уни шаклланишининг ҳаражатли хусусиятини тугатиш, баҳо белгилаш тизимини кескин соддалаштириш, тармоқларни жойлаштириш муаммоси иқтисодий танлов йўли билан ҳал қилиш, товар ишлаб чиқарувчи «махсус ихтисослашган ҳудудлар»ни вужудга келтириш жараёнини тезлаштириш, тармоқлар самарадорлигига ҳолисона баҳо бериш ҳамда ҳудудларда тўпланган иқтисодий салоҳиятдан юқори самара билан фойдаланиш имкониятини яратади. ҳақиқий бозор муносабатларининг шаклланиши билан ихтисослаштириш, ишлаб чиқариш таркиби ва ҳажми, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ассортимента ва сифатини аниқлашнинг асосий шарти сифатида табиий иқтисодий шароитлар билан биргаликда истеъмолчилар талаби ёки манфаати юзага чиқади.

11. Иқтисодиётни ислоҳ қилиш шароитида қишлоқ хўжалигига устивор тармоқ сифатида қаралар экан, баҳо белгилаш тизимида қўйидаги тамойиллар асос сифатида қаралиши лозим.

— Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари истеъмол қиймати (аҳамияти)дан келиб чиқиб уларга белгиладиган эркин, келишилган ва прејскурант баҳоларнинг оқилона нисбатини таъминлаш;

— талаб ва таклифдан келиб чиқиб жорий ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш имкониятларини таъминловчи оstonавий баҳоларни аниқлаш ва белгилаш;

— республикада қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ягона бозорини ташкил қилиш асосида талаб ва таклиф мувозанатига эришиш;

моҳсулот таннархи ва унумсиз харажатларни мумкин қадар қисқартиришга қаратилган тадбирлар ишлаб чиқишни рағбатлантириш.

Барча халқ хўжаликлари тармоқлари маҳсулотларига ягона баҳо белгилаш тизимига ўтиш қуйидаги иккита муаммони мунтазам равишда ҳал қилиб боришни талаб қилади:

а) монопол ва монопсон бозор шароитларида фаолият кўрсатаётган тармоқлар корхоналарини ўзларининг фойдалилик даражасини асоссиз ошириб боришларини назорат қилиш ва олдини олиш;

б) турли бозор шароитларида фаолият кўрсатувчи тармоқлар маҳсулотлари баҳоларининг ўсиш нисбатларини кузатиб бориш асосида уларнинг дунё бозорида шаклланаётган нисбатлар билан нисбий мутаносиблигини таъминлаш.

Дунё мамлакатлари амалиётидан келиб чиқиб аграр суғурта биринчидан, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини ҳар хил таваккалчилик натижаларидан химоя қилиш, иккинчидан, мамлакат иқтисоди аграр соҳаси барқарорлигини таъминлаш ва ишончли экспорт имкониятларини яратиш кафолати сифатида юзага чиқиши талаб килинади. Суғурта ажратмаларини табақалаштириш ва белгилашда ернинг сифати ва ҳудуднинг кейинги 3-5 йилда сув билан таъминланганлик даражаси асос сифатида ишлатилиб, имкон даражада паст ставкалардан фойдаланиш ва давлат бюджети орқали маълум қисмини молиялаштириш тизимини жорий қилиш мақсадга мувофиқ. Тадқиқотлар натижалари курсатишича, даромадда барча турдаги солиқ ва унга тенглаштирилган тўловлар салмоғи 25,0% гача бўлганда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, 25,0% дан 50,0% гача бўлганда ишлаб чиқаришни оддий такрор ишлаб чиқариш кўринишида юритиш мумкин, 50,0%дан ортиқ бўлса корхоналар молиявий жиҳатдан куч сиз, айрим ҳолатларда тўлов қобилиятларини йўқотган субъектларга айланадилар. Ана шундай салбий ҳолатларни келиб чиқишини олдини олиш, ишлаб чиқарувчиларни фаолият куламини кенгайтириб боришдан манфаатдорлигини ошириш

мақсадида ва қишлоқ хўжалиги тармоғи хусусиятини иътиборга олган ҳолда солиқ тизимининг имтиёзли хусусияти қуйидаги йўналишларда олиб борилиши лозим:

катъий ставкалар бўйича бир марта тўланадиган ягона солиқ тизимини жорий қилш;

хўжаликларнинг қайта ишловчи корхоналарни молиялаштиришга, камёб маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйича тадбирларга, илмий техника ютуқларини жорий этишга йўналтирилган маблағларни солиқ объектидан чиқариш;

- фермер хўжаликларининг ишлаб чиқаришни ривожлантиришга йўналтирган маблағларини солиққа тортмаслик;

— қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ўтган йилларга нисбатан ўтган маҳсулот қийматини пасайиб борувчи ставкалар бўйича имтиёзли солиққа тортиш.

Ўз навбатида солиқ тизими қишлоқ хўжалигидаги қуйидаги ҳолатларни эътиборга олган ҳолда табақалашган хусусиятга эга бўлиши лозим:

— ноқулай табиий шароитларда жойлашган хўжаликларда ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳани қўллаб-қувватлаш;

— бозор талабларига мос янги хўжалик юритиш шакллари ташкил қилишни рағбатлантириш;

— ишлаб чиқариш таркибини ўзгартиришни рағбатлантириш;

— ишчи кучининг тармоқлараро оқимини таъминлаш;

— АСМни ривожлантиришга сарфланаётган капитал маблағлар кумулятив хусусиятининг келиб чиқишига йўл қўймаслик

14. Ички бўлинмаларда топшириқларнинг бажарилиши даражасини асослилигига эришиш ички режалаштириш механизмини иқтисодий омилларнинг сифати билан боғлиқ равишда такомиллаштиришни талаб қилади. Бир хил ихтисосли ички бўлинмалар ўртасида ҳосилдорлик кўрсаткичини табақалаштиришда бирламчи ашё сифатид олинган ернинг балл бонитети ва бўлинманинг кейинги 3 йилда меъёрга нисбатан сув билан таъминланганлик даражаси кўрсаткичлари асосида аниқланган шартли балл гектардан фойдаланиш тавсия қилинади. ҳисоб-китоб натижалари бўйича омиллар сифати натижаси уларок, ўртача бир жисмоний гектарга тўғри келадиган шартли балл-гектар кўрсаткичи 48,5 дан 59,0гача бўлиб, хўжалик бўйича ўртача ҳосилдорлик ц/гани ташкил қилгани ҳолда, ички бўлинмалар ўртасида 26,7 ц/гадан 32,5 ц/гагача ораликда ёки 1,0:1,22 нисбатда асосли табақаланиш келиб чиққан. Ушбу механизмдан мамлакат, вилоят ва туманлар миқёсида ҳам фойдаланиш мумкин.

15. Қишлоқ хўжалигида шаклланаётган ЁТХЖ, пайчилик жамиятлари ва қишлоқ хўжалиги ширкатлари мақоми ҳамда улар аъзоларининг ҳуқуқларини бозор шароитида амал қиладиган ҳиссадорлик жамиятлари мақомлари билан тенглаштириш мақсадга мувофиқдир. Тадқиқот натижалари кўрсатмоқдаки, бугунги кунда амал қилаётган хўжалик юритиш тизими шароитида бўш маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари нисбати билан аниқланувчи танлов коэффицентлари ўртасида (банк фоизига нисбатан) келиб чиқаётган салбий нисбат (1,0.0,85) янгидан ташкил бўлаётган қишлоқ хўжалиги ширкатлари иқтисодий фаолиятига қўшимча инвестициялар жалб қилиш имкониятини пасайтириб, тармоқ моддий техник базасини ёмонлашиб боришига олиб келади.

16. Ижтимоий адолат нуқтаи назаридан аъзолар ўртасида пай жамғармасини тақсимлашда қўшимча шартларсиз барча аъзоларга ягона мезон асосида тақсимлаш механизмидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Мулкий пай тақсимоотида ушбу усулдан фойдаланиш "Мулкий пайни яратиш, тақсимлаш ва дивиденд тўлаш тартиби тўғрисида"ги низомнинг "мулкий пайни сотиш, сотиб олиш ва меросга қолдириш тартиби" бандини амалий бажарилиши учун асос яратади. Ишлаб чиқариш натижаларидан бевосита ишловчи аъзолар моддий манфаатдорлигини таъминлаш учун дивиденд фондини табақалаштириш тавсия этилади. Тавсия этилаётган табақалаштирилган коэффицентларни қўллаш натижасида пенсионернинг мулкий улуши ишловчи аъзоникига нисбатан 2,2 марта ортиқ бўлгани ҳолда, дивиденд фонди тақсимоотида иккинчи аъзонинг улуши биринчисиникига нисбатан 4,2 марта юқори бўлиши таъминланган.

17. ЁТХЖ, пайчилик жамияти ва қишлоқ хўжалиги ширкатларида, биринчидан, аъзолар улуши кириш бадалари эвазига эмас, мавжуд мол-мулкни тақсимлаш ҳисобига шаклланганлиги; иккинчидан, бир хил тақсимот шароитида маъмурий буйруқбозлик иқтисодиёти шароитида амалда бўлган даромадларни сунъий тенглаштириш ва даромадларни меҳнат натижаларига эмас, меҳнат ҳаражатларига кўра тақсимлаш тамойилларини сакланиб қолиши каби ҳолатларни келиб чиқишини эътиборга олган ҳолда, ишловчи аъзолар ўртасида дивиденд тақсимоотида иқтисодий омиллардан фойдаланиш даражаси кўрсаткичларидан келиб чиқиб аниқланган тўғриловчи коэффицентлар ёрдамида табақалаштириш усулидан фойдаланиш бозор иқтисодиётининг "ишлаб топ ва фойдалан" тамойилини амалиётга жорий этиш жараёнини тезлаштиради. Ернинг сифати кўрсаткичлари ўртасидаги фарқ 17,4%га тенг бўлган икки бўлинмада

ердан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари ўртасидаги фарқ 3,7 мартани, моддий пул ресурсларининг қайтими кўрсаткичлари ўртасидаги фарқ 4,2 мартани ташкил қилиши, ёки ернинг сифати ва омилларидан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари ўртасидаги фарқ нисбати мос равишда 1,0:2,9 ва 1,0:3,58ни ташкил қилиши дивиденд фонди тақсимотида табақалаштириш зарурий шарт эканлигини кўрсатади. Таклиф қилаётган механизм бўйича табақалаштириш натижасида хўжалик қўйи бўғинида 1 сўмлик мулкый пайга тақсимланган дивиденд миқдорида фарқ 2,2 мартани, урта бўғин бўлинмаларда 1,32 мартани ташкил қилган.

18. ЁТХЖ, пайчилик жамиятлари ва қишлоқ хўжалиги ширкатларида мулкый пай жамғармаси ўсган қисмини тақсимлашда қуйидаги механизмдан фойдаланиш тавсия этилади:

— фаолиятини зарар билан якунлаган ички бўлинмаларда банд аъзоларни пай жамғармасининг ўсган қисмига даъвогарлик ҳуқуқини бекор қилиш;

— Фаолиятини фойда билан якунлаган бўлинмалар аъзолари ўртасида мулкый жамғарманинг ўсган қисмини тақсимлашда экин майдонлари ёки моддий пул ҳаражатлари бирлиги ғисобида олинган фойда кўрсаткичи асосида аниқланган табақалаштирилган коэффицентлардан фойдаланиш лозим. Барча аъзоларга баравар тақсимлаш шароитида ўртача бир кишига 3600 сўмдан мулкый пайнинг ўсган қисми тўғри келгани ҳолда, таклиф қилинаётган усулда тақсимланганда 12 аъзодан 3 таси умуман ушбу қўшимча мулкый улушдан маҳрум бўлмокда, бошқа аъзоларнинг мулкый пайнинг ўсган қисмидаги улуши 36 сўмдан 13248 сўмгача оралиқда бўлиб, бу натижа келгуси ишлаб чиқариш босқичида аъзолар моддий манфаатдорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

19. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этаётган аъзоларнинг ердан фойдаланиш самарадорлигини ошириб боришдан моддий манфаатдорлигини таъминлаш ва қишлоқ хўжалиги ерларининг асосий қисмини иқтисодий фаолият жараёнида билвосита қатнашувчи жамият аъзолари қўлига ўтиб кетишининг олдини олиш шарти ер пайларига даъвогарлик ҳуқуқини фақатгина жамият аъзолари бўлган, бевосита қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этаётган ва Ўзбекистан Республикаси Конституциясида белгилаб қўйилган меҳнат қилиш қобилияти ёшидаги фуқаролар учунгина жорий қилиниши талаб қилинади. Бевосита ишловчи аъзолар ўртасида ер пайини адолатли тақсимлашда: биринчидан, хўжалик бўйича жами балл гектар аниқланади; иккинчидан, ўртача шартли бир

аъзога тўғри келган балл гектар ҳисоблаб топилади; учинчидан, аъзога ажратилаётган ер участкаси сифатидан келиб чиқиб унинг жисмоний миқдори белгиланади. Тавсия этилаётган механизмни қўллаш натижасида турли гуруҳга кирган аъзоларга бир хил сифатли ер участкаларидан ажратиш миқдори ўртасида 3,0 барабар, хўжалик ўртача кўрсаткичларига нисбатан 1,5 барабар, бир гуруҳга кирган аъзолар ўртасида ернинг сифати билан боғлиқ равишда 2,7 барабар фарқланиш келиб чиққан. Аъзога тегишли балл-гектарни ўртача бир балл-гектар қийматига кўпайтириш билан унинг ер пайи аниқланади.

20. Қишлоқ хўжалигида мулкӣ асоси жиҳатдан олдингиларидан фарқ қилувчи хўжалик юритиш шакллариининг мақбул ўлчамларини аниқлашда қўйидаги мезонлардан фойдаланиш талаб қилинади:

— маблағларининг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш тамойиллари асосида фаолият кўрсатиш учун етарли бўлиши;

— хўжалик аъзолари учун ушбу ташкилий бўлинма уларнинг асосий иш жойи ва оила даромадиниинг асосий қисми сифатида истеъмол саватчасининг қопланишини таъминлаши;

— бириктириб қўйилган ер майдонларидан юқори самара билан фойдаланишни таъминланиши.

Хўжалик юритиш бўлинмасининг мақбул ўлчамларини аниқлашда "нисбий иқтисодий самарадорлик" ва "қиёсий баҳолаш" услублари услубий асос сифатида хизмат қилади. Оилавий асосда ташкил қилинган ишлаб чиқариш бўлинмасида бириктириб қўйилган ер майдонлари юкламаси оилага 18 га.ни ташкил қилганда, пахтачиликда ҳосилдорлик 35,0 ц/га.дан юқори бўлган шароитда хўжалик ўлчамини мақбул деб қабул қилиш мумкин бўлади.

21. Ишлаб чиқариш омилларини ўзаро бир-бирини урнини босиш ҳусусияти, иқтисодий жиҳатдан ривожланиш даражаси кескин фарқ қилувчи мамлакатларда муқобил ишлаб чиқариш технологиялари ичидан мақбулини танлаш имкониятини яратиб, ривожланган мамлакатларда жонли меҳнатни жонсиз меҳнатга алмаштириш орқали капитал сиғимли технологияларини қўллаш, паст даражада ривожланган мамлакатларда аксинча, жонсиз меҳнат бажариши лозим бўлган агротехник тадбирларни жонли меҳнат зиммасига юклаш орқали меҳнат сиғимли технологияларни қўллаш амалиётини келтириб чиқаради. Тадқиқот маълумотлари бўйича 1990-1996 йилларда республика жамоа ширкат хўжаликларида пахта ҳосилдорлиги 30,9 ц/гадан 23,19 ц/га.га пасайган, лекин капитал сиғимли омиллар урнини жонли меҳнат (ер юкламасини камайитириш) эвазига тўлдириш ҳисобига ҳосилдорликни яна қўшимча 8,2 ц/га тушиб кетишининг олди олинган

22. Тўлов тизимидаги чекланишлар, тармоқни моддий техника омиллар билан таъминловчи корхоналарнинг монопол мавқеи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини таннархини қимматлашишига бевосита таъсир кўрсатмоқда. Тармоққа сервис хизмати кўрсатувчи МТПлари монопол мавқеига барҳам бериш, улар фаолиятини пировард натижалар билан боғлаш ва қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг МТП фаолиятини ташкил қилишда иштирокини таъминлаш учун, ижарага олинган техника ва механизмлар қийматига (бозор баҳосида) мутаносиб равишда акцияларни тақсимлашишига эришиш, улар олаётган ортиқча фойдани қишлоқ хўжалиги корхоналари фойдасига қайта тақсимлаш ва иш бирлигига белгиланаётган баҳоларни асоссиз қайта кўриб чиқиши ҳолатларини олдини олиш имкониятини яратади. Ушбу ташкилот ҳуқмрон мавқеини чеклашнинг яна бир йўли- бу янгидан республикага келтирилаётган техникаларни иқтисодий бақувват хўжаликларнинг ўзлаштириши бўйича ҳозирда мавжуд тусиқларни олиб ташлаш ва уларга МТП лар фойдаланаётган лизинг имкониятларини яратиш ҳисобланади.

23. Пахтачилик мажмуаси таркибига кирган тармоқлар иқтисодий самарадорлиги ва уларда банд бўлган ходимлар моддий манфаатдорлигини нисбий тенглаштиришнинг ташкилий омили бўлиб тармоқлараро хўжалик ҳисоби тамойилларини қўллаб ҳудудий асосда улар фаолиятини мувофиқлаштириш ҳисобланади. Тармоқлараро хўжалик ҳисобининг муҳим белгилари кўйидагилардир:

— мижозлар мажбуриятлари ва вазифалари, уларнинг иқтисодий манфаатлари ва моддий жавобгарликларини ўзида акс эттирувчи ҳудудий асосда тузилган фьочерлик шартномалари; ировард маҳсулотда мижозларнинг тутган ўрни ва улушини ҳолисона баҳолаш ҳамда даромадларни адолатли тақсимлаш;

— хўжалик ҳисоби талабларига мос тушувчи пировард маҳсулот ишлаб чиқаришнинг барча босқичларини қамраб олиш билан ҳудудни ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш тамойилларига ўтиб ишлаш учун асос яратиш;

— мижозларнинг ўзаро манфаатдорлиги ва жавобгарлигини боғлиқлигини таъминлаш;

— иқтисодий жазо тадбирларини қатъийлигини ошириш ва амалда қўллаш;

— ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида бажариладиган ишлар ва меҳнатнинг юқори сифатли бўлишлигини таъминлаш учун тарафларнинг ўзаро жавобгарлигини ошириш.

24. Пахтачилик мажмуаси корхоналари фаолиятини мувофиқ қайта тақсимлаш икки хил усул билан амалга оширилади: муофиқлаштириш ва иштирокчилар моддий манфаатдорлигини нисбий тенглаштириш агрофирма негизида ташкил қилинган кенгашнинг вазифаси ҳисобланиб, ушбу масалани ҳал қилиш бозор субъектлари ўртасида мажмуа бўйича олинган фойдани тақсимлаш ва қайта тақсимлаш тартиби ва тамойилларида ўз аксини топади. Умумий фойдани тақсимлаш ва қайта тақсимлаш икки усул ёрдамида амалга оширилади: тарафларнинг ўзаро бир-бирига етказиб берадиган ярим тайёр товар маҳсулотларига мақбул ва илмий жиҳатдан асосланган ички ҳисоб китоб ёки шартномавий баҳолар тизимини ишлаб чиқиш;

— мажмуа таркибига кирган шериклар олган умумий фойдани уларнинг қўшган улушларига мутаносиб тарзда тақсимлаш.

Пировард маҳсулотлар ҳисобига олинган молиявий натижани тақсимлаш мезони сифатида маҳсулот бирлиги ҳисобида сарфланган меъёрий меҳнат ҳаражатларини олиш, ҳисоб-китоб ва адолат нуқтаи назаридан устунликка эга. Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари амалдаги хўжалик механизми шароитида ҳар бир тонна хом ашё ҳисобида 166,44 сўм зарар олгани ҳолда, ушбу механизмдан фойдаланиб ўзлаштирилган фойдани қайта тақсимлаш натижасида ана шу миқдордаги маҳсулотдан 2764,75 сўм қўшимча даромад олишлари таъминланади.

ФОЙДАЛАНИЛ ГАН АДАБИЁТЛАР

1. РАСМИЙ ҲУЖЖАТЛИ МАТЕРИАЛЛАР

- 1.1. Қонун: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Тошкент: «Ўзбекистон» 1992-46 б
- 1.2. Қонун: Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодекси Тошкент: «Ўзбекистон» 1996-129 б
- 1.3. Қонун: «Банкротлик тўғрисида» // Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари 5 Тошкент: КФ «Агроҳарита» 1997-4-22 б
- 1.4. Қонун: «Қишлоқ хўжалиги корхоналарини санация қилиш тўғрисида» // «Халқ сўзи» газетаси 15 январ 1998 й
- 1.5. Қонун: «Об акционерных обществах и защите прав акционеров» // Финансовое законодательство Республики Ўзбекистан (приложение 3) Тошкент: КФ «Агроҳарита» 1997-42-109 б
- 1.6. Донун: «Ер кодекси» // Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами Тошкент: «Уқитувчи» 1998-7-78 б
- 1.7. Қонун: «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида» // Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами Тошкент: «Уқитувчи» 1998-79-100 б
- 1.8. Қонун: «Фермер хўжалиги тўғрисида» // Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами Тошкент: «Уқитувчи» 1998-159-17
- 1.9. Қонун: «Давлат ер кадастри тўғрисида» // «Халқ сўзи» газетаси 23 сентябр 1998 й № 190 (1971)
- 1.10. Қарор: «Республика қишлоқ хўжалиги корхоналарини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чоралари тўғрисида» ЎзРВМнинг 13 1 1997 й 24 сонли қарори
- 1.11. Қарор: «Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига контракция шартномаларини тузиш ва бажариш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида» ЎзРВМнинг 29 08 1994 й 438 сонли қарори
- 1.12. Қарор: «Об отпускных ценах на хлопковую продукцию и взаиморасчётах с бюджетом» ЎзРВМнинг 25 09 1995 й 373 сонли қарори
- 1.13. Қарор: «О порядке реализации хлопко-волокно произведенного на хлопзаводах республики» ЎзРВМнинг 18 11 1992 й 539 сонли қарори
- 1.14. Қарор: «Об отпускных ценах на хлопковое волокно и отходы хлопкоочистительной промышленности» ЎзРВМнинг 13 09 1994 й 461 сонли қарори
- 1.15. Қарор: «1998 йил пахта ҳосилини йиғиштириб олишни

рағбатлантириш ва уни уюшқоқлик билан ўтказиш чора-тадбирлари тўғрисида» ЎзРВМнинг 21 08 1998 й // «Халқ сўзи» газетаси № 67 (5939) 28 август 1998 йил

1.16. Қарор: «Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга оид қонун ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкат хўжаликлари) тузиш чора-тадбирлари тўғрисида» 'ЎзРВМнинг 15 07 1998 й 299 сонли қарори ва унга иловалар // Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами Тошкент: «Уқитувчи» 1998-102-158 б

Қарор: ««Фермер хўжалиги тўғрисида» «Деҳон хўжалиги тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси қонунларини амалга ошириш муддатлари ва чора-тадбирлари тўғрисида » 'ЎзРВМнинг 15 07 1998 й 300 сонли қарори ва унга иловалар // Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами Тошкент: «Уқитувчи» 1998-159-230 б

1.17. Қарор: «1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастўрини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида» ЎзРВМнинг 19 03 1998 и 120 сонли қарори ва унга иловалар // Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастури: 1998-2000 йиллар Тошкент: «Ўзбекистон» 1998-54-72 б

1.18. Фармон: «1998-2000 йиллардаги даврда қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастури тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 18 03 1998 йилдаги ПФ-1978 сонли фармони ва унга иловалар // Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш дастури: 1998-2000 йиллар Тошкент

«Ўзбекистон» 1998-3-53 б Фармон: «Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини >ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривож лантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг 21 01 1994 йил ПФ № 745 сонли фармони

1.19. «Қишлоқда ислохотларни чуқурлаштириш устивор вазифа» // «Халқ сўзи» газетаси 211 (1728) 15 10 1996 йил

1.20. Итоги социально-экономического развития Республики Ўзбекистан и оценка хода экономических реформ за 1996 г (агропромышленный комплекс) Тошкент: 1997-41 б Ўзбекистон Республикасининг 1997 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишини асосий кўрсаткичлари, и скача статистик тўплам Тошкент: 1998 й

2. *МОНОГРАФИЯЛАР, РИСОЛАЛАР, ИЛМИЙ ТЎПЛАМЛАР*

2.1. Абалкин Л И Конечные народнохозяйственные результаты (сущность, показатели, пути повышения) Москва: Экономика 1978-151

2.2. Акрамов И ва б «Ўзбекистан на пути к рынку» теоретические основы, условия и практика перехода Ташкент «Ўзбекистан» 1993-150 с

- 2.3. Актуальные проблемы экономики Ўзбекистана переходного периода (под ред Гулямова С С) Ташкент 1996-166 с
- 2.4. Акчурина Н А Котов Ю В Развитие хлопководства в Ўзбекистане (обзор) Тошкент: 1985 - 38с
- 2.5. Асатов У А Экономическая эффективность производства хлопка Тошкент: «Меҳнат» 1985 -119 с
- 2.6. Аханов С А Эффективность общественного производства Три уровня анализа: народнохозяйственный, региональный, хозрасчетный Москва: «Мысль» 1987 - 185с
- 2.7. Ахмедов Д К Эффективность функционирования хлопководства Ўзбекистана Тошкент: «ГФНТИ» 1994 - 271с
- 2.8. Борисенко А В Каюмов Ф К Прошляков В П Интенсификация сельского хозяйства хлопковой зоны СССР Москва: Агропромиздат» 1985 - 143с
- 2.9. Владика А Д Эффективность сельскохозяйственного производства и пути её повышения Ленинград: Лениздат 1979 - 152с
- 2.10. Гальперин В М и др Макроэкономика Санкт-Петербург: СТ ГУЭФ 1997 - 719с
- 2.11. Гальперин В М и др Микроэкономика Санкт-Петербург: Экономическая школа 1994 - 348с
- 2.12. Гайгер Ф И др Макроэкономическая теория и переходная экономика (Пер с анг) Москва: «Инфра-М» 1996 - 560
- 2.13. Гельмут Шмалек Основы и проблемы экономики предприятия Москва :«Финансы и статистика» 1996 - 510 с
- 2.14. Глотов И И Межотраслевой хозрасчет в АПК Москва: Рос-агропромиздат 1989 - 256с
- 2.15. Джей К Шим и др Методы управления стоимостью и анализа затрат Москва: «Филинь» 1996
- 2.16. Долан Э Д Макроэкономика (пер с анг) Санкт-Петербург: 1994 -402с
- 2.17. Иноятлов И М Киреева А Д Мировой рынок хлопка и торгово - экономические связи хлопкового комплекса СССР Тошкент: Меҳнат, 1989-88с
- 2.18. Измерение чистого дохода созданного в отраслях АПК Под ред д э н Кассирова Л Н Москва: Экономика 1982 - 240с
- 2.19. Кадыров А Накопление и расширенное воспроизводства в совхозах Ташкент: Ўзбекистан 1978-167 с
- 2.20. Камилжанов А Основа эффективности сельскохозяйственного производства Ташкент: Меҳнат, 1985-144 с
- 2.21. Каримов И А Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йўлида Тошкент: Ўзбекистон, 1995-269 б

- 2.22. Каримов И А Ўзбекистон келажиги буюк давлат Тошкент: Ўзбекистон, 1992-62 б
- 2.23. Каюмов Ф К Ценообразование и эффективность в АПК: проблемы современного этапа Ташкент: НИИТЭУ, 1989-44 с
- 2.24. Каюмов Ф К Эффективность АПК в условиях перехода к рынку Москва: МИПО «Полиграм» 1992-160 с
- 2.25. Котлер Ф Основы маркетинга Москва: Прогресс, 1991-736
- 2.26. Курбанов А Ш Рентабельность хлопководства в совхозах и проблемы её повышения Ташкент: Ўзбекистан, 1982-152 с
- 2.27. Кемпбелл Р Макконел, Стенли Л Брю Экономикс в 2 томах, Таллин, 1993-399-400
- 2.28. Ламперт Х Социальная рыночная экономика (Германский путь) Москва: Дело, 1993-224 с
- 2.29. Лапкес Я Б Эффективность сельского хозяйства: методы народно-хозяйственной оценки Москва: Экономика, 1973-80 с
- 2.30. Линдерт П Х Экономика мирохозяйственных связей Москва: Прогресс Университета, 1992 г
- 2.31. Мартинов В А Сельское хозяйства США и его проблемы Москва: Мысль, 1971-351 с
- 2.32. Маршалл А Принципы экономической науки, в 2 т Москва: Прогресс 1993-303 с
- 2.33. Милосердов В В Аграрная политика и проблемы развития АПК Москва: ВО «Агропромиздат» 1990-296 с
- 2.34. Мэньяо Н Г Макроэкономика (пер с англ) Москва: Издательство МГУ, 1994-736 с
- 2.35. Нариянц М Р и др Современное состояние хлопководства в СССР и зарубежом (обзор) Ташкент: ЎзНИИНТИ, 1989-52 с
- 2.36. Народнохозяйственная эффективность: показатели, методы оценки Под ред А С Астахова Москва: Экономика 1984-248 с
- 2.37. Насыров П К Регулирование цен и экономических отношений в хлопковом комплексе Ташкент: Мехнат, 1986 г
- 2.38. Насыров П Х Цены и эффективность хлопкового комплекса Ташкент: Ўзбекистан, 1977-98 с
- 2.39. Организация арендных отношений в АПК, Под ред Г И Будылкина, Ю М Малыгина Москва: Агропромиздат, 1990-174 б
- 2.40. Прибавочный продукт АПК Отв ред Тихонов В А Москва: Наука, 1983-287 с
- 2.41. Проект: Ўзбекистан Программа Развития и реорганизация хозяйств Техничко экономическое обоснование Вашингтон О К январь 1997

- 2.42. Пчеленцев В С Основные формы фермерских хозяйств в развитых капиталистических странах Москва: ВНИИТЭИ агропром, 1988 с Эффективности стан, 1981-232 с
- 2.43 Раскин И.М , Раскин Л И АПК: производства и первичная переработка хлопка Ташкент: Мехнат, 1986-136 с
- 2.44 Райзман И И Народнохозяйственная и хозрасчетная эффективность производства Кишинев: Штинца, 1981-226 с
- 2.45 Роберт Пиндайк, Даниэль Рубинфельд Микроэкономика Москва: «Экономика», «Дело» , 1992-510 с
- 2.46 Самуэльсон Пол А , Вильян, Д Норхаус Экономика: (пер с англ)-Москва: «Издательство БИНОМ» 1997-800 с
- 2.47 Соколинский В М , Исалова М Н Макроэкономическая политика в переходный период Москва: «Зенит» , 1994-160 с
- 2.48 Соловьев В Н Роль сельского хозяйства в формировании национального дохода Москва: «Наука», 1983-136 с
- 2.49 Справочник по хлопководству (Редкол : С Х Юлдашев и др) Ташкент: «Ўзбекистан», 1981-483 с
- 2.50 Тихонов В А , Лезина М Л Конечный продукт АПК Москва: «Наука», 1985-264 с
- 2.51 Тихонов В А , Лезина М Л Агропромышленный комплекс: пропорциональность развития Москва: «Знание», 1986-64 с
- 2.52 Трудный поворот к рынку (Науч Ред Л И Абалкин)Москва: «Экономика» 1990-559 с
- 2.53 Турусбеков З. К. Экономические и организационные основы реформирования сельскохозяйственных предприятий на этапе перехода к рынку Ташкент: «Мехнат» , 1995-124 с
- 2.54 Усманов С. Н. Основы совершенствования экономических рычагов (вопросы теории и методологии)Ташкент: «Ўзбекистан» 1978-136 с
- 2.55 Усманов С. Н. Проблемы земледельческого прибавочного продукта Ташкент: «Ўзбекистан» , 1979-269 с
- 2.56 Шмален Г. Основы и проблемы экономики предприятия: (пер с нем) Москва: Финансы и статистика, 1996-512 с
- 2.57 Хасанжанов Қ , Тошматов А Пахта етиштиришнинг интенсив технологияси Тошкент: «Мехнат», 1987-128 б
- 2.58 Хусанов Р. Х. Аграрная реформа: теория, практика, проблемы, Ташкент: «Ўзбекистан», 1994-71 с
- 2.59 Хусанов Р. Х. Пахта хом-ашёсини етиштиришда янги технологиянинг асосий моҳияти Тошкент: «Мехнат», 1993-78 б
- 2.60 Цамутали А. С. Проблемы расширенного воспроизводства в хлопкосеющих колхозах Ўзбекистана Ташкент: «Фан», 1972-284 С7
- 2.61 Чжен В. Рыночная инфраструктура Ўзбекистана Ташкент: 1996г

2.62 Чориев К. А. Проблемы аграрного ресурсного потенциала в условиях перехода к рынку Ташкент : «Фан», 1992-180 с

2.63 Экономика предприятия Под ред проф О. И. Вомсова Москва: «Инфра-М» 1997-415 с

2.64 Экономический механизм хозяйствования сельскохозяйственных предприятий Под ред В Н Масюка Москва: «Колос», 1983-208 с

2.65 Энциклопедия хлопководства: в 2-т (Редкол С М Мирахмедов и др) Ташкент: 1985-543 с

2.66 Эффективность сельскохозяйственного производства (вопросы теории и методологии) Отв ред В. А. Тихонов Москва: «Наука», 1984-209 с

2.67 Юсупов Э. Ж. Бозор икргисодиёти шароитида ишлаб чиқаришни ташиқил қилиш ва тадбиркорлик асослари Тошкент:1994-10 б

2.68 Юсупов Э. Ж. Бозорни урганиш ва бизнес режасини тузиш Тошкент: 1994 - 22 б

3.Мақолалар

3.1 Абрамов. Г. П. Рынок, механизм ценообразования и маркетинг // «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий» № 2, 1992 г 38-45 с

3.2. Аверьянов Н Государственное регулирование агропромышленного производства // «Экономист» 10, 1996 г 71-76 с

3.3 Амасов А И Проблемы перехода к рынку в условиях экономического кризиса // «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий» № 1, 1992 г 2-6 с

3.4. Булатов А Рыночные отношения в АПК: особенности и проблемы становления (спец-курс) лекция-1 // Российский экономический журнал № 9, 1996 г 98-108 с •

3.5. Булатов Д Проблемы взаимоотношений США и других экономически развитых стран в сфере АПК // «Международный сельскохозяйственный журнал» № 4, 1996 г 27-30 с

3.6. Дугин Т Особенности формирования сельскохозяйственных рынков // «Международный сельскохозяйственный журнал» № 3, 1996 г 35-41 с

3.7. Жоголева Е Разработка приоритетов аграрной политики России в условиях перехода к рынку // «Международный сельскохозяйственный журнал» № 3, 1996 г 41-44 с

3.8. Зельднер А Г Рыночная экономика: сущность, понятие, механизм // «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий» № 4, 1991 г 53-58 с

3.9. Каримов И А Ислохотлар ҳаётни> ҳаёт эса тафаккурни ўзгартиради // «Халқ сўзи» газетаси № 207(1724) 8 10 1997 й

3.10. Каримов И А Республика Президента ҳўзуридаги иқтисодий

ислохотлар, тадбиркорлик ва чет эл сармоялари бўйича идоралар аро кенгаш йигалишидаги доклади // «Халқ сўзи» газетаси № 129(1331) 7 07 1995 й

3.11. Каримов И А Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1 чақириқ 1 сессисидаги-нутки // «Халқ сўзи» газетаси 14 ноябр 1995 й

3.12. Каримов И А Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1 чақириқ 4 сессисидаги нутки // «Халқ сўзи» газетаси

3.13. Ким В В Закўпочные цены сельскохозяйственной продукции // Вопросы экономики № 6, 1982 г 60-71 с

3.14. Корнеев А , Капитонов А Рента как основа оценка земли // «Международный сельскохозяйственный журнал» № 3, 1996 г 24-28 с

3.15. Коровкин В Обеспечение продовольственной безопасности Российской Федерации // «Международный сельскохозяйственный журнал» № 3, 1996 г 52-59 с

3.16. Лезина М Конечный продукт и народнохозяйственная эффективность АПК // Вопросы экономики № 11, 1984 г 86-96 с

3.17. Никифоров А Н , Никитин С Д Привитизация в сельском хозяйстве // «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий» № 1, 1992 г 9-15 с

3.18. Пириев С Продовольственная безопасность России // «Международный сельскохозяйственный журнал» № 5, 1996 г 27-36 с

3.19. Регуш В , Маркова Г Частная собственность на землю в системе земельных отношений // «Международный сельскохозяйственный журнал» № 3, 1996 г 19-26 с

3.20. Сагайдак А Э Совершенствование механизма платы за землю в условиях перехода к рынку // «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий» № 10, 1992 г 2-5 с

3.21. Тихонов В А Концепция хозяйственного механизма АПК // «Вопросы экономики» № 8, 1984 г 138-148 с

3.22. Фоменко Б и др Развитие рынка сельскохозяйственной продукции // «Международный сельскохозяйственный журнал» № 5, 1996 г 14-17 с

3.23. Холод И А Возможные пути реформирования финансово-кредитного механизма в АПК // // «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий» № 10, 1996 г 8-10 с , № 11, 1996 г 7-12 с

3.24. Эволинский В Продовольственная безопасность и земельные отношения в России // «Международный сельскохозяйственный журнал» № 5, 1996 г 21-27 с

3.25. Экономическое положение в агропромышленных комплексах государств-участников СНГ в 1995 г (коллектив авторов) // «Международный сельскохозяйственный журнал» № 5, 1996 г 48-59 с

- 3.26. Юсупов Э. Ж. Аграр сиёсатдаги муаммолар // «Иқтисод ва ҳисобот» № 5, 1996 - 36-37 б (хаммуаллифликда)
- 3.27. Юсупов Э. Ж. Арендный подряд и его проблемы // «Сельское хозяйство Ўзбекистана» №7 1990 - 47-48 б
- 3.28. Юсупов Э. Ж. Бош мезон самара // «Ҳаёт ва иқтисод» №6 1991
- 3.29. Юсупов Э. Ж. Вникая в нужды села // «Сельское хозяйство Ўзбекистана» №11, 1990 - 56-58 б
- Юсупов Э. Ж. Вопросы народнохозяйственный рентабельности и ценообразования // В сборнике НПК по ресурсосберегающему механизму хозяйствования Кишинев, 1988 - 403404 б
- 3.30. Юсупов Э.Ж. Гарантии подряда // «Сельское хозяйство Ўзбекистана» № 10 , 1990 г - 53-55 б
- 3.31. Юсупов Э. Ж. Главная цель подряда // «Жизнь и экономика» 1992 г -27-28 б
- 3.33. Юсупов Э. Ж. Жумҳурият тўла хўжалик ҳисобига ўта оладими? //«Ҳаёт ва иқтисод» №3, 1990 г - 58-61 б
- 3.34. Юсупов Э. Ж. Ижара: Бу утмишми ёки келажак? // «Ҳаёт ва иқтисод» № 1, 1992 - 16-22 б
- 3.35. Юсупов Э. Ж. Интенсивлаштиришнинг иқтисодий омиллари // «Иқтисод ва ҳисобот» № 1-2, 1995 - 10-11 б Юсупов Э. Ж. Кому нужен горожанин в поле? // «Экономика и жизнь» № 3, 1990 - 62-65 б
- 3.36. Юсупов Э. Ж. Концентрация производства и проблемы социального переустройства села // Труды САНИИЭСХ №37 Тошкент,
- 3.37. - 138-144 б Юсупов Э. Ж. Не превратить в «компанию» // «Жизнь и экономика» № 4, 1992 - 69-70 б
- 3.38. Юсупов Э. Ж. О взаимосвязи производительности труда и рентабельности хлопководства // Труды САНИИЭСХ №28 Тошкент, 1986 - 49-54 б
- 3.39. Юсупов Э. Ж. Обеспеченность техникой: как ей быть? // «Механизация хлопководства» №6, 1990 - 24-25 б
- 3.40. Юсупов Э. Ж. Отказ от привлеченных: Как его обеспечить // «Хлопок» №2, 1990 - 6-9 б
- 3.41. Юсупов Э. Ж. Перевод агропромышленного комплекса (АПК) на рыночные отношения // В книге: «Актуальные проблемы экономики Ўзбекистана переходного периода» Тошкент, 1996 - 97-105 б (^аммуаллифликда)
- 3.42. Юсупов Э. Ж. Принцип хозяйственного расчета в колхозах нарушились: Почему // «Экономика и жизнь» №4, 1989 - 49-51 б
- 3.43. Юсупов Э. Ж. Повышение эффективности использования ресурсов и новая система налогообложения // Труды САНИИЭСХ №36 Тошкент, 1989 - 168-176 б

Э.Д. ЮСУПОВ

**ПАХТАЧИЛИК МАЖМУИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ ВА
ТАРМОҚЛАРАРО ИҚТИСОДИЙ МУТАНОСИБЛИКНИ
ШАКЛЛАНТИРИШ МУАММОЛАРИ**

Нашриёт лицензияси: АИ №009 20.07.2018.
Босишга рухсат этилди 27.07.2019. Формат 60x84 1/16.
Гарнитура Times. Офсет қоғози. Ризограф босма усули
Шартли босма табоғи 14,8 Нашр босма табоғи 11.8
Адади 100. Буюртма № У/27-2019

“IMPRESS MEDIA” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳар, Қўшбеги кўчаси, 6-уй.